घसंघुष्टेनानानीर्थसमावृते॥९॥गुहाकोटिसमायुक्ते गिरिस्रस्रवणैर्युते
मधुरादिरसैःषड्भिःसमृद्धेनीवनोत्तमे॥१०॥तत्रस्रवणंनामस्रोतयोजनमा
यतं॥दशयोजनविस्तीर्णदीर्घिकाभिःसमावृतं॥११॥नानापक्षिसमायुक्त
नानामृगसमाकुलं॥स्वादुपानीयसंयुक्तंफलमूलैश्चसंयुतं॥१२॥चम्पक
रसच्छन्नसुगंधकुसुमद्रुमं॥मंदानिलसमायुक्तंमंदातपसमायुतं॥१३॥निग्ध
करकैरयुक्तंवनमस्तिमहत्तरं॥तत्रजांबुनदमयतरुणादित्यसन्निभं॥१४॥
नवप्राकारसंयुक्तमस्तिद्वारसंयुतं॥महाबलसमोपेतैद्वारपालैश्चकोटि

DR. BHAU DAJI

टिनिः॥१५॥खडनोमरचापादिशस्त्रयुक्तैश्चरक्षितं॥पुष्पप्रकरसंकीर्णप्रूर्ण
कुतैश्चसंयुतं॥१६॥जलद्वापैःसमयुक्तपुष्पमालाविराजितविचित्रचित्रसं
युक्तंत्रिकोटिशोभितं॥१७॥मुक्तादामसमायुक्तंवितानैर्मौक्तिकैर्युतं॥अ
त्रमागमिधजैर्युक्तंपाशुतोरणसंयुतं॥१८॥नृत्यगीतादिनिर्युक्तमप्सरागणै
सेवितं॥नानाविधंमहावाद्यैनानातलैश्चसंयुतं॥१९॥मृडुमध्योग्रनादाढ्यं
नानाकहलसंयुतंवेदघोषसमायुक्तंस्मृतिघोषसमन्वितं॥२०॥पुराणघोष ३
संयुक्तंनिनिहासरसान्वितं॥सर्वविद्यारचैर्युक्तंसर्वशैश्चसमावृतं॥२१॥

अगाधजलपर्यंतममरोधसमन्वितं॥रथकोटिसमायुक्तंकोटिकोटिगजा
वृतं॥२२॥कोटिकोटिसदस्त्रैश्चमर्दश्चश्चसमवृतं॥अस्त्रशस्त्रायुक्तंकोटिको
टिगजावृतं॥दिसंयुक्तैरसंख्यानबलान्वितं॥२३॥असंख्यानैनटैर्नित्यरक्षि
तंपुरमुत्तमं॥अस्तिपुण्यवतांप्राप्यमप्राप्यंपापकर्मिणां॥२४॥तस्मिन्नंतःपु
रेरम्यहेसदस्त्रस्त्रीणसंयुते॥सर्वलक्षणसंपन्नेसर्वालंकारसंयुते॥२५॥मृगनो
रणसंयुक्तेकल्पवृक्षसमन्विते॥कंगीरवमुखैर्युक्तेषटपदस्तनसंयुते॥२६॥
मृडुतल्पसमोपेतेरत्ननिर्मितमंडपे॥देव्याचापिसरस्वत्यावर्णविग्रहयास

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

दा॥२७॥सर्वत्राष्टार्थसूत्रस्तुब्रह्मानिश्चसनिश्चयः॥नत्रदेवाद्विजागत्वादृष्टु
लोकनायक॥२८॥नानारत्नसमोपेतंविचित्रमुकुटोज्वलं॥रत्नकुंडलसंयु
क्तंप्रसन्नवदनंशुभं॥२९॥नानारत्नसमोपेतहारान्नरणभूषितंमहाहमणि
संयुक्तंकेयुरकरभूषितं॥३०॥विचित्रकटकोपेतमंगुलीयकशोभितं॥ऊत्तरी
यकसंयुक्तंशुक्लयज्ञोपवीतिनं॥३१॥नानासवसमोपेतंतुंदबंधविराजितं
चंदनागरुकपुरशोदिग्धतनूरुहं॥३२॥सुगंधकुसुमोत्पन्ननानामाला ध
विभूषितं॥शुक्लवस्तुपराधानंतप्तजांबनदप्रभं॥३३॥खनासासंकलं

तिसंनासयंतंपरात्परं॥सुरासुरमुनीश्चैश्चवंद्यमानयदाबुजे॥३४॥तंदृष्टा
सर्वकर्त्तारंसाक्षिणंतमसःपरं॥महाप्रीतिसमोपेताःप्रसन्नवदनेक्षणाः॥
३५॥संजातपुलकैर्युक्ताविवशागद्गदस्वराःप्रकाशितंसुरास्तुतनिर्मया
तिर्मलावृतं॥३६॥निर्मलवृतमितिनिर्मलैःसनकादिदिव्ययोगिभिःपरि
वृतमित्यर्थः॥३६॥निरस्तनिखिलध्वांताःप्रणम्यवसुधातले॥शिरस्यंजलि
माधायसर्वेदेवाःसमाहिताः॥३७॥तुष्टुवुरुष्टमानंतंसर्वलोकपितामहं
॥मुक्तिदंपुण्यनिष्ठानांदुःखदंपापकर्मिणां॥३८॥देवाऊचुः॥ब्रह्मणेब्र

त्मविज्ञानदुग्धोदधिविधायिने॥ब्रह्मतत्त्वादिदक्षिणाब्रह्मदायनमो
नमः॥३९॥ब्रह्मतत्त्वमितिब्रह्मणःपारमार्थिकंतिष्ठत्यंचसच्चिदानंद
खंडैकरसरूपसाक्षात्कर्तुमिच्छतांमुमुक्षुणांप्रत्यगात्मनउक्तलक्षण
ब्रह्मरूपबोधकायेत्यर्थः॥३९॥कष्टसंसारमग्नानांसमुद्धारेत्यादेभवे॥
साक्षिणेसर्वभूतानांसाक्षादायवैनमः॥४०॥साक्षिणइतिसर्वदासर्ववि
षूनांसाक्षिणेसाक्षात्तनुप्रविष्टतत्त्वरूपचैतन्येनतत्तत्कायेत्यर्थः॥सा॥ ५
क्षादायेतिपरमार्थोपाधावज्ञानकार्यस्यसाक्षात्साक्षादावात्मविदानः॥

४०॥सर्वधात्रइति॥सर्वधात्रेविधात्रेचसर्वभूतायदारिणे॥सर्वावस्थासु
सर्वेषांसाक्षिणेवैनमोनमः॥४१॥सर्वस्यजगतोधारयित्रेविधात्रेनिर्मात्रइ
त्यर्थःसर्वावस्थास्थितिःसर्वेषांप्राणिनांजायदादिसर्वावस्थासुसाक्षिचैतन्य
रूपेणावस्थितायेत्यर्थः॥४२॥परात्परविदानायेति॥४॥परात्परविदाना
यपरायपरमेष्ठिने॥परिज्ञानवतामात्मस्वरूपायनमोनमः॥४२॥परात्प
रविदानायेति॥मदादिभूतनौतिकादिकार्यापेक्षयापरंतस्मादपिपरमब्र
ह्मणायपर्यायनक्षदितयत्पर्थः॥यज्ञजायपवित्रायपज्ञनानसुताय

च॥पद्मपुष्पेणपूज्यायनमःपद्मधरायच॥४३॥सुरज्येष्ठायसूर्यादिदेवता
नृप्तिकारिणे॥सुरासुरनरादीनांसुखदायनमोनमः॥४४॥वेधसेविश्वने
त्रायविश्वज्ञानरूपिणे॥वेदवेद्यायवेदांतविधयेवैनमोनमः॥४५॥वि
श्वनेत्रायेति॥विश्वस्यसर्वस्यनेत्रवन्मुकमुकायेत्यर्थः॥४६॥विधिदा
येति॥४७॥विधयेविधिदानायविधिवाक्यविधायिने॥विधयुक्तकर्मनि
ष्ठानांनमोविधाप्रदायिने॥४८॥विधिर्विधानान्न्योयस्यनास्तिसतथोक्त
॥४९॥विरिंचायविनिष्ठायविनिर्णिद्रायच॥विषण्णांविषादाद्धिविना

शायनमोनमः॥४७॥नमोहिरण्यगर्भायहिरण्यगिरिवर्त्मिने॥हिरण्यदा
नसन्तायहिरण्यांतिप्रियायच॥४८॥ज्ञानानंदायेति॥४९॥ज्ञानानंदायज्ञांना
यज्ञांकरज्ञानदायिने॥ज्ञामादिसहितस्यैवज्ञानदायनमोनमः॥४९॥ज्ञान
गुणनज्ञानंदोयस्ययस्यायद्वाज्ञानसवत्सरसुखेनजीवनंयस्यसतथोक्तः॥
४९॥ज्ञांनवेज्ञांनुनक्तांनांकरायज्ञारिणे॥ज्ञांकरज्ञामदीनांज्ञानंत्र
वेवैनमोनमः॥५०॥नमःस्वयंभुवेनित्यंस्वयंभुब्रह्मदायिने॥स्वयंब्रह्मस्वरू
पायस्वतंत्रायपरात्मने॥५१॥दुष्टिणायदुराचारनिरंतस्यदुरात्मनेः॥दुःखा

दायाम्बजन्मनेनामन्मदायनमोनमः॥५२॥वेधद्दीनायवंधायवरदायपरस्मच
वरिष्ठायवरिष्ठानांचतुर्वक्त्रायवैनमः॥५३॥प्रजापतिसमाख्यायप्रजानांपत
येसदा॥प्राजापत्यविरक्तस्यनमःप्रजाप्रदायिने॥५४॥पितामहायपित्रादि
कल्पनारहितायच॥पिप्पलायनमोनमः॥५५॥जगत्कर्त्रे
जगद्भोक्त्रेजगद्धंत्रेपरात्मने॥जगद्रूपविहीनायचिन्मात्रज्योतिषेनमः॥५६॥
विश्वोत्तीर्णविश्वायविश्वहीनायसाक्षिणे॥स्वप्नकाद्यैकमानायनमःपूर्ण ७
परात्मने॥५७॥स्वप्नकाद्यैकमानयेतिस्वप्नकाद्यास्वरूपचैतन्यमेकमेवमा

नंयस्यसतथोक्तः॥स्वरूपस्वप्नकाद्यैनैवस्वप्नकाद्यमानोनतुमानांतरगम्यइत्य
र्थः॥स्तुतिहीनायेतिस्तुत्यास्तुतिहीनायस्तोत्ररूपायनत्वनःस्तोतृणामपि
सर्वेषांसुखदायनमोनमः॥५८॥गुणिनिष्टगुणानिधानंहिस्तुतिःसाचपरमा
र्थतोनिर्गुणस्यनभवतीतिस्तुतिहीनः॥५८॥सूतउवाच॥एवंब्रह्माणमादित्या
स्तुत्वानत्वाऋषयःसर्वे॥पृष्टवंतस्तुसर्वेषांवेदानामर्थमादरात्॥५९॥ब्रह्मापिन्न
त्वविन्मुख्याःसर्वदेवैरनिष्टनः॥प्राहगंभीरयावाचावेदानार्थमुत्तमं॥६०॥वेदा
नामर्थमिनिसमस्तैर्वेदैस्तात्पर्येणप्रतिपादितोयोर्थः॥सकीदृग्विधइष्ट

Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

ष्टवेतइत्यर्थः॥६०॥इतिश्रास्कंदपुराणेसूतसंहितायांयज्ञवैभवखंडे
उपरिभागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुश्रीमत्कात्यायनविरचितायांक्रियायोगक्रिपरम
नक्रश्रीमन्त्रबकयादक्षसेवापरायणोनोपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेनमाध
वाचार्येणविरचितायांसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायांयज्ञवैभवखंडेउप
रिभागेब्रह्मगीतासुप्रथमोध्यायः॥१॥श्रीरामजयतिश्रीगुरुवेनमः॥
अथब्रह्मापिएकंसकलवेदानामर्थंवक्तुमारभमाणस्तस्यविविक्षित ८
स्याङ्गितायनिर्गुणब्रह्मस्वरूपात्मकस्यवेदार्थस्यान्निधानकृत्यविषयत्व

तावदाह॥अवाच्यइति॥ब्रह्मोवाच॥अवाच्यएवविदार्थःसर्वथासर्ववेन
दैः॥तथापिवदेपनक्रांतायुष्माकंशृणुतादरात्॥१॥उक्तविधब्रह्मलक्षणोयो
वेदार्थःसोयमशेषेनसर्वप्रकारैरेणशब्दनिधानकृत्याप्रतिपादयितुमशक्यएव
तस्यनिर्गुणत्वेनतत्रजातिगुणक्रियादीनामशेषप्रवृत्तिनिमित्तानामभावात्त्व
त्रवश्रुतितस्यवागगोचरत्वदर्शयतियतोवाचोनिवर्त्तन्तइति॥तथापीति॥
एवमन्निधानकृत्यविषयत्वेपिलक्षणकृत्याप्रतिपाद्यष्यर्थः॥२॥तत्रताव ९त्स
दृग्वेदस्यप्राथम्यात्तदायोपनिषत्प्रतिपाद्यमर्थंवक्तुकामः॥एषयश्शब्दा

दिसगुणनागस्यचित्रैकाय्यादिजननद्वारानिर्गुणनागस्यो
पन्योषतयांस्वांतन्त्र्येणफलवज्ज्ञत्वात्मैकत्वविज्ञानजनकस्यात्मावा
इदमेकएवाग्रआसीदित्यादिनिर्गुणनागस्यैवार्थस्यगृह्यति॥आत्मसज्ञ
इत्यादिना॥७॥आत्मसज्ञःनिर्वःशुद्धएकएवाद्वयःसदा॥अग्रेसर्व
मिदमेवआसीन्नान्मात्रमास्तिकाः॥२॥तत्रजडविकारस्यतरगबुद्बुदादे
र्वस्तुतःकारणजडस्वरूपानतिरेकवन्नामरूपविकारात्मककार्यप्र ९
पचस्यापिकारणसृतादद्वितीयात्परमेश्वरादव्यतिरिक्तत्वसाधयितु

तत्सकाशात्सृष्टिरामायते॥आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्कि
चनमिषत्सइक्षतलोकान्नुसृजाइतिसइमाल्लोकानसृजतेत्यस्याःश्रुतेर
ग्रेतनआत्मेति॥आत्मेसुपादानकारणतस्यायात्वकार्यसृतसर्वजगदत
र्बहिश्चव्याप्नोतीत्यात्मा॥उक्तंहियद्वाप्नोतियदादत्तेयद्वातिविषयानिह
॥यद्वास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिगीयतेऽति॥सचात्मसज्ञःसच्चिदान
दलक्षणःपरनिर्वाणवानतुप्रधानंपरमाणवादिकंवापरात्मिनंतस्या
चेतनत्वेनानात्मत्वात्॥यतोयंनिर्वःअतएवशुद्धःअशुद्धेःकर्मसबध

हेत्वाङ्गवतिनास्मिन्सम्बन्धस्यचप्रागेवनिरस्तत्वात्॥उक्तंहि॥ब्र
ह्मणःकर्मसंबंधान्नावंवाहयतीतिवि॥तस्माद्वयइतिविशेषणेनवि
जातीयभेदनिरासः॥एवकारेणसजातीयान्तरनिरासः॥एकइतिस्वग
तभेदनिरासः॥सृष्टेःप्राक्कालवत्सृष्ट्यूर्ध्वकालमपिनिर्विकारतयात
स्यपरमेश्वरस्येक्यरूपत्वमितिद्योतयितुमेवेतिविशेषणं॥अन्येसृष्टेःप्रा
क्कालेऽदंपरिदृश्यमाननामरूपात्मकंसर्वंजगदुक्तलक्षणात्स्वरूपमे १०
वासीत्॥अव्याकृतात्मनात्मस्वरूपएवजीवमासीदित्यर्थः॥२॥मात्र॥

चोव्यवच्छेद्यंदर्शयति॥तत इति॥७॥ततोनान्यन्निमषन्किंचित्सपुनःकाल
पाकतःप्राणिनांकर्मसंस्कारान्त्स्वशक्तिगतसत्वतः॥३॥सएवेदानींजगत्सर्वं
सजाइतिसंकल्पतस्तस्मादात्मस्वरूपादव्यन्नामरूपात्मनाऽर्थभूतमिष
त्स्फुरत्प्रकाशमानंकिमपिवस्तुनासीदित्यर्थः॥एवकारेणनासज्जावश्रीति
पादनादसदेवकार्यमुत्पद्यतेऽतियत्नोनिरस्तः॥नन्वेवमसंगोदासीनस्यच
प्रतिष्ठस्याद्वितीयस्यान्नाराख्यस्यात्मनःस्वेष्टमपर्यालोचनरूपमीक्षणंकथस
म्भवतीत्याशंक्याह॥सपुनरितिसपुनःसकलानेतान्द्वैताकानात्मापन्नाक्रितः

॥४॥यथापूर्वकल्पेणैवसुरान्असृजत्प्रजापतिः॥ अतीतकल्पसंचितानिप्रा
णिकर्माणिस्वकारणान्नूतमायायासद्संहतिसमयेपरशिवस्वरूपेवासना
मोषनयात्प्रलीनानिकालवशात्पच्यंतेस्वस्वफलप्रदानोन्मुखलक्षणम
तिशयंप्राक्कल्पांतसमाश्चकालजनितात्पाकात्स्रष्टुःपरमेश्वरस्यसिसृक्षादेउ
द्भूतःकर्मजनितोऽपूर्वावांतरपर्यायःसंस्कारउद्बुध्यतेउद्बुद्धश्चतस्मात्स्व
परशिवस्यायान्कि स्त्रिगुणामयातत्रराजसंतमोन्यामसंसृष्टंयद्विशुद्धंसत्व
स्माद्धेतोस्तदुपाधिबलात्सिसृक्षारूपमीक्षणंजायतइत्यर्थः॥कथमीक्षित

वानितितदुच्यते॥ नामरूपात्मकंयदिदंसर्वंजगदेतावंतंकालंविज्ञान
मात्मतत्तनुसृजेइतिनुण्णेवितर्केतत्सृजामात्मेवरूपेणेक्षितवानि
त्यर्थः॥अत्रसर्वंजगदितिवदतालोकानुसृजाइतिनौतिकलोकसृष्टेप्रति
पादिकायाःश्रुतेराकाशादिनूतसृष्टिरपिविवक्षितासतयसंहारन्यायेनसिद्धे
तिप्रयोजनाभावान्नेष्यतेगुरुक्तेत्यनिप्रायोवर्तिः॥३॥एवमीक्षणानंतरंकिंकृ
तवानितितत्राह॥सपुनरितिसपुनःसकलानेताल्लोकानात्मापञ्चाक्षितः॥
४॥यथापूर्वकल्पेणैवसुरान्असृजत्प्रजापतिः॥अतीतमरीचार्यमापइतिपेतो॥

कः श्रुत्यानुक्रांतास्तानेतान्सर्वाल्लोकान्मयरमेश्वरश्चनुः स्वतंत्रोपिस्तर्यावं
द्रमसौधातायथाप्सर्वमकल्पयदितिश्रुतेरतीतकल्पक्रमानुसारेणैवश्रा।
त्मायत्नाक्रितः॥श्रात्मनश्चस्वसंबंधिनाजगदाकारेणाविवर्त्तमानायात्रिगु
णामायान्नाक्रिस्तद्बलात्सम्यक्सस्रष्टवानित्यर्थः॥श्रतःश्रनृतानांनिर्वच
नंचश्रुत्यैवप्रतिपादितं॥श्रदोतःपरेणादिवंद्योःप्रतिष्ठेतरिक्षमराद्यवः
प्रथिवामराश्चश्रधस्तान्नान्त्रापइतिस्वर्लोकादिसत्यलोकांताश्चनःश्रोष्ट्रा ११
वाच्याःमराश्चपट्त्यंद्रलोकः॥मरइतिमर्त्यास्त्रितोनृर्लोकस्तस्यश्रधस्ता

दनलाघाःसप्तश्रयश्रोष्टवाच्याइतितस्याःश्रुतेरर्थःश्रत्रसस्रष्टुरात्मनःपरमेश्वर
त्वमुक्तं॥तथात्वन्मगवज्ञाप्यकारैरप्यात्मशब्दातिरिक्तवस्तुनेरादित्यधिकरण
स्यपत्रथमवर्णकेनिर्णीतंतथाहिकिमत्रसस्रष्टेत्वेनोगक्तश्रात्माविराट्उतप
रमेश्वरइति॥विषयेश्राकाशाःसंभूतइतिपरमेश्वरकर्तृकसस्रष्टेराकाशादिमहा
भूतविषयत्वादत्रचसप्तमाल्लोकानसृजतेतिभूतसृष्टिव्यतिरेकेणविराट्
कर्तृकलोकसृष्टेरेवोपादानात्॥तास्योगामानयत्रान्योऽवमानयदिति
गवमानयनादिव्यापारधारित्वावहोरश्वस्यनादेकएवेत्यहितीयत्वावधा

DR BHAU DAJI LIBRARY

रणस्यचस्वाविकारत्रपचायेहयाव्युत्पत्तेर्विराडेवात्रसृष्टत्वेनोक्त्या
त्मेतिश्रान्तस्त्रिधीयतेनुपरिष्टाद्विष्टयिवावायुराकाश्रात्मेत्यादि
तामहानृतेःसहसर्वकार्यजातमनुक्रम्यसर्वतत्त्रज्ञानेत्रमितिप्रज्ञाब्रह्मप
रत्वश्रवणेऽपक्रमपिमहानृतसृष्टिरूपसहर्त्तव्या॥तथाचनृतसृष्टे
विषयत्वात्परमेश्वरएवात्रसृष्टएवंचैकत्वावधारणमपिनकदर्थितंन
वति॥गवाद्यानयनंतुविद्यास्तुत्यर्थत्वान्नविरुध्यते॥तथाचोक्तं॥आत्मा १३
वाऽइमित्यत्रविराट्स्याद्यथेश्वरः॥नृतसृष्टेश्वरःस्याऽद्गवाद्यानयना

द्विराट्नृतोपसंहृतेरात्मनःस्यादहंतावधारणन्तुश्रेष्ठ्यवादोगवायुक्ति
ब्रह्मात्मत्वंविवक्षितमितिः॥४॥एवंलोकसृष्टिप्रतिपादनेनपरमेश्वरस्य
रूपंनाटस्थेनलक्षयित्वाश्रुतलोकपालादिसृष्टेरपिस्रष्टृत्वंलक्षकत्व
रूपस्यप्रयोजनस्यैकत्वेनगतार्थत्वादन्यस्यचसर्वस्यसएतमेवसामान
विद्यायेत्यादेःप्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मेतिब्रह्मात्मैकत्वलक्षणप्रतिपादक
वाक्यशेषत्वात्सर्वपरित्यज्यैकोयमात्मेत्यादिवाक्यसंदर्भप्रतिपादितमर्थ
वक्तुकामस्तत्प्रापदायान्यात्प्रापघनब्रह्मेमंपुरुषंसएतमेवसामानविद्यै

तयाद्वारा प्रापद्यनेतिश्रुतिबलात्प्रदाप्यांब्रह्मरंध्रादिद्वारेण प्रविष्टयोः क्रियाज्ञा
क्रियाज्ञानयोर्ब्रह्मणो मध्येकतरः सन्नात्मेतिजायमानसंज्ञायद्व
द्वादिविप्रतिपत्तेरपितद्धेतुत्वान्नमुदक्षरेति।तदरमित्यादिना॥७॥तदरके
चिदिच्छंतिकेचिद्देवासुरोत्तमाः॥५॥केचिन्मामेवचेच्छंतिकेचिद्ब्राह्मादिदेव
ताः॥केचित्प्रधानंत्रिगुणाःस्वतंत्रंकेवलंजडं॥६॥यःस्रष्टत्वेनोक्तआत्मा
त्मेत्यर्थः॥केचित्प्रधानमिति॥सांख्यादिचेतनोपादानत्वेजगतोजडत्वा १४
नुपपत्तेस्तदनुरूपमचेतनंसत्वरजस्तमोगुणात्मकंप्रधानमेवजगदुपा

दानमितिनस्पैवसृष्टत्वमिच्छंति॥वेदांत्यनिमतमायातोवैलक्षण्यमाह॥
स्वतंत्रमिति॥साद्विपरमेश्वरेणाश्रितयातत्परतंत्रं॥६॥अणवःकेचिदिति
॥७॥अणवःकेचिदिच्छंतिन्याष्टकेचनमोहिताः॥क्षणप्रध्वंसिविज्ञानंकेचन
न्यांतचेतसः॥७॥न्यूनपरिमाणोमृदवयवैरधिकपरिमाणस्यघटादेरारंभ
दर्शनान्मध्यमपरिमाणवत्वावयवकादिप्रक्रिययात्राणुपदेष्टव्यात्मवै
जगदारंभतइतिनार्किकाः॥न्याष्टकेचनेति॥वैयाकरणास्तुन्याष्टब्रह्मैवार्थ
मंपंचात्मनाविवर्त्ततइतिन्याष्टस्यैवकारणत्ववर्णयंति॥उक्तंहि अनादिनि

धनंब्रह्मसृष्टत्वंयदक्षरं विवर्त्तनेर्थत्वेनप्रक्रियाजगन्नायतइति॥७॥
सृष्यनृतानिचेच्छेतानि॥सृष्यसत्तंसृष्टः केचिन्निरुपाख्यंविमोहिताः॥के
चिन्नृतानिचेच्छंतिनिसर्गंकेचनन्नमान॥८॥नृतस्यैवतोनिकस्यसर्वस्यो
त्पत्तिदर्शनान्नैषामेवंसृष्ट्वनतुतच्छतिक्रः कश्चित्सृष्टिविघतइतिकेषां
चित्पक्षः॥अपरेतुनानानकदाचिदितादृग्जगतिनिसर्गएवनास्तीतिमन्य
ते॥तथाश्रुतावपिजगत्कारणेवादिविप्रतिपत्तिर्दृश्यतेकालःस्वभावोनि २५
यतिर्यदृच्छानृतानियोनिःपुरुषइतिचित्यमितिः॥८॥श्रुतिस्मृतित्योवि

रुधाइति॥तत्रतत्रैवतर्कश्चप्रवदंतियथाबलं॥सर्ववादाःश्रुतिस्मृत्यो
र्विरुध्याइतिमेमति॥९॥सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतितदात्मानंस्वय
मकुरुतमितिमतःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजयामयिसर्वमिदंप्रोतंसू
त्रेमणिगणाइवमयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरमित्यादिश्रुतिस्मृति
भ्योचेतनस्यपरमेश्वरस्यजगदुपादाननिमित्तत्वयोःश्रवणान्नहिरुद्धतया
वादिविप्रतिपत्तेरप्रामाणिकत्वान्नहेतुकःसंन्यायोजगत्कारणेनास्तीतिसि
द्धिमात्मसत्तःशिवइतिप्रतिज्ञातंतच्चश्रुतिस्मृतिविरोधात्सांख्यादिशास्त्रा

णामप्रामाण्येकर्थंतत्रतीर्थकराणांप्रवृत्तिरित्यनुक्तंतत्रप्रवृत्तौयापमे
वकारणमित्याहपापिष्ठानामित्यादिना॥७॥पापिष्ठानांतुजन्मनांतत्रतत्र
रर्षनाः॥प्राक्संसारवशादेवजायतेरुचिरात्मिकाः॥९०॥तेपिकालविपा
केनश्रद्धयाप्रतयापिचपुरातनेनपुण्येनदेवतानांप्रसादतः॥९१॥काले
नमहतादेवाःसोपानक्रमतःपुनः॥वेदमार्गमिमंमुख्यंप्राप्नुवंतिचिरंतनं॥
९२॥सोपानक्रमतइति॥स्वस्वशास्त्रादात्मानात्मविवेकसामान्येनजानंतः १६
सम्यग्दर्शनशुद्धिप्रतिपादकमुपनिबन्धमार्गपरंपरयासमाश्रयंतइत्य

र्थः॥९२॥विचित्रबलाबलेइति॥ध॥प्राक्संसारवशादेवयेविचित्रबलाबले
विकलावेदमापन्नास्तेपिकेवलंरागेणः॥९३॥वेदमार्गमाश्रितास्तेस्वशास्त्र।
स्यवदस्यचबलाबलेविचार्यरुचेपुरुषबुद्धिप्रणवत्वेनस्वशास्त्रस्यदोबल्य
मपौरुषेयत्वेनवेदस्यचनिर्दुष्टप्राणंनिश्चित्यानास्तत्परतंताः॥स्वमार्गप
रित्यज्यवेदमार्गमेवकेवलमाश्रयंते॥अतःसोपानक्रमेणतेषामपिवेदो
दितमुक्तिर्नूनंसाकालेसाध्यत्यर्थनात्सर्थः॥९३॥तस्माद्इति॥वेदमार्गमि
ममुक्तामार्गमन्यंसमाश्रितः॥दत्तसुपायसत्यक्तात्रिदेक्कर्परमात्मनः॥

विनावेदेनजंतूनामुक्तिर्मार्गांतरेणचेत्॥नमसापिविनालोकंतेपत्रपं
तिघटादिकं॥२५॥तस्माद्वेदोदितोह्यर्थःसत्यस्तत्संमयोदितं॥अन्यनवेदितो
ह्यर्थोनसत्यपरमार्थतः॥२६॥यस्मादेवमार्गांतरेणापिवेदोपर्यवसानंत
स्माद्पौरुषेयत्वेननिर्दुष्टवेदवाक्यप्रतिपादितएवार्थःसत्यः॥ननुवेदव्यति
रिक्तेनसत्यं॥२७॥ननुवेदप्रतिपादितोर्थःसत्यश्चेक्रियाकारकादिलक्षणंदृश्य
स्यजगतोप्यात्मवद्वेदार्थतयासत्यत्वंस्यादित्याशंक्यतत्स्यात्मवद्वारिकसत्वप्रतिपा
दयितुंवेदार्थस्यद्वैविध्यमाह॥परमार्थइति॥परमार्थोद्विधाप्रोक्तोमयाहेस्व

र्गवासिनः॥एकःस्वर्गावतःसाक्षात्परमार्थःसदेवतः॥२७॥सच्चिदःसत्यचैत
न्यसुखानंतस्वलक्षणः॥अपरःकल्पितःसाक्षाद्वृत्त्याणध्यस्तमायया॥२८॥वेदेहि
कांडद्वयंयत्रज्ञानकांडेसत्यज्ञानादिलक्षणोयोर्थःप्रतिपादितःसएवसाक्षात्प
रमार्थः॥कर्मकांडप्रतिपादितस्तुस्वर्गादिदेवतालक्षणःअपचःसत्यज्ञा
नादिलक्षणेपरमात्मन्यध्यस्तमायायापरिकल्पितः॥तदेवतकांडद्वयस्यक
ल्पितविषयत्वंत्रागपिप्रपंचितंसत्याद्वैतपरःकश्चिद्वेदभागसमासतः॥कल्पि
तद्वैतनिष्ठस्तुवेदभागोपरस्तथेति॥२७॥२८॥यद्येवंकल्पितद्वैतपरःकर्मका

DR BHAU DAJI

ऽस्तर्हि सर्वोपि वेदार्थः सत्य इति नियमो नास्तीत्यत आह ॥ कल्पिताना
मिति ॥ कल्पितानामवस्तुनामध्यक्षेच्छामायया ॥ परमार्थतया क्रमा
व्यवहारे सुरर्षभाः ॥१९॥ व्यवहारे तु सत्क्रमाः केचनापरमार्थतः ॥ आकाश
दिजगच्छुक्तिरूप्येतेकथितेमया ॥२०॥ सर्वस्यमायापरिकल्पितत्वेनाव
स्तुत्वेप्याकाशादिकंव्यावहारिकसत्यत्वेनैवकेपरिकल्पतेशुक्तिरूप्यादि
कंतुव्यवहारेप्यसत्यतयैवेति ॥१९२०॥ जगतोपिव्यावहारिकसत्यत्वाग ९९
कारान्नवेदार्थस्यसत्यत्वहानिरित्याह व्यवहारिकेति ॥ व्यवहारिकसत्या

र्थेसाक्षात्सत्यार्थचिद्वनंब्रह्मनयंवक्तिवेदस्तुमार्गान्तरंवदंतिहि ॥२१॥ सति
प्रमातरिबाध्यमानंजगद्व्यावहारिकसत्यंकदाचिदपिबाधविधुरंसत्यं
ज्ञानानंदैकरसब्रह्मपरमार्थतःसत्यंतुवेदःप्रतिपादयति ॥ मा
र्गान्तरंतुनैवमित्यर्थः ॥२१॥ किंतर्हिमार्गान्तरैःप्रतिपादितमितितदाह ॥ स्व
प्नेत्यादिना ॥ स्वप्नावस्थासुसंक्रमसत्यार्थत्वसमानिमान् ॥ अर्थानेवामनं
त्यन्येमार्गाहेस्वर्गवासिनः ॥२२॥ अन्येसौगतनिर्मितामार्गाः ॥ स्वप्नावस्थाप
रिकल्पितसत्यार्थसदृशान्ज्ञात्वदर्थानेवकेवलंप्रतिपादयंतिनतूक्तवि

धंसाद्धान्सत्यमात्मानं॥२३॥छ॥जाग्रत्कालेतुसंकल्पसत्यार्थेनसमानिमानू॥
मार्गाएवामतत्पर्थाकाकथासत्यचिह्नने॥२३॥अन्येतुवैनयिकादिमार्गाजा
ग्रदवस्थायांव्यावहारिकसत्यत्वेनमायापरिकल्पितोयोवेदान्तिमतस्तत्स
दृष्टान्दृष्यगुणकर्मलक्षणानर्थानेवकेवलंप्रतिपादयंति॥अतोमार्गाणां
सत्यचिह्नेपारमार्थिकेवस्तुनिकाकथाप्रतिपादनप्रसक्तिरपिनास्ती
त्यर्थः॥२३॥तस्मादिति॥तस्मादेकैकयादृष्ट्यामार्गाःसत्यार्थभाषिणः॥ १९५
दृष्टांतरेणतेन्नांताइतिसम्यङ्निरूपणं॥२४॥व्यवहारिकसत्यस्यजग

तएवप्रतिपादनात्पारमार्थिकसत्यचिह्नवस्तुनोप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः॥॥
एकैकयादृष्ट्येतिव्यावहारिकदृष्टादृष्टांतरेणेतिपारमार्थिकदृष्ट्येत्यर्थः॥अन्ता
ताइति॥व्यावहारिकसत्यस्याकाशादिजगतःपारमार्थिकसत्यत्वेनान्यथाया
दृष्टांतेषांन्तातत्व॥२४॥ननुव्यावहारिकसत्यत्वमेवपारमार्थिकसत्यत्वनद्वै
कमेवस्तुदृष्टिभेदमात्रेणसत्यमसत्यंचभवतीत्यतआह॥चैतन्येति॥छ॥चैत
न्यापेक्षयाचेत्यंव्योमादिसकलंजगत्॥असत्यंसत्यरूपंतत्कल्पकुड्याद्यपे
क्षया॥२५॥मृत्तोयादिकारणेषुसत्सुतत्रघटादिकार्यंतयदनुगतंकारणं॥

मात्रस्यसत्यत्वंकार्यस्यचासत्यत्वंप्रसिध्यतथाचकारणंमृतंपरमिवचै
तन्यमपेक्ष्यातत्कार्यंचेत्यंवियदादिमृतंज्ञातमसत्यंतच्चघटकुड्यादिलक्षण
स्वकार्यस्यकारणंमृत्सन्नदृष्टेश्चयासत्या॥२५॥कुम्भकुड्यादयोनावास्त्रपिच्यो
मादृष्टेश्चया॥त्रसत्याःसत्यरूपास्तेशुक्तिरूप्यादृष्टेश्चया॥२६॥कुम्भकुड्या
दयोपिस्वकारणान्मृत्वियदादिमाद्दान्मृतादृष्टेश्चयात्रसत्यास्तेपिसत्येवभ्रमा
न्निबाध्यमानशुक्तिरजतादिकमपेक्ष्यसत्याःमतिभ्रमात्तुयबाध्यमानत्वात्॥ २०
२६॥जाग्रदित्युदितावस्थामपेक्ष्यस्वप्नतानिधा।त्रवस्थासत्यरूपाहिनसत्या

हिदिवौकसः॥२७॥तथाजाग्रवदावस्थास्वकारणमपेक्ष्यासत्यापिसतिभ्रमात
न्निबाधविरहरूपास्वप्नावस्थावैजक्षणात्सत्यामपेक्ष्यस्वप्नावस्थापिसत्येवभ्रमा
न्निबधितत्वादसत्येव॥एवमेवकस्मैववस्तुनोव्यवहारदृष्ट्यासत्यत्वंपरमार्थो
यावत्सत्यंत्वचनविरुध्यतइत्यर्थः॥२७॥यद्येवंपरमार्थदृष्ट्यात्रसत्यस्यैवस
त्यतयात्रध्यवसायात्मार्गान्तरातस्तर्हिमिथ्यानृतानांतषांपरंपरयापिकथंवेद
मार्गव्याप्तिद्वारापरमार्थसत्यविघ्नपरम्परास्वरूपावाप्तिहेतुत्वमित्याशंक्याह
ष्टांतमुपपादयतीति॥तथापीति॥तथापिस्वप्नदृष्टवस्तुस्वर्गनिवासिन

।।सूचकं हि भवत्येवजाग्रत्सत्यार्थसिद्धये।।२८।।तथैवमार्गाःसुन्नोक्तुर्गनि
वासिनो)तान्त्रपिवेदोदितस्यतु।।न्त्रर्थस्यत्रापिसिध्यर्थान्तवंत्येवनसंशयः
२९।।यद्यपिस्वपावस्थामिथ्यानृतानथापिस्वप्नदृष्टवस्तुनाविनःसत्यस्य
फलस्यसूचकंभवतिसूचकंत्वंनगवतावासेनापिसूत्रितं।।सूचकस्यहि
श्रुतेराचक्षतेचतद्विदइतिमाचश्रुतिरेवमाम्नायदाकर्मसुकाम्यषुस्त्रिय
स्वप्नेषुपश्यति।।संमृद्धिंतत्रजानीयादिति।।यथाचैवंतथैवमिथ्यानृतान्त्रपि २१
मार्गावेदत्रनिपादितस्यसच्चिदानंदाखंडैकरसस्यपारमार्थसत्यवस्तुनःसो

यानक्रमेणत्रापिहेतवोभवंतात्पर्थः।।२७।।तस्माद्वेदेतरामार्गानवत्याज्या
निरूपणे।।वेदनिष्टस्तुतान्मार्गान्कदाविदपिनस्पृशेत्।।३०।।वेदनिष्टस्तुमा
र्गास्तान्मोहेनापिस्पृशेद्यदि।।त्रायश्चित्तानवत्येवनात्रकार्याविचारणा।।३१।।
एकस्यापितैःसार्द्धंतोवेदैकसंस्थितः।।मोहेनापिननुज्ञानंनुक्तावाश्रयणं
चरेत्।।३२।।इत्यादानविवाहादिकार्यमध्वयंनश्रुतेः।।यदितैर्मोहतःकुर्यात्कुर्या
च्चाश्रयणंतथा।।३३।।धर्माधर्मोदिविज्ञानंनादृतंश्रुतोस्थितः।।तेस्योमोहाद
पिनात्राः।।श्रेयस्कामाःकदाचन।।३४।।वेदबाह्येषुमार्गेषुसंस्कृतायेनराःसुरा

तेद्विपाषंडिनःसाद्धान्नस्थानैःसहवासिनः॥३५॥कलौजगद्विधातारंत्रिवंस
त्यादिलक्षणं।नार्चयिष्यंतिवेदेनपाषंडोपहताजनः॥३६॥वेदसिद्धंमहादे
वंसांबंचत्रायुधोत्तर।नर्चयिष्यंतिवेदेनपाषंडोपहताजनाः॥३७॥वेदोक्तेनैव
मार्गेणनस्मर्तेवत्रिपुंडकं॥ध्रुवंनंनाचरिष्यंतिपाषंडोपहतजनाः॥३८॥रु
द्राक्षधारणंनक्त्वावेदोक्तेनैववर्त्मना॥नकरिष्यंतिमोहेनपाषंडोपहताज
नाः॥३९॥लिंगेद्विनेद्विनेदेवंत्रिवरुद्रादिसंज्ञिनं॥नार्चयिष्यंतिवेदेनपाषंडो २२
पहताजनाः॥४०॥देवकार्यंनकुर्वंतिपितृकार्यंविशेषतः॥श्रौपासनंनकुर्वं

तिपाषंडोपहताजनाः॥४१॥पंचयज्ञंनकुर्वंतिनस्थैर्यंतिश्रिप्रजनं॥वैश्वदेवं
नकुर्वंतिपाषंडोपहताजनाः॥४२॥वेदबाह्येनमार्गेणप्रजयंतिजनार्दनं॥निंद
तिनूनंकरंमोहात्पाषंडोपहताजनाः॥४३॥ब्रह्माणंकेशवंरुद्रंनेदन्नावेनमोद्वि
जाः॥पत्नूंपत्येकंतजनंतिपाषंडोपहताः॥४४॥अदक्षिणंमनस्यंगमधेनुचरणं
नथाकुर्वत्यनग्निकंश्राद्धंपाषंडोपहताजनाः॥४५॥एकादश्यामथाष्टम्यांचतुर्द
श्यांवशेषतः॥उपवासंनकुर्वंतिपाषंडोपहताजनाः॥४६॥नूनंरुद्रायचमके
शायोरुषस्कृत्तकेशः॥नोन्निषिंचितिदेवेशंपाषंडोपहताजनाः॥४७॥चिरंत

नातिस्थानातिनिद्रोवस्यपरमात्मनः॥नत्रस्थंतिमहात्मानक्यापाषंडोपहताजना
॥४८॥ग्रामदक्षिणकैलासेवर्त्तनंग्रहयासह॥वत्सरंनकरिष्यंतिपाषंडो
पहताजनाः॥४९॥ग्रामघाघ्रपुरेषुणेपवर्त्तनंनुक्तिमुक्तिदं॥वत्सरंनकरि
ष्यंतिपाषंडोपहताजनाः॥५०॥ग्रन्येषुचविनिष्टेषुनिवस्थानेषुवर्त्तनं॥व
त्सरंनकरिष्यंतिपाषंडोपहताजनाः॥५१॥दिनेदिनेतुवेदांतमहावाक्यार्थनि
र्णयं॥ग्राचार्यान्नकरिष्यंतिपाषंडोपहताजनाः॥५२॥सन्यासंपरहंसाख्यंना २३
गाकुर्वंतिमोहिताः॥ग्रहंषंचकरिष्यंतिपाषंडोपहताजनाः॥५३॥ग्रन्यानियां

नित्यकर्माणिवेदेनैवोदितानितु॥नाचरिष्यंतिनान्येवपाषंडोपहताजनाः॥५४
॥धर्मस्मार्त्तान्यपिचकर्माणियानियानिसुरोत्तमाः॥नाचरिष्यंतिनान्येवपाषंडो
पहताजनाः॥५५॥ऊर्द्धपुंड्रंललाटेतुवक्षःस्थलेचार्द्धचंद्रकं॥धारष्यंतिमोहेनपा
षंडोपहताजनाः॥५६॥शंखचक्रगदावज्रैरंकनविग्रहेस्वके॥मोहेनैवकरि
जना ष्यंतिपाषंडोपहताः॥५७॥मनुष्याणांचनाम्नाजुतेषामाकारतोपिचलांछि
तास्वतविष्यंतिपाषंडोपहतांजनाः॥५८॥ब्रह्मनोक्तेनकिवेदमर्यादातेदंसु
राः॥ग्रहयैवकरिष्यंतिपाषंडोपहताजनाः॥५९॥धीराविनिष्टाश्चमहेश्वर

स्पत्रसादयुक्तास्त्वमन्त्रमास्त्र॥वेदोदितंकेवलमेवदेवामुदाकरिष्यंतिविमु
क्तिसिद्धो॥६॥इतिश्रीसूतसंहितायांयज्ञवैभवखंडेउपरिभागेब्रह्मगीता
सूपनिषत्सुहितायोऽध्याय॥२॥इतिश्रीमत्कालाग्निविलासक्रियाशक्तिपरमन
क्रस्तामन्त्रबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेनमाधवाचा
र्येणविरचितायांसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायांयज्ञवैभवखंडेउपरिभा
गेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुहितायोऽध्याय॥२॥श्रीसमर्पयत्पु॥तंदरंकेचि २४
दित्यादिनावादिविप्रतिपत्तिनिरासस्तत्स्मृतिप्रसिद्धएवात्मास्वस्वष्टत्वेनोक्त

ऽत्ययमर्थः॥तिपादितः॥सएवस्वसृष्टदेहेषुक्रियाशक्त्यात्मनाप्राणरूपे
णावस्थितस्तत्प्रपदान्यांप्राप्यतब्रह्मेमंपुरुषमितिश्रुतेः॥तथाचिच्छक्तिरूपे
णचब्रह्मरंध्रात्मविष्टःसएनमेवसामानेविदार्यैतयाद्वारापाप्यतेतिश्रुतेः॥त्र
तयोमध्येकतरःसत्रात्मायःप्रत्यगात्मस्वरूपत्वेनज्ञातव्यःसकिंप्राणरूपःउत
चिच्छक्त्यात्मकइतिहिप्रश्नःश्रुतावुक्तावतारितसस्योत्तरत्वायेनवापश्यतिये
नवाशृणोतीत्यादिकाश्रुतिः॥अथतस्याःश्रुतेरर्थंवक्तुमात्मनःसर्वसाक्षित्वं
साधयति॥सर्वान्तिनि॥ब्रह्मोवाच॥सर्वात्मानंकरोतीमसाक्षेपवसकलस्यतु

साक्षात्प्रत्यगात्मानंपरमार्थंप्रतिसुरोत्तमा॥१॥सर्वेषुशरीरेषुआत्मतत्वेना
वस्थितोयःपरमेश्वरः॥अतोसर्वस्यजडप्रपंचस्यप्रत्यगात्मकःसाक्षिचिन्मात्रस्व
रूपएवेश्वरः॥विपक्षेबाधकमाहसाक्षात्प्रत्यगात्मावइति॥यद्यसौचिन्मात्ररूपः
साक्षिनस्यात्केनतर्हिप्रकारेणसाक्षंजगज्ज्ञासेतातत्साक्षिरूपंप्रत्यगात्मगी क
र्त्तव्यमित्यर्थः॥२॥साक्षिस्वरूपवत्साक्षस्यापिस्वतएवप्रत्यंकस्मात्प्रत्यगात्म
त्यतआह॥स्वतइति॥स्वतोज्ञानविहीनंहिजगत्सर्वंचराचरं॥जडताऽजडता॥ २५
चास्यजगतोज्ञानवत्तया॥३॥जडंहिजगत्प्रत्यगात्मविकस्फुरणारहितमतःसाक्षि

स्फुरणप्रत्यक्षेतस्यप्रत्यंनस्यादित्यर्थः॥ननुसाक्षिणोऽप्रत्यक्षेपिजडंजगदज
डेनप्रत्यगात्माधारेणात्मतायतेएवेत्यतआह॥जडतेति॥आत्मनोजडत्वमात्म
नश्चाजडत्वमित्येतदुभयमध्यस्यजगतोज्ञानवत्त्वयैवाधिगंतव्यं॥यद्धिजग
ज्ज्ञानविषयःस्यात्तदातस्यचिज्ज्ञास्यत्वाजडत्वंयस्तुतादृग्ज्ञानाश्रयःसोजडइ
तिजडत्वोजडत्वेनज्ञेयेपिज्ञानाधानिरूपणेऽप्यत्वरूपंसाक्षिरूपंप्रत्यगात्मगी
कर्त्तव्यमित्यर्थः॥४॥नन्वस्तुप्रत्यंनत्वचक्षुरादिवदप्रकाशमानेननिलिनेनवि
ज्ञानेनस्वविषयेजन्यतेऽतिनदमतमाशंकतेननमिति॥प्रत्यंविज्ञानतोजन्य

मितिकेश्चिदुदीर्यते॥तन्नसंगतमेवस्याज्ज्ञस्यंचिज्जडमेवतत्॥३॥जगता
मेवजन्यत्वंकुलादीनांहिसमतं॥३॥तन्निरस्यतितन्नेतियदिहिविषयस्फु
रणरूपंज्ञानंजन्यंस्यान्नहिमृज्ज्ञन्यघटादिवज्जन्यत्वहेतुनाज्जडमेवस्यात्॥
अतोविषयवज्ज्ञानस्यापिजडत्वाविशेषान्नघटान्नतस्यस्फूर्तिसंभवइत्य
र्थः॥३॥यन्नावदुक्तंविज्ञानेनज्ञानंविषयेजन्यतइतिनतघुज्येनइतिनेत्या
हविज्ञानंचेति॥७॥विज्ञानंचाविज्ञानस्यनैवोत्पत्तिकमिष्यते॥४॥ज्ञानस्य २६
यविज्ञानंजनकमितिवदन्वादीप्रष्टव्यः॥किविज्ञानंज्ञानरूपेणापरिणामतेन

तज्ज्ञानस्यारंभकमितिनाघइत्याह॥ज्ञानस्येति॥७॥ज्ञानस्यज्ञानरूपेण
परिणामोनसिध्यते॥अविक्रियत्वाज्ज्ञानस्ययदितस्यापिविक्रिया॥५॥वि
कारिणएवज्ञारादेर्दध्यादिरूपेणोपरिणामोदृष्टः॥सत्वविक्रियत्वाज्ज्ञानस्य
नसंभवतियदिज्ञानस्यापिविक्रियास्यान्नर्हिज्ञारादिवदेवचेत्संभवेत्॥अतोवि
क्रियावत्त्वेमतिस्तस्यज्ञानत्वमेववदीयेतेत्यर्थः॥५॥तर्हिज्ञारादिवच्चेत्संभवेन्न
नैववेदनं॥तथाज्ञानस्यविज्ञाननैवारंभकमिष्यते॥६॥आरंभकत्वमपिनि
राकरोतितथेतिद्रव्यंहिद्रव्यांतरारंभकंतत्पटादौतथादृष्टत्वात्॥विज्ञानंतु

नद्रव्यगुणत्वेनपरेरंगीकारात्॥अतोज्ञानद्रव्यस्याद्रव्येणसमवायेना
रंभोनयुक्तः॥६॥असदित्यादि॥असद्व्यवहारणत्वेनपरैरंगीकृतत्वतः॥अ
सदूपस्यज्ञानस्यज्ञानंनारंभकंस्यात्॥७॥वंध्यासुतोरूपिज्ञानंनदाद्यारंभक
स्यात्॥७॥असदूपस्येति॥आरंभवादेह्यसदेवकार्यमुत्पद्यतेइतिस्थितिः
॥तथाचासदूपस्यज्ञानस्यज्ञानमारंभकमितिनयुक्तं॥यदिह्यसदपिज्ञान
मारंभेतनहिज्ञानवंध्यासुतादेरप्यारंभकंस्यादसत्वाविशेषादित्यर्थः॥७॥ २१
प्रागसदूपज्ञानस्यज्ञानमारंभकंस्यात्॥८॥असतःप्राक्पूर्वाणविशेषा

णामभावतः॥अतोविज्ञानजन्यत्वंनास्तिज्ञानस्यसर्वदा॥९॥ननुप्रागसत
:सत्रासंबंधउत्पत्तिरित्यंगीकाराद्वंध्यासुतादेश्चात्यंतासत्वाकथंनदारंभक
प्रसक्तिरित्यत्यंतआहमाअसतःप्राक्पूर्वाणमिति॥प्राक्कमत्यंतासत्वमित्ये
वमादिनावरूपधर्मविशेषाश्रयधर्मिनावान्नदाश्रयत्वेचनावत्वप्रसंगादसत
सत्कृतोभेदोनयुक्तइत्यर्थः॥परिणामारंभकत्वव्यतिरेकेणोत्पादकत्वानिरूप
णाविज्ञानंज्ञानस्यनजन्यकमित्युपसंहरति॥अतइति॥९॥उक्तमर्थमन्य
त्राथतिदिशति॥ज्ञानस्येति॥८॥ज्ञानस्यापिनजन्यत्वंमस्तिदेस्वर्गवासिनः॥

DR BHAU DAJI

उक्त्यायेनजन्यत्वप्रतातिर्न्नातिरेवहि॥१०॥उक्त्यायेनेति॥यदिहि ज्ञानंजन्यं
स्यान्नहिजन्यत्वहेतुनाघटवज्जडमेवस्यादित्यनेनन्यायेनेत्यर्थः॥ननुरूपा
दिविषयैश्चश्रुरादीन्द्रियसंप्रयोगानंतरं रूपादिविषयज्ञानंजायमानदृ
ष्टेकानर्हितस्यागतिरित्यतआह॥जन्यत्वेति॥विषयाकारपरिणतांतःकर
णवृत्तिर्हितत्रजन्यतेअतस्तदीयंजन्यत्वंतदवच्छिन्नेचैतन्येपिस्फटिकेजोहि
त्यादिवदवभासते॥अतोन्नातिरेवज्ञानेजन्यत्वप्रतातिरित्यर्थः॥१०॥ना २८
नस्यापीतिच॥ज्ञानस्यापितथान्नातिर्जन्यत्वप्रतिर्नासुराः॥११॥घटादिवि

षयस्फुरणरूपस्यज्ञानस्यापिजन्यत्वप्रतातिर्न्नातिरेव॥तस्याप्युत्पत्तिमद्व
स्तुनान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनतस्यैवजन्यत्वस्यतत्राध्यवसानात्॥
एवंज्ञानस्यापिजन्यत्वंप्रसाध्यतित्यत्वंसाधयति॥नावत्वेति॥नावत्वेसतिजन्य
त्वज्ञानंनित्यंसुरोत्तमाः॥१२॥अजन्यस्यापिप्रागभावस्यानित्यंत्वदर्शनन्यायात्स
र्वंविनश्वरंनावत्वेसतीति॥विमतंज्ञानंनित्यंनावत्वेसत्यजन्यत्वादात्मवदित्य
नित्यायः॥१२॥एवंज्ञानस्यनित्यत्वंप्रसाध्यतदनेदात्परमेश्वरस्यप्रतियोगिसाक्षिचै
न्यमात्ररूपत्वंनिगमयति॥यज्ज्ञानगदिति॥यज्ज्ञानंप्रमाकंज्ञानंनित्यंज्ञानंस्वतःसु

रा:॥सएवजगत्साक्षीसर्वात्मानंकरानिध:॥२२॥यदेतत्सर्वजगतोनासकं
नित्यंनानंस्वनानारूपेरूपेणनातिसएवसर्वस्यजगत:साक्षाद्रष्टासर्वदेहेष्वा
त्मनावेनावस्थित:परमेश्वर:॥यज्ञानमित्युदेशस्यनपुंसकलिंगत्वेपिसएवे
तिपुल्लिंगनिर्देशोविधेयापेक्षया॥उक्तंहि।निर्देशोपमानप्रतिनिर्देशोपमानयोरेकता
मापादयंतिसर्वनामानिपर्यायेणतल्लिंगतामुपादरतइति॥तादृशज्ञानात्मको
यःसएवसाक्षिरूपेणावस्थितःपरशिवोनतुजडरूपइत्यर्थः॥२२॥तस्यचनित्य २९५
स्वप्रकाशज्ञानमात्ररूपस्याज्ञानतत्कार्यरूपसर्वजगत्साक्षित्वमुपपादय॥

ति॥नेनकल्पितसंबंधादिति॥तेनकल्पितसंबंधादज्ञानेनातिनस्वत:॥२३॥असं
गोह्ययपुरुषइतिश्रुतेःज्ञानमात्ररूपस्यपरशिवस्यनकेनचिदपिपारमा
र्थिकःसंबंधःश्रुतेवक्ष्यतेवक्ष्यतश्चाज्ञानवत्संबंधोपिसाक्षिणिपारमार्थिकोविद्यतइ
तितत्संबंधावज्ञात्तेनसाक्षिभावेनतत्तत्स्वरूपेऽध्यस्तमज्ञानंनातिनतुस्वानावि
केनब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः॥२४॥अज्ञानजन्यमिति॥अज्ञानजन्यंचित्तेचरागद्वेषादयस्तु
ष्टा॥२५॥तेनाज्ञानेनजन्यंयत्सत्वपरिणामरूपमंत:करणंयेचरागादयस्तद्धर्मा
स्तत्सर्वंबीजोपादानभूताज्ञानसंबंधचैतन्यादेनातिनतुस्वभावत:॥२६॥अ

ज्ञानस्पष्टचैतन्यादवन्नांतिनचस्वतः॥प्राणाश्चापितथाबाह्यकरणानिवयु
स्तथा॥१४॥चित्रवृत्त्यनिसंबंधकारणैकदृगन्वयावि।नातिनस्वतोबाह्यवि
षयाश्चतथैवच॥१५॥प्राणाश्चापीति॥प्राणेंद्रियदेहादिकमप्युपादानत्व
ताज्ञानसंबंधद्वारेणचित्संबलितायाचित्रवृत्तिस्तथाप्रतयापरंपरयादृश्य
साक्षिचैतन्यसंबंधवशादेवनांतिनस्वतइत्यर्थः॥बाह्यविषयाश्चेति॥बा
ह्यघटपटादिविषयस्तज्ञानमपिस्वसमवायिकुचक्षुरादींद्रियसंबंधाद्विस्व ३०
त्तितद्विषयाकारांतःकरणवृत्तिव्याप्यतयापरंपरयासाक्षिचैतन्यसंब

धादेवनांति॥१४॥१५॥अनुमानादिवृत्तिस्थमितिअनुमानादिवृत्तिस्थंचैतन्यंसुर
सत्रमाः॥अर्थानामपिकेषांचिन्नासकंतेनतेंकरः॥१६॥सर्वावभासकः प्रोक्तस्तत
नातमिदंजगत्॥१६॥अतिप्रसंगेवोपमानादिसंग्रहः॥धूमवत्त्वादित्यादिव्याप्तिदेतु
जनितायांतेःकरणवृत्तिस्तत्रप्रागुक्तरीत्यादवस्थितंचैतन्यंनदृष्ट्वाश्रयत्व
तांतःकरणवृत्तिजनकधूमवत्त्वादिदेतुव्यापकानामग्निमत्त्वादीनांकेषांचिदर्थो
नांपरंपरयासंबंधाज्ज्ञासकंभवतिअपरोक्षज्ञानविषयेषुहिअधिष्ठानस्फुरणसं
भवावृत्तिव्याप्यत्ववत्फलव्याप्यत्वमप्यस्ति॥अनुमानादिपरोक्षज्ञानविषयेचै

श्रुतैतादृशंफलव्याप्यत्वमस्त्रातिवृत्तिरूपमितिवदन्तोनिराकृताः॥ज्ञानमात्ररूप
स्यपरशिवस्योपपादितसर्वसाक्षित्वनिगमयतितेनेति॥१६॥एवंजीवत्वेनप्र
विभूपवस्थितस्यसाक्षिचिन्मात्ररूपत्वंप्रसाधितं॥तथाचकतरःसआत्मेतिश्रु
त्याप्रागुक्तस्यप्रश्नस्यसर्वसाक्षिविभूपणवसआत्माननुमाणइतिव
चनजातइममेवार्थंश्रुतिरुन्नरूपेणप्रतिपादयति॥येनवापश्यतियेन
वाशृणोतियेनवागंधानाजिघ्रतियेनवावाचंव्याकरोतियेनवास्वाद्वा ३१
स्वादुचविजानातीत्यस्याश्रुतेरर्थंसंगृह्यप्रतिपादयति॥अतोरूपाणित्या

दिना॥७॥अतोरूपाणितेनैवपश्यतान्योनमानवः॥९॥यतउक्तयुक्तिवज्ञात्रस्यना
मासर्वमिदंविजातातिश्रुतेश्चात्मासाक्षिरूपेणसर्ववस्तुवभासकः॥अतःकारण
त्रैनैवसर्वावभासकपरशिवस्वरूपेणनेनसर्वसाक्षितयाहृदयमध्येऽवस्थितेन
चक्षुंसंप्रयुक्तरूपजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनचित्प्रकाशेनैवरूपाणिपश्यति॥७॥
शृणोत्यनेननश्रोत्रंश्रवणंवाजिघ्रतिघ्रियान्॥अनेनैवसदावाचंव्याकरोतिनुमानव
१८॥तथाश्रोत्रंसंप्रयुक्तनादजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैवचित्प्रकाशेननश्रो
त्रंजानातिं॥गंधानजिघ्रतात्यत्राप्येवंयोज्यं॥सदावाचमिति॥व्याकर्त्रव्यापृविष

यमनोवृत्त्यन्तिव्यक्तेनानेनैवचित्स्वकार्येनवागिन्द्रियद्वारावाक्यंव्यव
हरति॥एतच्चान्यस्यपाणिपादादिपिकर्मेन्द्रियस्योपलक्षकः॥१८॥अनेनस्वा
ऽघ्रेति॥अनेनस्वाऽचास्वाऽविजानातिचमानवः॥१८॥रसनेन्द्रियसंप्रयु
क्तमधुरादिरसजनितमनोवृत्त्यन्तिव्यक्तेनानेनैवचित्स्वकार्येनस्वाऽरस्वाऽ
विनागजानातिश्रुतिगतोवान्यःपृच्छत्याथएतदुक्तंभवति॥चक्षुःश्रोत्रादिविन्नि
न्नकरणाजनितेषुरूपादिज्ञानेषुयोयमनुगतश्चिच्छिस्वकार्यः॥सएवसा॥ ३२
क्षिरूपआत्मेतिनत्वषदिन्नष्टाश्रोतेत्यादिश्रुतेरसावेवोपलक्षोयोनुगतश्चि

त्स्वकार्यः॥प्रदर्शितस्वस्यचपरूपतात्पादिकर्त्तव्यान्विनिडान्तिदितत्वादनेनेति
कथंतृतीयानिर्देशः॥नेषदोषः॥अन्तकरणतद्वृत्तिपरिकल्पितस्तेदोपजी
वनेनकरणत्वोपचारात्॥अतएवकठवल्लीष्वप्यामनंतिायेनरूपरसग
न्धान्स्पर्शांश्चमैथुनान्॥एतेनैवविजानातिकिमत्रपरिशिष्यतेएतद्व
तदिति॥आचार्यास्तुप्रज्ञयावाचसमारुध्यवाचासर्वाणिनामान्याप्नोतिसप्रज्ञ
यावक्षुःसमारुध्यचक्षुषासर्वाणिरूपाण्याप्नोतिति॥कौषातकिश्रुतेरेक
स्यवप्रज्ञान्यासार्थंनिधेयंतःकरणवाक्चक्षुस्पचयोवैप्राणःसाप्रज्ञायावाप्र

ज्ञानादिनानाविधकरणभावनावस्यानात्मस्वांतःकरणस्यात्रपदात्मां
प्रविष्टप्राणसंज्ञाएकत्वश्रुतेरुपलब्धिकरणत्वेनगुणवृत्तत्वात्प्राणो
नात्मेति।।दर्शयितुयेनवाएतत्पदोक्तीयांतपदंचक्षुरादिनेदंनि-
र्देशकरणपरतयाव्याख्यायतदेतद्हृदयमनश्चेतिहृदयमनःशब्दाभ्यां
निश्चयरूपसंकल्पविज्ञानात्मकमंतःकरणंसकलेंद्रियसाधारणंप्रति
पाद्यतइतिचक्षुरादिजनितमनोवृत्तिलक्षणोपाधिप्राधान्यविवक्षयावा ३३
चिनकीर्षुः।।यथाऋः।।एतेनांतःकरणैकेनचक्षुर्वृत्तिरूपेणपशुपतिश्चो

त्रूरूपेणश्रुणोतिघ्राणरूपेणजिघ्रतिवाक्वृत्तेनचवदतिजिह्वावृत्तेनरसयति
स्वैनैवकल्पनारूपेणमनसासंकल्पयतिहृदयरूपेणध्यायतितस्मात्स
र्वविषयव्यापकमेकमिदंकरणमिति।।२८।।अत्रतुहृदयमनःशब्दावपिसं
ज्ञानादिशब्दावन्तःकरणेनप्रतिपाद्येनोपधेयचिन्माधान्यविवक्षयानानि-
चनामान्येवमात्रातानि।।यदेतहृदयमनश्चेतत्संज्ञानमाज्ञानंविज्ञानंप्रज्ञा
नंमेधाधृतिर्मतिर्मनीषाजूतिःस्मृतिःसंकल्पःक्रतुरसुःकामोवशइति
सर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्यनामधेयानिभवंति।।एतानिचनामानिचिन्मात्र

स्वरूपस्यपरस्यिवस्यव्यवहर्तृपुरुषस्येदापेक्षयैवैतावंतिस्रवंतितीतन्नाम
वहर्तृपुरुषसंबंधितयैवतानिनामानिसंगृह्णाति।।नांकराख्यंतुविज्ञानामि
त्यादिना।।छ।।नांकराख्यंतुविज्ञानंबकुक्षान्नाष्ट्रतेबुधैः।।केचित्तुहृदयमित्या
कुर्ब्रह्मणोदेसुरोत्तमा।।१९।।तन्नाष्ट्रोत्रवधारणेयदेतन्नित्यस्वप्रकाशासाक्षि
चिदात्मकंसर्वदासर्ववस्त्ववभासकंनानानांकराख्यप्राणुपन्यस्ततदेवहृदय
मनःसंज्ञानादिनाष्ट्रैस्तन्नउपाधिसंबंधबलान्नन्नान्नावकुधाविधिद्विर्गयि ३४
ते।।नत्वस्माच्चिदात्मनोहृदयमनन्नृतिकंतत्वांतरमित्यर्थः।।हृदयमित्या

कुरिति।।हृद्यमितिव्युत्पत्त्याहृन्मध्येवर्त्यंतकरणंहृदयं।।तच्चात्राध्यवसाया
त्मकंविवक्षितं।।हृदयस्वरूपेणाध्यवस्यतीतिहृत्स्मृतिपादकाचार्यैरुक्त
स्यचप्राणादाहृतत्वादेवनिश्चयरूपांतःकरणोपधानबलेनतदुपहितब्रह्मचै
तन्यंब्रह्मस्वरूपमपिहृदयनाष्ट्रेनव्यवहरतीत्यर्थः।।१९।।मनइतिमनइत्यपरे
संतःसंज्ञानमितिकेचन।।अज्ञानमितिविद्वांसःकेचिदेस्वर्गवासिनः।।२०।।एवं
मनःसंज्ञानादयोपिसत्वपरिणामरूपांतःकरणस्यवृत्तिभेदाश्चिन्मात्रस्यसा
क्षिणउपाधिभूताः।।अतस्तदुपधानवशान्नस्यतानिनामधेयानीतियोजनायउ

रुद्याचार्यैः॥इत्येवमाद्यान्तःकरणस्यवृत्तयःउपलक्ष्यंशुद्धप्रज्ञानरूपस्यब्र
ह्मणउपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणानामधेयानिसंज्ञानादीनि॥तत्रचादावंत
करणस्यसंकल्पविकल्परूपावृत्तिर्मनः॥२०॥वितानमितिविज्ञानमितिचाप्यन्ये
प्रज्ञानमितिकेचन॥मेधेतिब्राह्मणाःकेचिद्दृष्टिरित्यपरेबुधाः॥२१॥संज्ञानसं
ज्ञप्तिर्यद्योगादसौचेतनइतिव्यपदिश्यते॥आज्ञानंआज्ञप्तिः॥आज्ञानात्क्रिया
वृत्तिः॥विज्ञानंलौकिकस्तम्भवस्तुविषयावृत्तिः॥प्रज्ञानंप्रज्ञप्तिःप्रज्ञायथा ३५
क्ष॥स्मृतिस्त्वतीतविषयामतिरागामिगोचराबुद्धिस्तात्कालिकीप्रोक्ताप्रज्ञा

त्रैकालिकीमनेतिमेधायंशधारणसामर्थ्यंदृष्टिः॥चक्षुरादींद्रियद्वाराघटप
टादिविषयाकारपरिणतावृत्तिः॥२१॥धृतिरीतिच्छ॥धृतिरित्यपरेआज्ञामति
रित्यपिकेचनमनीषेतिमाद्याज्ञानमितिरित्यपरेबुधाः॥२२॥धैधृतिमनीषिदे
हेंद्रियादिधारणसामर्थ्यामतिर्मननं॥आगामिविषयावृत्तिः॥मनीषामनसई
षतत्रस्थानंप्रमितियावत्॥जतिःरोगादिनिश्चेतसोऽखिन्नभावना॥२३॥स्मृति
रित्यास्तिकाःकेचित्संकल्पइतिकेचन॥क्रतुरित्यपरेआज्ञाःकामइत्यपरेजनाः॥
२३॥स्मृतिरनुभूतिविषयासंस्कारजावृत्तिः॥संकल्पः॥इदंशुक्लमिदंनक्षत्रमिति

नेदंसम्पक्कल्पनारूपःक्रतुरिदमिश्रमेवेत्यध्यवसायः।कामोऽसंन्निहितवि
षयाकांक्षा॥३॥वन्नाइ॥४॥वन्नाइत्यात्मिकाःकेचिसर्वाएपतानिसंनतं॥प्रज्ञा
नस्यन्निवस्यास्यनामधेयान्यसंन्नयाय॥५॥वन्नाःसंन्निहितस्तत्रकंदनस्नन्नपाना
दिविषयोनिलाषः॥अत्रसुरितिस्युसुक्तंनामप्राणवाचकतयाप्रसिद्धत्वात्न।
उपाधिकस्यप्रज्ञानब्रह्मणोऽप्रसिद्धमितिनष्टकगुक्तं॥एवमतःकारणात्सु
पदिष्टंरूपन्नाष्टादिसकलास्त्ववनासकनित्यस्वप्रकाशासाक्षिचैतन्यमेवा। ३६
तेनेतिप्रतिपादितं॥२४॥तस्यैवब्रह्मादिस्तंबांतेस्थावरजंगमात्मकेजगति

जावन्नावेनोपादानन्नावेनचसर्वत्रावस्थानान्निप्रापेणापरिछेदन्नमंमुदस्मि
नुश्रुतिःसर्वात्म्यंप्रतिपादयति।एषब्रह्मैषइंद्रएषप्रजापतिरेतेसर्वेदेवाइ
मानिपंचमहान्नूतानिपृथिवीवायुराकाम्आपोज्योतींषात्येतानामानिचेतु
द्रमित्प्राणवबीजानीतराणिचेतराणिवाऽजानिचजंजानिचस्वेदजानिचो
द्भिजानिचाश्वागावःपुरुषाहस्तिनोयत्किंचेदंप्राणिजंगमंचपतत्रिचयच्च
स्थावरंसर्वंसत्प्रज्ञानेत्रप्रज्ञानेप्रतिष्ठितमिति॥२५॥इमांश्रुतिंसंगृह्णाति
एषब्रह्मेत्यादिनाएषब्रह्मैषएवेंद्रएषएवप्रजापतिरेषएवैर्दिदेवाश्च

भूतानि भुवनानि च ॥ २५ ॥ यः प्रागुक्तः स्वप्रकाशः साक्षी चिद्रूपश्चात्मा एष
एव ब्रह्मशब्दपदार्थः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यलिङ्गशरीरसमष्ट्युपहितः सान
द्विरण्यगर्भः परः पर्याब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्पर्यायः ॥ यद्वा ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गतयापद
विभागः ॥ यत्परं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं जलतरङ्गबुद्बुदादिघनुप्रविष्टमुर्यं
विभवत्सर्वप्राणिपतःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टः ॥ एषएवतब्रह्मनात्मदित्यर्थः
एवमुत्तरत्रापियोजनापरमेश्वर्ययोगादिदः ॥ यद्वा इदंकारास्पदघटादिव ३७
दिदमित्यापरोक्षेणयः साक्षात्स्वात्मभूतब्रह्मसाक्षात्करोतिसइदः ॥ अथ

नेदः ॥ इदमदभूमितोत्तस्मादिदंशब्दोनामेदंशब्दवेनामतमिदंदमतमिदमित्यादिवत्त
तेपरोक्षेणेति ॥ यद्वा देवानामधियतिरिन्द्रस्तस्यहृदयेपिसाक्षिरूपेणावस्थानाद
देकमेवसदित्यर्थः ॥ प्रजापतिः ॥ पंचीकृतस्थूलभूताश्रयब्रह्मसंज्ञतवत्राज्ञथमशरी
रोविराट्देवान्नम्यादयः ॥ योयमनेदृग्वस्तुतश्चिदात्मैषएवब्रह्मेदृग्दृदृ
देवपिसाक्षिरूपेणावस्थितश्चित्प्रकाशसाम्येनैक्यप्रतिसंधानान्नेदमतातिस्थू
लोपाधिरुतेत्यर्थः ॥ भूतानिभुवनानिचेति ॥ सर्वशरीरोपादानभूतानियानाम्नि
र्दिष्टपृथिव्यादीनिपंचमहाभूतानितत्कार्यरूपाणियानिचभुवनानिलोकास्त

DR BHAU DAJI

नाध्येवर्त्तमानायै॥२५॥अंडजाजारुजाश्चैवस्वेदजानुद्भिजास्त्रियः॥ब्रह्मा॥
वस्त्वमर्त्याश्चहस्तिसर्वास्तथैवच॥२६॥स्थावरंजंगमंचैवतथान्यदपिकिंचन
सर्वमेतद्यंत्रानुःप्रज्ञानघनलक्षणः॥२७॥अंडजाःपक्ष्यादयः॥येचजारुजा
जरायुजाःमनुष्यादयःयेचस्वेदजाःस्वेदविकारपरिणामरूपायुत्रकाघाःये
चउद्भिजाःभूमिभेदनेघजायमानास्तरुगुल्माद्याः॥एवंसामान्यतस्तस्मात्तुर्विध्ये
नसर्वंजगत्रिविधिंत्रैविक्रोधनोपिनिर्दिष्टानि॥हस्तिप्रर्वइतिहस्तिप्रमुखाः॥ ३८
प्राणिन्यकृत्स्नार्थः॥स्थावरमचलंवृक्षादिकंजंगमंपादगमनवत्॥तथा

न्यदपीति॥पक्षात्त्यांमाकात्रोपननवत्॥तंयत्पत्तिचेतिस्तुसुक्रंनदस्पन्नाष्टेनवि
वक्षिते॥एवंयदेतद्भुननौतिकरूपंस्थावरजंगमात्मकंसर्वजगत्तत्सर्व
प्रज्ञानब्रह्मरूपैसर्वसाक्षिणिउत्पत्तिस्थितिलयाधिष्ठानेअज्ञानपरिकल्पि
तत्वातद्रूपेणानेनैवप्रनीतिपथंनायमानत्वाच्चवस्तुतस्तत्स्वरूपानतिरि
क्तत्वान्निरंतरप्रज्ञानलक्षणःपरमेश्वरएवनभुननौतिनिश्चितइत्यर्थः॥सर्व
तत्प्रज्ञानेत्रमितिप्रतिज्ञानार्थस्यप्रतिपादनायप्रज्ञानेत्रोलोकइतिवाक्यंयतः
सर्वोपिलोकःप्रज्ञानेत्रश्चिदधानप्रवृत्तिकत्वादुदीरितप्रज्ञामिरूपसाक्षिते

त्रकरणंपरिदृश्यतेऽतस्तत्सर्वज्ञगत्प्रज्ञानेत्रमित्यर्थः॥प्रज्ञानेप्रतिष्ठितमि।
ति॥यत्सर्वसाक्षिभूतंप्रज्ञानमाधेयत्वाधान्येनगुणभूतयाधिकरणत्वेन
निर्दिष्टंतस्याधियसकलजगदुपलक्षितस्यप्रज्ञानमात्रस्यमुख्यतयाज्ञेय
त्वद्योतयितुपुनराधारत्वाधारत्वेननिर्दिश्यतेदमुद्यतस्यब्रह्मात्मत्वंप्रति।
पादयतिश्रुति॥२७॥प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानेत्रंतिनदर्थसंगृह्णातिप्रतिष्ठेति
प्रतिष्ठासर्वभूतवस्तुनाप्रज्ञेषायारमेश्वरी॥प्रज्ञानमेवतद्ब्रह्मनिर्विरुद्धा ३९७
दिसंज्ञित॥२८॥पारमेश्वरापरमेश्वरस्यैवजावनावेनावस्थानात्मत्संबंधि

नायासर्वसाक्षिणाविशेषेणाप्रागुदीरितरीत्यासर्ववस्तुनांप्रतिष्ठात्वाश्रय
:॥स्वाज्ञानपरिकल्पितसकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयाधिकरणत्वादेतदेवनै
त्तिरीयकेसमाम्नातायतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्र
यंत्यभिसंविशंतीति॥एवंसकलकल्पनास्पदसर्वदासर्ववस्त्ववभासकंय
त्साक्षिरूपप्रज्ञानंसाधकस्यहृदयमध्येनुपलभ्यतेएतदेवनिर्विरुद्धादिसं
ज्ञितंतज्जगत्कारणंब्रह्मायदात्मावाइदमेकएवाग्रआसादित्यात्मशब्देननि।
र्दिष्टं॥अयमर्थः॥सोयंदेवदत्तइत्यत्रपरस्परविरुद्धतदेशकालसंबंधवै।

निष्ठ्यपरित्यज्याविरुद्धस्यदेवदत्तस्वरूपमात्मत्वयथैकत्वप्रतिपत्तिस्तथैवात्मत्व
त्यक्तस्वप्रकाशत्वादिचिद्विचिनाप्रज्ञानब्रह्मेत्तजगत्कारणपरशिववाचिना
ब्रह्मशब्देनचसामान्याधिकरण्यात्पथानुपपन्नासंसारसाक्षित्वजगत्कर्तृ
त्वादिविरुद्धधर्मवैशिष्ट्यसंगेतोनयत्रानुगतयश्चिदेकरसंप्रत्यस्तमितस
र्वोपाधिविशेषप्रत्यक्प्रत्ययाःपरमार्थिकंस्वरूपंतस्यैकत्वप्रतिपाद्यतेऽज्ञा
नपरिकल्पितभेदत्वंनिरासायेति॥२०॥श्रुतौसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माल्लो ४०
काऽमुष्मात्प्रेत्यादिनाब्रह्मात्मैक्यविज्ञानस्यपदमृतत्वसाधनप्राप्तियादितंतत्स

गृह्यब्रूते॥एवंरूपेति॥एवंरूपपरिज्ञानादेवमर्त्योमृतोभवेत्॥नकर्मणान
प्रजयाधनेनापिकेनचित्॥२१॥वस्तुतःपरशिवरूपस्यप्रत्यगात्मनःसं
सारित्वस्यस्वस्वरूपयाथात्म्यापरिज्ञानमूलत्वादज्ञानस्यज्ञानैकनिवर्त्यत्वा
ज्ञानमेवब्रह्मात्मैक्यलक्षणंमुक्तेःसाधनंनकर्मादिकंतस्याज्ञानकार्यत्वा
दविरुद्धत्वेननन्निवर्त्यकत्वानावात्॥अतएवश्रुतिः॥कर्मादेरमृतत्वप्राप्तिसा
धनत्वंनिषेधति॥नकर्मणानप्रजयाधनेनेति॥२१॥ब्रह्मवेदनमात्रेणेति
॥छ॥ब्रह्मवेदनमात्रेणब्रह्मप्राप्तेवमानवःअत्रनास्त्यवसदेहस्त्विवरूपथ

यामपदं॥३०॥मात्रयदणेनज्ञानकर्मसमुच्चयस्यामृतत्वसाधनत्वनिरासः॥प्र
त्यगात्मनोब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमात्रेणोवाविद्यानिवृत्तेर्नित्यनिरतिशयानंदरूपत
यायुगपत्सर्वकामनास्पदंब्रह्मरूपंप्राप्नोत्येवेतेनसर्वान्कामानाप्नोम्
तसमन्नवदितिश्रुतेरर्थोवर्णितोभवति॥अत्रपत्राप्नोम्॥ब्रह्मवेदब्रह्मैव
भवतिब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिच॥इतिऐतरेयकश्रुतिव्याख्यानसमाप्त॥३०॥
एतमेतरेयोपनिषदार्थपर्योलोचनयाकर्मादिनिरपेक्षेणब्रह्मात्मैकत्व ४२
सक्षात्कारस्यपरमपुरुषसाधनत्वप्रतिपाद्यतैत्तिरीयोपनिषदर्थपर्यालोच

नयाप्रतिपादयितुंतदर्थसंग्रहश्लोकमाह॥तद्विद्याविषय
मित्यादिना॥१॥तद्विद्याविषयंब्रह्मसत्यज्ञानसुखाद्वय॥२॥तैत्तिरीयकेहि
॥ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिब्रह्मप्राप्तिरुक्तातस्तदुपनिषदर्थसूचना।
त्तत्रतृतेनानेनवाक्येनतज्ज्ञानतत्कार्योपाधिसंबंधवशादुक्तावतामापन्नस्य
साधनचतुष्टयसंपन्नस्यमुमुक्षोःप्रत्यक्चैतन्यस्यब्रह्मवेदनमात्रेणाविद्या।
निवृत्तिद्वारानिरतिशयानंदाद्वितीयाब्रह्मात्मत्वावाप्तिरुक्तिज्ञासाजननार्थस्
त्रितासूत्रितार्थःसंग्रहविस्तरेणव्याख्यातः॥तत्रश्रोतॄणांसुखावबोधायसं

यहव्याख्यानमृतन्नऋकृगुदादरणेनदर्शितं॥सोचैवमाम्नाता॥सत्यंज्ञानमनंतब्रह्मयोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्॥सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेतितत्रजिज्ञासुनापुनर्जिज्ञासाजननेप्रयोजनान्नवान्नज्ञानकंसत्रतृतंवाक्यमुक्तंऋक्वदृष्टमाणसंगत्यनिधानपुरस्सरंतस्याऋचोर्थंसंगृह्णाति॥तदितिसर्वसाक्षिनृतंयत्प्रत्यगानंतऋब्रह्मसत्यमृतत्वसाधनमृतपरविद्याविषयतयायब्रह्मनिर्देष्टंतब्रह्मलक्षणमाहतदितिधात्वर्थस्यानुगमात्॥तथाहितृहिवृहावितिधातुर्वृद्धिमाचष्टे॥साचान्नप्रतियोगिविशे॥ ध२

षानुपादानान्निरतिशयेवविवक्षितासेतिचवस्त्वंतरेनपरिछेदाहृदेर्निरतिशयत्वंनजपेत॥तथाचवस्त्वंतरस्तंपरिछेदरहितमेवब्रह्मलक्षयितुमर्हति॥हैतन्नपंचस्यतत्स्वरूपेऽध्यस्ततयैवप्रतीतेर्वस्तुतस्तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात्॥तथाचवस्तुस्तपरिछेदनिराकरणेनैवदेशकालस्तुतपरिछेदोपि॥निरस्तोवेदितव्यः॥देशकालयोरपिपरिकल्पितत्वेनवस्तुतस्तद्रूपानतिरिक्तात्॥एवंहैतारोपस्याधिष्ठानत्वेनतद्बाधित्वेनचत्रिविधपरिछेदरहितंयदृहितायंतत्सत्यमेवेष्टव्या॥इतरथानिरधिष्ठानत्वमनिरवधिकबाधयोः॥

DARSHAN

मसंगात॥ असतश्चसर्वप्रकारेणापितिरुपाख्यत्वेनाधिष्ठानावश्यत्वानुपप
त्तेः॥ तच्चसत्यंसर्वदाब्रह्मप्रतीतंचेत्तद्विषयाणांसम्यक्त्वात्असत्तत्प्रतिभात
मेवेत्यर्थादापन्नं॥ तथाचस्वप्रकाशमेवतत्परब्रह्मापेक्षयेतरेतरेण
परिच्छेदान्निरतिशयसच्चिद्वाचकब्रह्मपदव्यावकोपःस्यात्॥ एवंब्रह्मपदेन
निरतिशयसच्चिद्रूपतिपादनद्वारायदानंत्यादिकंलक्षयितंतच्छक्तिर्विवक्ष्याच
ष्टेसत्यंज्ञानमनंतब्रह्मेति॥ एवंरूपस्यचब्रह्मणोतत्पदोपतयावेद्यत्वप्रति ध३
पादनादानंदरूपस्यतथात्वानुपपत्तेर्निरतिशयसुखात्मत्वमपितस्य

सिद्ध्यति॥ अतएवाम्नायते॥ आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात्॥ विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिच
तदिदमुक्तंसत्यज्ञानसुखाद्वयमिति॥ नन्वेतद्ब्रह्मणःस्वरूपलक्षणंसत्यादिशब्दा
श्चसत्यत्वादिपरापरब्रह्मवृत्तिनिमित्तकाः॥ कथंनिर्नेदमेकरसमुक्तविधब्र
ह्मस्वरूपप्रतिपादयितुंशक्नुवंति॥ नैषदोषः॥ सच्चिदानंदैकरसब्रह्मणिप
रिकल्पितलौकिकसत्यज्ञानादिषुसत्यत्वादिपरापरजातिप्रवृत्तिनिमित्त
कैरपिसत्यादिशब्दैःसत्यज्ञानानंदैकरसवस्तुलक्षयितुंशक्यत्वात्॥ त्व
मंतयदत्वतत्त्वव्यतिरेकावस्थत्रयस्वरूपंलक्षयति॥ नचैकेनैवप

देतत्सच्चिदानंदस्वरूपविज्ञानत्वात्परांतरवैषम्यमिति मंतव्यं॥ अनृतजडदुः
खांतवत्त्वव्यावृत्तिपरत्वेनसत्यत्वोपयोजनत्वात्॥ यथाऽऽनुवार्त्तिककारः॥ तत्रा
नंतोनवद्यस्तुमात्रत्वेवविशेषणंस्वार्थाऽपर्यवसायिपरानुपरिनिष्ठोविशे
षणमिति॥३०॥एवंवेधस्वरूपंप्रतिपाद्यवेदनप्रकारमाह॥संसारकेऽ
ति॥क्ष॥संसारकेगुहायांचेमायाज्ञानादिसंज्ञिते॥नहितंब्रह्मणोवेदपरमव्यो
मसंज्ञिते॥३२॥संसरत्यनेनेतिसंसारःसंसारएवसंसारकंअज्ञानंतत्कारणं ध४
नृतेतस्मिंतत्कार्यमृताःसर्वेपदार्थाःनृतनविष्यवर्त्तमानलक्षणेषुत्रिष्वपि

कालेष्वतीतानागतवर्त्तमानाध्वनैर्नित्यंवर्त्तमानंगूह्यतेसंवियंस्मिन्नि
तिमुत्पन्नादव्याकृतंश्रुतिगम्यंगुहाम्नाष्टेनवाच्यं॥तदेवविचित्रऽर्घटकर
णात्तत्त्वप्रकाशनिःप्रपंचब्रह्मस्वरूपज्ञानविवर्त्यत्वाच्चमायाज्ञानादिसंज्ञं
भवति॥आदिम्नाष्टेनविद्याजडशक्तिरित्यादिनामसंग्रहणंतदेवाव्याकृतंपर
मव्योमसंज्ञितंएतस्मिन्नरवत्त्वदोरगार्यकाम्नाषिश्रोनश्चप्रोनश्चयोवैसर्वज्ञ
र्धापुरुषादाकाशोवैसेतःपुरुषस्याकाशइतिश्रुत्यंतरप्रतिपाद्यत्वाव्या
कृतस्यव्योमम्नाष्टनिधेयत्वाद्व्याकाशापेक्षयापरमत्वंचवेदितव्यं॥एवंचगु

हायांपरमेव्योमन्नितिश्रुतिगतेसमानाधिकरणेसम्पंतपदेयथाऊ
र्णोष्यकाराः॥गुहायांपरमेव्योमन्नितिसामानाधिकरणपादव्याख्याका
रमवगुहा॥तत्रापितिगुहाःसर्वपदार्थाःस्त्रिषुकारणत्वादिति॥तथाच
कार्यकारणात्मनादेहेंद्रियादिरूपेणचपरिणतंपंचकोशात्मकेतस्मिन्न
व्यलतेनिहितंस्थितमित्यर्थोनवतिनयलक्षनिष्पायमेनत्सर्वांतरस्य
निर्विशेषस्यब्रह्मणोविनिगुष्टदेहसंबंधानुपपत्तेः॥एवमन्नमयप्राणम ४५
यादिवरूपमाणपंचकोशरूपेणावस्थितेसत्वरजस्तमोगुणात्मकेत्रया

स्तेतर्निहितमुपलभमानासत्यज्ञानानंदैकरसमहितायंब्रह्मयःप्रत्य
गात्मस्वरूपत्वेनवेदश्रवणमननादिसाधनजनितयात्साक्षात्ब्रह्माका
रमन्योहत्पासाक्षात्करोतिसइत्युपरिष्टात्संबंधः॥३१॥एवंभूतस्यब्रह्मवे
दनस्यफलमाह॥सोश्नुतइति॥ढ॥सोश्नुतेसकलान्कामानक्रमेणसुरर्षे
भ्यः॥३२॥काम्यंतइतिकामाःसुखोपभोगाःसर्वेदितासर्वान्कामानक्रमेण
युगपदेकद्वाणोपारुढहानश्नुतेप्राप्नोति॥३२॥केनरूपेणचेदुच्यते॥वि
दितब्रह्मरूपेण॥छ॥विदितब्रह्मरूपेणजीवन्मुक्तेनसंन्यायः॥३३॥स्वात्म

तयासाक्षात्कृतेतन्निरावरणतयासर्वत्रसंवृत्तब्रह्मात्मावस्त्ववभास
केनस्वयंब्रह्मात्मानेनचिद्रूपेणब्रह्मणारूपेणब्रह्मविदेवभूतसर्वज्ञब्र
ह्मात्मकःसन्तत्वज्ञानेननेदन्त्रमहेतोरविद्यायाःसमूलमुन्मूलितत्वा
त्स्वात्मनोनिरतिशयानंदाविर्भावितद्वैतभूतान्सर्वान्सुरर्षिशेषानृषे
स्वरूपब्रह्मात्मनोनधर्मादिनिरपेक्षेणयुगपद्घाप्नोत्यर्थः॥ अक्रमेणेति
वदताश्रुतिर्गतसद्भावस्यसंदृत्यमर्थः॥ अपितुयोगयद्धमेवोत्पत्तिप्रा
योवर्णितोभवति॥तथाविदितब्रह्मरूपेणेतिवदताब्रह्मणाविपश्चि

ध६

तेतिश्रुतिर्गतसद्भावापिपुत्रेणसद्गतइतिवत्सद्योगलक्षणा॥ अपि
तुश्वेतकेतवेराजानमाद्यात्मादिवदिछंतावेतृतीयावाऽवानात्मव
तिब्रह्मतएवात्मावाऽइदमेकएवाग्रआसीत्॥एकोदेवःसर्वभूतेषुगुहस
र्वव्यापासर्वभूतांतरात्माकर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षाच्चेताकेवलो
निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिरात्मनःपारमार्थिकैकत्वप्रतिपादनान्नानाविध
शरीरेषुनानात्वप्रतानेश्चघटाकाशोमठाकाशइतिवदौपाधिकनेदक
ल्पनयाप्यपपन्नेस्रष्टानेदेवानुप्राविशदनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनाम

मरूपेव्याकरवाणित्यादिश्रुत्याएकस्मैवस्तुषुरात्मनोजीवत्वावेननानाविध देहप्रवेशनाच्चनवास्तवोजीवपरयोर्नेदोविद्यते।स्वतोत्रनेदोपजीविना सद्योगलक्षणात्मतायानयुक्तस्तन्निष्प्रत्यूहाष्यकारेरप्येवव्याख्यात॥ न थाकुः॥किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्नयतियेणनेत्याह॥सवुगपदेकदा णोपारूढानिति॥तेनसर्वज्ञरूपेणब्रह्मणाप्रभुतइतिच॥जीवन्मुक्तइतिउ क्तब्रह्मात्मविद्यारब्धकर्मक्षयेणप्राणेंद्रियदेहादिकंधारयन्प्रकृतजन्मवद ४१
वस्थितोपिमुक्तएवनपुनस्तस्यबंधान्नांकेत्यर्थः॥३३॥एवमुक्तरानुसरेण

तदर्थंप्रतिपाद्यफलितमर्थमाह॥प्रत्यगित्यगिति॥प्रत्यगज्ञानविज्ञानमायाव्य क्तेसुसाक्षिणं॥एकंब्रह्मचसंपन्नप्रज्ञाघनविदुत्तम॥३३॥प्रत्यगात्मनोब्रह्म रूपत्वाच्छादकमज्ञानप्रत्यगज्ञानंविविधंज्ञायतेनेनेतिविज्ञानमंतःकरणंत दुभयरूपेणावस्थितासत्वरजस्तमोगुणात्मिकायाप्रकृतेः॥कारणशरीरमि त्याख्यायतेतस्याःसाक्षित्वेनपंचकोशांतर्वर्त्तमानोयस्मिन्मात्रस्वरूपत्रात्मा यच्चसत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेतिसत्यज्ञानानंतानंदैकरसंब्रह्मतदुभयमेकस्व पत्रप्तुकरोत्यास्मन्यर्थावपर्यसविरहेणसम्यकसाक्षात्कुर्वन्ब्रह्मविद्यात्रा

DR BHAU DAJI

त्यादिश्रुतिसूक्तब्रह्मविज्ञवतित्यर्थः॥३३॥श्रुतौसुप्रतिष्ठितस्यार्थस्यसंग्रहव्या
ख्यानंतरसंगतवक्तुकांक्षारूपाविस्तरव्याख्यानमपिसूतंतस्माद्वाऽत्या
दिनाऽसुषुप्तिषदित्येवमंतेन॥तदितःपरंसगृह्यप्रतिपाद्यते॥तत्रतावत्स
त्यज्ञानमनंतंब्रह्मेतियदानंदस्वप्रतिज्ञातंतन्नोपपद्यतेवियदादिसृष्टौति
कर्त्रपंचलक्षणस्यपरिच्छेदकवस्त्वंतरस्यविद्यमानत्वादित्याशंक्यतदु
पपादयितुतत्सकाशान्सृष्टिमाह॥ब्रह्मस्वरूपेत्यादिनाएवंद्वाम्नायते॥त ध८
स्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतःआकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः

आद्यःपृथिवीतिस्वस्याःश्रुतेरर्थंप्रतिपादयति॥ब्रह्मते॥ब्रह्मस्वरूपात्मनस्त
स्मादेतस्माद्वक्ष्यमिमिश्रितात्॥३४॥तस्माद्वक्ष्यमाणश्रुतौब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति
व्यवहितसूत्रवाक्यनिर्दिष्टब्रह्मपरामृश्यते॥एतस्मादित्यनेनदृष्टसत्यज्ञान
मनंतब्रह्मेतिसन्निहितमंत्रवाक्यनिर्दिष्टं॥असंगोदासीनस्यपरमार्थतोनि
रविद्यस्यस्वस्यैवमिथ्यानिमित्तंतत्संसारवानायाद्॥नाक्रियमिश्रितादिति
॥नाणिकर्मपरिपाकवशेनसिसृक्षितकार्यप्रपंचोन्मुखान्नस्वरूपपरि
कल्पितत्वेनतदाश्रितामायान्नाक्रियस्तन्मिश्रितान्नेश्वराधिकादित्यर्थः॥३४॥

प्रपंचीकृतभ्राकाशाः संभूतेरुक्तसर्ववत्॥३४॥एवंमायाशक्तिशबलाद्ब्र
ह्मरूपेदात्मनःसकाशादपंचीकृतसूक्ष्मःशब्दगुणोवकाशात्मकश्चाकाश
ःसंभूतःसमुत्पन्नः॥पंचीकरणोनदिभूतानिस्थूलत्वंतितथात्वंचायेछांदो।
ग्योपनिषदर्थकथनप्रस्तावेप्रतिपादयिष्यते॥निमित्तकारणवाच्चिशाष्ट्रा
दपियंत्वामावतिदेतैविधानात्॥तथाउपादानकारणवाच्चिशाष्ट्रादपि ४९
जनिकर्तृप्रकृतिरितिस्मरणात्॥एवंचात्रतस्मादितिपंचमीतउत्पत्तिरु
पादानेकारणेपर्याप्तादृष्ट्याब्रह्मैवदिकार्यस्यजगतोनिमित्तमुपादानंचेःसो।

कामयतबहुस्यांप्रजायेतिकामपितृत्वेनस्वस्मैवबहुभावेनचाभिन्न
निमित्तोपादानस्याग्रप्रतिपादितत्वात्॥बादरायणोपिब्रह्मणउभयरूप
त्वंसूत्रयामास॥प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुरोधादिति॥येत्वस्यमृषात्वा
दात्मवदाकाशस्यनित्यत्वंमन्यमानाःसंभूतउत्पत्तिव्यक्तिपरतयाक्रमर्थ
मन्यथयंतितेबादरायणेनैवनवियदश्रुतेरित्यधिकरणेनिराकृताः॥न
नुवियदादिकार्यप्रपंचेनैववस्तुनाक्रमणाःपरिछेदःस्यात्तथाब्रह्मोपा
दानसंबंधोदधिन्यायेनजगदाकारेणापरिणामते॥अथवामृद्घटन्यायेन

नजगदारम्भस्त्वनयोरन्यतरदंगीकर्त्तव्यंतथाचब्रह्मणोऽनित्यत्वादिप्र
सक्तिरित्यानंक्याद्।।रज्जुर्यथेदि।।३४।।नरवच्चित्रास्तवादःपरिणामवा
दोवाविवक्षितः।।येतेवप्रसज्येते।।अपितुविवर्त्तवादएवविवक्षितः।।य
थारज्जुःस्वयमविकृतैवसतीमाययासर्पाकारेणविवर्त्तते।।एवंब्रह्मापि
निर्विकारमेवसत्त्वमायान्नाऽकल्पितासत्तविद्यादिजगदाकारेणाविवर्त्त
ते।।एवंब्रह्मापिनिर्विकारमेवसत्त्वमायान्नाऽकल्पितासत्तविद्यादिजग ५०
दाकारेणविवर्त्तते।।कारणस्वरूपाविरोधेनकार्यप्रतिभासविवर्त्तः।।

श्रुतोब्रह्मणोनिर्विकारित्वंविघातान्नानित्यत्वप्रसक्तिरित्यर्थः।।श्रुयमेवा
र्थोबादरायणेनापिस्मृत्याप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवेत्यत्रनिर्णीत
त्वात्।।एवंब्रह्माकारस्यविद्यादिकृतत्वतत्त्वौपनिषत्रपंचस्याधिष्ठानब्रह्मणि
कारणेमायापरिकल्पितत्वेतरर्जुसर्पवदेवाधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वात्।।य
थाचमृत्कार्यघटशरावोदंचनादिकंकारणंनृत्तमृद्व्यतिरेकेणलक्ष्यमान्ना
कत्वात्शुद्धमृदाकारादिरूपविशेषस्यतद्वाचकघटादिशब्दस्यचवाचा
रंभणमात्रत्वात्कारणमृन्मात्रमेवनतुततोन्यत्।।एवब्रह्मकार्यस्यापिका।

रणानन्यत्वाद्ब्रह्मणस्तत्कृतपरिच्छेदोनभसंकनायइत्यर्थः॥आकाशादितः
आकाशाद्वायुसंज्ञस्तुस्पर्शोपपंचीकृतःपुनः आरोपितस्याकाशादेरनिर्वा
च्यत्वेनकार्यांतराधिष्ठानत्वायोगात्॥इदंसर्वमसृजतयदिदंकिंच॥एतस्मा
जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिच॥खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्यधा
रिणीतिविशेषेणसर्वस्यापिहैतत्रपंचस्यब्रह्मकार्यत्वश्रवणाद्वाकाशादित
कार्यक्लेशारोपाधिष्ठानत्वतऽपाधिकंब्रह्मैवोपादानत्वेनाकाशादित्प ४१
दिनिःपंचम्यंतेनिर्दिश्यते॥तस्मादात्मनआकाशरूपयन्नाब्रह्मणःसका

शात्प्रवर्तमात्रायरयर्यायःसूक्ष्मोवायुःस्वकारणगुणेनाकाशेनस्वगुणेनस्प
र्शेनचगुणद्वयावान्समुत्पन्नः॥३५॥वायोरग्निरिति॥वायोरग्निस्तथावाय्ये
रायत्रयोवसुधरा॥३५॥एववायुरूपापन्नाब्रह्मणःस्वस्वकारणगुणान्त्यां
शाष्टस्पर्शान्त्यास्वगुणेनरूपेणचगुणत्रयवान्सूक्ष्मोग्निःसमुत्पन्नः॥तथाच
वायोरग्निरितितैत्तिरीयकेतेजसोवायुपादानत्वश्रवणात्छांदोग्यपंचतन्त्रेजो
सृजतेतिसद्रूपब्रह्मोपादानत्वश्रवणाच्चश्रुत्योर्मिथोविरोधादत्राप्राणएमि
तिनाकनिरवकाशतैत्तिरीयकेप्युक्तरात्याब्रह्मोपादानत्वस्याविद्यातत्॥त्रे

तरावन्नगवत्तव्यासोप्यमुमर्थमसूत्रयत्।तेजोतसुधाद्याहेति॥त्रयेरा
इति।तस्माच्छ्रोत्रियरूपापन्नाद्ब्रह्मणः।सकाशात्कारणगतेः शब्दोघेस्त्रिगुणो
स्वगुणोनरसेनचगुणेनचक्षुष्यवत्त्रात्रापोजाताः॥त्रम्पोवसुंधरेति॥त्रस्त
रूपापन्नात्तस्मादेवब्रह्मणः।कारणगतचक्षुष्यगुणेनस्वगुणेनचगंधेनप
चगुणेनपृथिवीसमुत्पन्ना॥३५॥श्रुतौपृथिव्याश्चौषधयश्चौषधीभ्योन्नम
न्नात्पुरुषइतिनैतिकस्तोकृत्रपंचसृष्टिराम्नातासंगृह्णाति॥तानीति॥छ॥ ५२
तानिनूतानिसुक्ष्माणिपंचीकृत्यनिवाङ्नया॥३६॥तेभ्यएवसुरासृष्टब्रह्मां

डाख्यमिदंमया॥नुवनानिविविष्टानिनिर्मितानिनिवाङ्नया॥३७॥ब्रह्मांडस्यो
दरेदेवादेवास्त्रिविधात्रमा॥देवादयोमनुष्याश्चतथापश्वादयोजनाः॥३८॥
तत्तत्कर्मानुरूपेणमयासृष्टाः निवाङ्नाया॥३८॥परमेश्वरसृष्टानिविराट्दि
सूक्ष्मनूतानितानितदाज्ञयैवपंचीकरणेनस्थूलीकृत्यतत्कार्यनूतब्रह्माड
दिकंमयातिर्मितमितिब्रह्मणानुक्तिः॥परनिवोदितस्वसृष्टवियदादिसूक्ष्मन्
तोपाधिकःसन्विराडाख्यगर्भः॥यःप्रथमःशरीरीप्रजापतिर्ब्रह्मेतिनाम्नोर्व्यप
दिश्यते॥तत्कर्तृकाण्डादिसर्वोनैतिकःसर्गः॥ब्रह्माडसर्गस्यमध्येपृथिव्या

DR. BHAU DAJI LAD MUSEUM

दिलोकास्तेषुचौषधिवनस्पत्यादिकंसर्वंभोग्यजातंदेवासुरमनुष्यादिभो
क्तृभ्यादसृष्टवानस्मात्पर्थः।।देवाइत्येकंसंबोधनं।।देवादयइतिअत्रदेवशब्दःक
र्मदेवानिप्रायःअन्येषांदेवानांदेवाइतिपृथक्प्रतियादितत्वात्।।तत्रकर्मा
नुरूपेणेति।।तत्रत्राणिस्तनपरिपक्वपुण्यपायनिवहस्यवैचित्र्येणतत्फ
लभूतविचित्रसुखदुःखोपभोगायदेवमनुष्यादिभेदेननानाविधभोगाय
ननानिनिर्मितानीत्यर्थः।।३।।सर्वेषुपाणिषुपुरुषस्यैवविद्याधिका ४३
रइतितस्यैवसृष्टिःश्रुत्याप्रतिपादिता।।अतएवैतिरायकेपुरुषाकारपरिणा

तदेहमध्येऽवस्थितस्यैवात्मनोज्ञानविज्ञानाविर्भावेनविद्याधिकारःश्रूयते।।
पुरुषेत्वेवाविज्ञानमात्मासन्नित्रज्ञानंसंपन्नतमोविज्ञानमावदतिविज्ञानंय
ज्ञपतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकोमर्त्येनामृतमाप्स्यतीति।।अन्नपरिणामरू
पपुरुषशरीरतादात्म्यापन्नस्यात्मनःसर्वान्तरब्रह्मरूपत्वंप्रतिपादयितु
बाह्यान्तरत्वेनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाख्याःपंच
कोशाःप्रतिपन्निसोकर्यायसवाएषपुरुषोन्नरसमयइत्यादिनाश्रुतोप्रति
पादितास्तान्संगृह्णाति।।अस्मात्पादितात्मातनोद्यन्नमयोद्याविर्भिन्नश्चान्तरस्त्व

तः॥अस्थिस्नाय्वादिरूपेयच्छरीरन्नातिदेहिनांतस्मात्प्राणमयोह्यात्मवित्ति
न्श्चांतरोयतः॥तत्रतावज्ज्ञावन्नावेनाविस्तृतस्यत्राणिनूरीराणिनवंतिस्थू
लसूक्ष्मकारणात्मना॥तत्रान्नरसपरिणामरूपंषाटकौशिकस्थूलन्नूरी
रंतन्नादात्मापन्नोन्नमयश्चात्मानवति॥सवाएषपुरुषोन्नरसमयइतिश्रु
तौतच्छरीरस्तमात्मानंपरामृश्यतस्यान्नमयत्वश्रुतियादनात॥एवंप्रा
णादिवरूपमाणकोशानादात्मेनप्राणमयादिवभपितस्यात्मनोधिगंत ५४
व्य॥तस्यचान्नपरिणामरूपस्यस्थूलन्नूरीरस्यात्मत्वोपदेशोनस्वन्नूरीरा

दन्यस्यपुत्रमित्रकलत्रादेरात्मत्वन्नमोनिवर्त्तितः॥तस्यमध्येपिसूक्ष्मन्न
न्नारब्धयद्यत्सप्तदशकलिंगतदात्मनःसूक्ष्मन्नूरीरंतदुन्नयस्यदेवतृतायां
मलिनसत्वप्रधानाःविद्यासुप्तावबन्नासतेसातस्यात्मनःकारणन्नूरीरंत
न्नसूक्ष्मन्नूरीरेप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाख्यकोशात्रयांतर्नविः॥८श्रा
नदमयस्तुकारणन्नूरीरमितिविवेकः॥सत्वरजस्तमोगुणात्मकमायाका
र्यत्वाऽऽतान्यपिगुणात्रयात्मकानि॥तत्रवियदादिसूक्ष्मभूतानीयपंचरजो
गुणेतरारब्धानिवाकपाणिपादादिपंचकमेंद्रियाणितन्नजोगुणसमुदा

यारब्धुः प्राणनादिक्रियादेनुःक्रियान्नाम्न्यात्मकः प्राणस्तस्यप्राणपाना द्याः
पंचवृत्तयः॥एवंपंचप्राणकर्मेंद्रियरूपप्राणमयकोन्नविनिष्पस्यात्मनउप
देन्नोनबाह्यस्यानात्मत्वंप्रतियादयतिश्रुतिः॥तस्माद्वाएतस्मादन्नरसमया
दन्योतरन्नात्माप्राणमयइति॥तदेतदाद्यन्नस्थानित्यन्नमस्यायमनःउपाधि
न्नूतयदस्थिस्नायवादिरूपमन्नकार्यया कोशिकंन्नारीरंतस्मात्सकान्नाडद्वी
रितप्राणमयकोन्नविनिष्टन्नात्माविन्तिन्नएवन्नातव्यःयतःकारणादय ५५
मांतरःन्नंतरेदेहमध्येवर्त्तमानोनुन्नयते॥न्नतोबाह्यादेहात्माणमयन्नात्मा

विवेकेनन्नत्येतव्यइत्यर्थः॥न्नतएवासिकोन्नावहुदिरान्नादकत्वसामान्या
दन्नविकारस्यदेहस्यकोन्नात्वं॥एवमुत्तरस्यापिमनोमयाद्यात्मोपदेन्नोनसर्वस्य
रूपस्यबाह्यतयाविविक्तत्वेतन्नात्मत्वन्नमनिरासाकोन्नारूपत्वमवगंतव्यं॥
३९॥एवंप्राणमयोपदेन्नोनबाह्यस्यान्नमयस्यानात्मत्वंप्रतियाद्यप्राणमय
स्यापिकोन्नारूपत्वेनानात्मत्वंप्रतियादयितुतस्मादप्यांतरमनोमयमात्मान
मुपदिन्नतिश्रुतिः॥तस्माद्वाएतस्मात्प्राणमयादन्योंतरन्नात्मामनोमयइति
तत्संगृह्णातियोयमिति॥योयंप्राणमयोद्यात्मानातिसर्वन्नारीरिणांतनोमनो

मयाद्यात्माविनिन्नश्चातरःस्वतः॥४०॥वियदादिपंचसुक्ष्मभूतसत्वांशेराबुधा
निश्रोत्रादिपंचज्ञानेंद्रियाणितत्सत्वांशसमुदायपरिणामरूपमंतः क
रणंतदुपादानभूतस्यसत्वस्यात्मस्वरूपभूतसुखप्रकाशाभिव्यंजकसामर्थ्य
सद्भावात्तत्कार्यमंतःकरणमपिस्वरूपसुखा॥५॥भिव्यंजकवृत्यात्मनास्वरू
पप्रकाशाभिव्यंजकवृत्यात्मानाचद्विधापरिणमतेतत्रप्रकाशाभिव्यंजकावृत्ति
रपिद्वयोनुवेधात्संकल्पविकल्पात्मिकामनःसंज्ञांलभते॥रजःसंस्पर्शविर ५६
हाच्चनैर्मल्येसतिनिश्चयरूपाबुध्याख्यांलभते॥एवंमनोबुद्धिभेदान्निवृत्ति

मदंतःकरणसद्भूतानिचक्षुरादीद्रियाण्यपिविमर्शनिश्चयरूपद्विविधज्ञान
जनकत्वेनद्विविधानिभवंति॥तत्रविमर्शज्ञानजनकपंचज्ञानेंद्रियसहितमन
:संज्ञवृत्तिमदंतःकरणोपाधिविशिष्टआत्मामनोमयःसचप्राणुक्तात्माणमानादि
संघातात्माणमयादांतरत्वेनविभिन्नः॥तत्रहेतुमाह॥स्वतइति॥अंतरवस्थित
मात्मस्वरूपंचैतन्याभिव्यंजकत्वज्ञाणत्वभावनेदादांतरत्वमित्यर्थः॥प्राण
मयस्तुरजःपरिणामरूपत्वान्नोदीरितंचित्प्रकाशमभिव्यनक्ति॥अतएवसुषु
प्तौसत्यामपिप्राणवृत्तौजाग्रद्वत्तत्प्रविलोयाभिव्यक्तिर्नदृश्यते॥उच्छ्वासनि

श्वासादिक्रियाप्रवर्त्तकःसन्नन्नमयदेहस्यधारणमेवकेवलंकरोति।।तथा
चश्रुतिवाक्यं।।अहमेवैतत्पंचधात्मानंप्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्यविधारया
मीति।।एवमन्नयोविवक्षुस्वरूपत्वाभ्यन्तरोमनोमयआत्माप्राणमयादंतरोवि
विक्षुश्चप्रत्येतव्यइतिन्यायः।।ध०।।एवंप्राणमयस्यबाह्यत्वेनकेनारूपत्वादना
त्मत्वंप्रसाध्यमनोमयस्यापितथात्वंप्रतिपादयितुंतस्मादप्यंतरंविज्ञानमय
मात्मानमुपदिशतिश्रुतिः।।तस्माद्बाणंतस्मान्मनोमयादन्योंतरआत्माविज्ञान
मयइतितंगृह्णाति।।योयंमनोमयइति।।योयंमनोमयोह्यात्मान्नादिसर्व

न्नरारिणंविज्ञानमयआत्माचतनोत्पञ्चरोयतः।।ध१।।प्राग्दीरितरात्मानिश्चय
ज्ञानजनकचक्षुरादींद्रियसहितबुद्ध्याख्यवृत्तिमंतःकरणंविशिष्टआत्मावि
ज्ञानमयः।।विज्ञायतेनेनेतिविज्ञानमुक्तविधमंतःकरणंतन्मयस्तद्विकारःसच्च
विमर्शरूपान्मनोमयादंतरत्वेनविनिश्चितः।।ज्ञातृत्वंचरजःसम्पन्नाविद्यया
तरवस्थितात्मचैतन्यस्यनिश्चयरूपेणविशेषतस्तत्रानिव्यक्तेः।।अनुष्ठेयप
दार्थविषयनिश्चययज्ञानवतएवविद्याकर्मणोरधिकारइतिज्ञानिप्रत्यविज्ञा
नमयात्मनोयज्ञादिक्रियादेतुत्वमाम्नायते।।विज्ञानंयज्ञंतनुतेकर्माणितनुते

BHARAT DAS

पिचेति॥४१॥ मनोमयवद्विज्ञानमयस्यापिवाह्यत्वेनानात्मत्वंप्रतिपादयि
तुमस्मादर्थांतरमानंदमयात्मानंश्रुतिरुपदिशति॥तस्माद्वाएतस्माद्वि
ज्ञानमयादन्योंतरआत्मानंदमयइति॥तस्मिंश्चैषश्लोकोभवति॥विज्ञानेति॥विज्ञान
मयआत्मायोविज्ञातिसकलात्मानांआनंदमयआत्माचततोन्यश्चांतरोय
ः॥४२॥विद्याकर्मणोःफलभूतंसुखमानंदस्तदभिव्यंजकोपाधिविशिष्टआ
त्मानंदमयः॥सचफलरूपत्वेनांतरंगत्वादफलरूपाद्विज्ञानमयादांतरो ५८
विविक्तश्चसएवात्मत्वेधबोधव्यः॥विज्ञानमयस्तुतत्फलसाधनभूत

विद्याकर्मनिष्पाद्यतयाबहिरंगत्वाच्छ्रौतोनात्मा॥एवंप्राणमयादिकोशत्रे
स्पविवेकेनात्मनःसूक्ष्मशरीरादपिविवेकःसिद्धोभवति॥ज्ञानेंद्रियाणिपंचे
वतथाकर्मेंद्रियाण्यपिवायवःपंचबुद्धिश्चमनःसमुदायोविज्ञानमिहसूक्ष्म
शरीरस्वरूपं॥एतस्यैवसमुदायस्यप्राणमयादिकोशत्रयरूपेणावस्थि
तस्यप्रतिपादितत्वात्॥एवंस्थूलसूक्ष्मशरीरशरीरात्मामात्मनःसिद्धेपिविवेके।
कारणशरीरादपितस्यविवेकेननिवर्तिष्यतदर्थमिदंचिंतनीयं॥किमान
दमयएवसर्वांतरआत्मा॥उतनोपंतरमन्यद्वास्तिनदेवसर्वांतरमा

त्मतत्वेनाभिमतंआनंदमयस्तुअन्नमयादिवत्सोपाधिकएवेतितत्राप्योत
रआत्मानंदमयइतिवदस्मादन्यस्यांतरस्यात्मनोनुपदेशात्मयटोविका
रप्रायपवितस्यतक्षाधेनवाचुर्यार्थितयाप्युपपत्तेःप्रियशिरस्त्वादीनांचोपा
धिकत्वेनाप्यस्मिन्संभवत्।यदोषआकाशआनंदोनस्यात्सैषानंदस्यमी
मांसाभवतात्याद्यनंदोब्राह्मोन्यासस्यवसरस्तेवंसतेज्योतिषायजेतेतिज्यो
तिःशब्दस्यज्योतिष्टोमप्रतिपादकत्ववदानंदमयपरत्वेनयोजयितुंशक्य ५९७
त्वादन्यस्यमानःसएवसर्वांतरआत्मेतिचेत्।मैवब्रह्मपुछप्रतिष्ठेत्याह

नंदमयादिसर्वाधारस्यसर्वांतरस्यब्रह्मणोनुपदेशान्नतूक्तंचात्राधान्येन
विवक्षितं।।ब्रह्मविदाप्नोतियरमितिफलवद्ब्रह्मात्मताननक्रम्य।।सत्यंज्ञान
मनंतंब्रह्मयोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणा
विपश्चितेति।।अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदत्येवमन्यस्यमानत्वात्।।आ
न्यासोदितात्पर्यलिंगं।।नृपक्रमोपसंहारावन्यासोसर्वनाफलं।।अर्थवादोप
पत्तेश्चलिंगतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तत्वात्।।ब्रह्मनाष्टोप्यपरिछिन्नेनिर्विकारब्र
ह्मणिमुख्यः।।ननुसावयवेआनंदमनंचैतस्यब्रह्मपुछप्रतिष्ठेत्यानंदमयाव
यत्वश्रवणादध्यान्यमितिमंतव्यं।ब्रह्मपुछमिति।।पदद्वयस्तुपाद्यावा

स्तीयमानस्यावयवत्वस्यब्रह्मपदश्रुत्याबाधात्श्रुतेर्हिवाक्याद्बलीय
स्त्वात्॥आनंदमयोऽभ्यासःसोपिनिरतिशयनिर्विकारसुखरूपेब्रह्मणिमु
ख्यःविज्ञानमानंदंब्रह्मआनंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः॥य
द्यानंदमयएवसर्वांतरआत्मास्यात्असन्नेवसन्भवतिअसद्ब्रह्मेतिवे
दवेदितिश्लोकोदाहरणमसंगतंस्यात्तथाएवमानंदमयमात्मानमुपसं
क्रामतान्नमयादिवदुपसंक्रमितव्यइतिपादनंनोपपद्येत॥अन्यस्यो ६०
पसंक्रमितत्वस्यान्यायत्वात्॥तस्माद्ब्रह्मैवसर्वांतरस्वप्राधान्येनदिनिष्टमि

त्यंगीकर्त्तव्यं पुच्छमाद्यत्वावयवत्वायपवितोप्याधारत्वमात्रलक्षकः॥एवंचानं
दमयश्रुतिमयटोविकारप्रायपाठोनुगृहीतोभवतिनस्मादन्नमयादिवदानंद
मयोप्युपाधिविनिष्टइतिसिद्धं॥एतद्वानंदमयोन्यासादित्यधिकरणेतिनिर्णी
तःसचोपाधिःप्रागुदीरितसात्विकांतःकरणपरिणामरूपाश्रात्मस्वरूप
मुरवानिव्यंजकाव्यक्तिः॥सचप्रियमोदादिभेदेनबहुधानिद्यते।निरतिशया
यानंदोह्यात्मनःस्वरूपंतच्चशुनकमांसपिशुपिनेष्टपुत्रवित्तकलत्रादिदर्श
नजानोपभोगजनितैःप्रियमोदादिसंज्ञकैरंतःकरणवृत्तिविशेषैरभिव्यज्य

तेऽप्रतिबन्धकं चतद्विषयसुखमिति लोकोऽभ्यवहरति। तत्रहेतुरेकत्वप्रतीतिलु
ब्धजकोपधिरुना॥ तथाविधाश्चवृत्तयःस्वापप्रलयादौस्वकारणेसत्वेलीयंते॥
तथाचकारणात्मनावस्थितंतथाविधवृत्तिकमूलिनंसत्वप्रधानमविद्यापर्य
र्यायंनावरूपाज्ञानमेवानंदमयोपाधिर्विवक्षितः॥४३॥सचानंदातःकरणवृ
त्तिविशेषोऽतिबाह्यतेऽनेन॥ तथाविविक्तप्रसन्नतःकरणोऽनंदइतिचवदतोना
प्यकारस्यापिकारणसत्वपरत्वमेवानिष्प्रेतार्थइतिव्याख्येयं॥ येत्वन्यथाव्या
चक्षतेतेषांनयाविधादज्ञानाविवेकोनरूनःस्यात्॥इत्थंदृग्विधोपाधिविशि

ष्टोयोयमानंदमयःसोपंप्रागुक्तरात्माविज्ञानमयादंतरोज्ञानमयइत्यर्थः॥
एवंपंचकोशाःप्रतिपादिताःतत्रवाङ्मयवाङ्मयान्मयादंतरेणांतरेणको
शानयन्पूर्णत्वंश्रुतिःप्रतिपादयति॥तेनेयंपूर्णःसवाएषपुरुषविधएवेतित
त्संगच्छते॥योयमितिहृ॥योयमन्नमयःसायंपूर्णःप्राणमयेनतु॥४३॥मनो
मयेनप्राणोपितथापूर्णःस्वपूर्णःस्वनावनः॥तथामनोमयोद्यात्मापूर्णोज्ञान
मयेनतु॥४४॥आनंदेनसदापूर्णस्तथाज्ञानमयःसुराः॥तथानंदमयश्चापि
ब्रह्मणात्मेनसाक्षिणा॥४५॥सर्वांतरेणसंपूर्णोब्रह्मानात्मेनकेनचित॥४५॥

योयंप्रतिपत्रिसौकर्यायनिरः पुच्छपक्षांतरादिनेदंपरिकल्पितेनान्नमयः
कोशःसायंस्वस्मादंतरेणानयाविधत्वपरिकल्पितावयवेनप्राणमयेनपूर्ण
॥यथामृण्मयाकारण्प्रतिमास्वात्मविषिक्तेनमृन्मयेनाण्डेनसर्वतः प्रपूर्यतेतद्वत्
एवमुत्तरत्रापियोजना॥४३॥४४॥ब्रह्मणान्यत्वेति॥यद्यप्यानंदमयादन्यो
तरआत्मेतिपृथङ्निर्देशोनास्ति॥तथापिब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठत्वानंदमया
धारत्वेननिर्दिष्टस्यपक्षादिलक्षणस्वात्मनिमायापरिकल्पितान्नमया
दिसकलात्मवस्तुसाक्षिभूतंपंचकोशांतर्गतंसर्वांतरंयद्ब्रह्मयस्यचना

दात्माध्यासादन्नमयादयोप्यात्मानःस्युः॥तेनसर्वाधिष्ठानसाक्षिचैतन्य
नस्वरूपेणब्रह्मणान्नानंदमयोपिपूर्णव्याप्तः॥४५॥ब्रह्मनानेति॥नन्वेवंविध
ब्रह्मनुदेशकालवस्तुरूपत्रिविधपरिच्छेदराहित्येनाहितायत्वादन्येनकेनचि
दपिवस्तुनानव्याप्तत्वयमेवसर्वमाप्त्यापरिच्छिन्नंब्रह्मनइत्यर्थः॥४५॥एता
वतानिहितगुहायामितिमंत्रवाक्येयद्गुहानिहितत्वंब्रह्मणः प्रदर्शितंतच्चाव्या
तनवति॥तथाविधस्यसर्वांतरस्यब्रह्मणः प्रतिपत्त्युपायत्वेनान्नमयादिपंचः
कोशाः प्रतिपादिताःतत्पासनंचार्थः॥ननुयेनब्रह्मोपासतेयेप्राणंब्रह्मोपास

DR BHAU DAJI

तदित्यादिमंत्रवाक्यादन्नमयादीनामुपासनांगत्वंप्राप्तायतइतिचेत्॥नैवं
शाखांतरीयस्योपासनाप्रकरणस्थस्यान्नाद्वैप्रजाःप्रजायंतइत्यादिमंत्रस्य
स्थित्युत्पत्तिकोशत्वेनप्रतिपादितान्नप्राणादिसङ्घावेदृढयितुंतत्रत्यकोशावस्थान
संवादत्वेनोदाहृतत्वात्॥यद्यत्रोपासनाविधिपरस्यात्तानोमनोमयकोशो
दाहृतश्लोकेप्युपास्तिचोदनाश्रूयेतनचश्रूयतेऽतोमनोमयकोशस्यनाव
श्यकोपदेशार्थत्वमेवतदुपासनार्थत्वेतत्सामान्यादन्नापितथेत्यंगाकार्यइतर ६३
थोपासनोपदेशरूपप्रतिपाद्यार्थेनदोषाक्यनेदःस्यात्संनवतिचतदे

कोतद्भेदानयुक्तः॥संनवत्येकवाक्यत्वेवाक्यनेदस्तुनेष्यतइतिन्यायात्॥एवं
सर्वत्रब्रह्मोपदिश्यतस्मिन्विशेषत्वेनवाश्रूयमाणत्वादत्रत्यमानंदवल्लीन्न
रायणमंत्रोयमुदाहृतः॥अन्नंब्रह्मेवसंनवतिअन्नंब्रह्मेतिवेदयेत्॥अस्तिब्र
ह्मेतिचेद्वेदसंतमनंतमविदुरितिचात्रयद्यप्यसद्देवब्रह्मतथापितदस्तीतिवे
दनायस्मित्रेवंविधार्थस्यस्फुरणंस्यात्प्रायोनवतिकिमसद्देवब्रह्मस
दसदेवेतितथातस्यब्रह्मणःसर्वगतत्वात्रविद्वानपितद्ब्रह्मप्राप्नोतिनवाय
द्विद्वान्प्राप्नोतितत्सामान्याद्विद्वानपितद्ब्रह्मनप्राप्नोतिप्राप्नोतिवेतिनावेतोवि

ह दविह द्विषयोश्रुत्येवब्रह्मदर्शनौ॥ नुनाविद्वानमुलोकंप्रेत्यकश्चनगच्छतो॥
श्रादेविद्वानमुलोकंप्रेत्यकश्चित्समश्नुतानुदन्तत्रपुत्रैर्विचारार्थो॥एतेयांत्रया
याणांमुत्ररन्नाश्रुतिःसोकामयतेत्यादिका॥तत्ररसरूपत्वाद्ब्रह्मणोयदस्ति
त्वतत्श्रुतियादितश्रुतौ॥सोवैसः॥रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतितत्संगृह्या
ह॥यदिदमिति॥छ॥यदिदंब्रह्मपुछाख्यसत्यज्ञानाद्वयात्मकं॥ध६॥रसः
सर्वदासाक्षान्नात्यश्नासुरपुंगवाः॥ध६॥ब्रह्मपुछंप्रतिष्ठतियदिदंपंचकोशं ६ध
तेरन्नपरोक्षतयानासमानंसत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेतिउदीरितं॥तद्ब्रह्मणब्रह्म

॥ध६॥सोयंमधुरादिरसवत्सर्वदाप्रत्यगात्मनिर्योगिनिःसाक्षादव्यवधानेना
स्वादनीयत्वाद्रसः॥एतद्रसात्मकत्वमुपपादयतिएतमेवेति॥७॥एतमेवर
संसाक्षाच्चिदानंदमनंतं॥सुखीभवतिसर्वत्रनात्यश्नासुरसत्तमाः॥ध७॥
श्रात्मनोहिदेहादिसनातनमनाद्यनंतमेतमेवात्मानंनिरतिशयानंदरूपतया
रसात्मकंस्वात्मतिसाक्षात्कृत्यसर्वेषुदेशेषुसर्वेष्वपिकालेषुसुखीभवति॥एत
द्व्यतिरिक्तमधुरादिनित्यवाह्यरसलाभेनुकश्चित्कदाचिदेवसुखित्वंश्रुतोविरुद
नुभववलादस्यरसात्मकत्वमनोरसोवैसइतित्वंसिद्धमित्यर्थः॥ध७॥पुन

रापतत्साधनार्थं श्रूयते॥कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात्यदेष आकाश आनंदो न
स्यात्एष ह्येवानंदयातीति॥तत्सृष्ट्वेति॥असत्यस्मिन्निति॥छ॥असत्य
स्मिन्यदानंदेस्यात्मनृतेऽखिलात्मना॥कोजीवतिनरोदेवाःकोवानित्यंविचेष्ट
ते॥४०॥यदिप्राणिन्नाकाशमध्येपरमव्योमसन्नकेनव्याप्स्यतेकाशोस्वात्म
नृतोनिरतिष्यायानदरूपोयमात्मानस्यात्॥तर्हिकोवाजनुजीवतिप्राण्याधा
रणंकरोतिकोवाप्राणनादिचेष्टांनित्यंकुर्यात्तत्सत्ताव्यतिरेकेणतत्राप्यपित ६५
स्यसत्वानुपपत्तेः॥असत्राप्यपितकार्यसत्तानुपपत्यातत्कारणस्यब्रह्मणःस

त्वमंगीकर्त्तव्यमित्यर्थः॥४०॥तस्मादिति॥तस्मात्सर्वात्मनोचित्रेणासमानोर
सोदरः॥आनंदयतिदुःखाद्यंजीवात्मानंस्वयाबलात्॥४१॥यस्मादेवमानंद
रूपोविद्यतेतस्मात्सर्वप्राणिहृदयेश्वरोद्वेषणसेनासमानंब्रह्मरसनाघ्रानि
ध्येयनवितिं॥कुतोस्यानंदरूपतेत्यतआह॥आनंदयतीति॥यस्मादसोसं
सारदुःखानिनृतंजीवात्मानंतत्कृतधर्मानुरूपेणसुखयति॥तस्मादस्यानंद
रूपत्वंश्रुतएवचान्यत्राम्नायते॥एतस्यैवानंदस्यान्यानिनृतानिमात्रामुपजीव
तीति॥४२॥नयान्नयदेतुतयापिब्रह्मणासत्यत्वंसमर्थ्यनेश्रुतोपदाद्यवैयर्

तस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते॥ अथ तस्यनयं नवतीति तत्संगृह्णाति॥ अथयदा
ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे॥ निलयनं परमैकत्वं विंदते सुरसत्तमः॥५०
॥ तदेवानयमत्यंतकल्याणं परमामृतंस्वात्मनूतं परब्रह्ममयोतिस्वर्गवा॥
सिनः॥५१॥ तेदेति॥ अदृश्यत्वादात्मादिदृष्टेश्चसुक्तानात्मादिसंग्रहः॥ य
दाखल्वेतस्मिन्साक्षिरूपेब्रह्मणिकिरूपे॥ अदृश्यदृश्यप्रपंचरहिते॥ अ
नात्मेआत्मनःसंबंधित्वादात्मस्कूलशरीरंतद्रहिते अनिरुक्तेसूक्ष्मशरीरं ६६
तारब्धत्वासूक्ष्ममपितन्निरुच्यतइतिनिरक्तंलिंगशरीरंतद्रहितेश्रूयतेहि॥

नतस्यकार्यकरणंचविद्यतइति॥ अनिलयनेनिलायनेऽस्मिन्कार्यकारण
प्रपंचइतिनिलयनंनावरूपमज्ञानकारणशरीरंतद्रहिते॥ एवंभूतेब्रह्मणि
निर्नेदमहमस्मःब्रह्मात्मादित्यवविधनेदंरहितंपरमार्थिकमेकत्वश्रवण
मननादिसाधनैःसाधकोविंदतेलभतेतदेवतस्मिन्नेवसमयेअनयनय
रहितनयदेनोनेदस्यनिवृत्तत्वान्नेदोहिनयदेनुस्थितायाद्वैनयंनवतीति
श्रुतेः॥ विश्रांतिनायनिर्विकारानंदरूपनयात्मतत्त्वंनानंपरमंसर्वोत्कृष्ट
ममृतंकदाचिदप्यनश्वरंएवंभूतंसब्रह्मात्मैकत्वंवितयातिप्राप्नोति॥५१॥

यदाह्येवैषणतस्मिन्नल्पमप्यंतरं नरः।विजानातितदातस्य नयंस्यान्ना
त्रसंशयः॥५१॥यदाखल्वेतस्मिन्नुक्तलक्षणेब्रह्मणिअल्पमप्यंतरंनेदंमम
तिनदातस्यब्रह्मन्यः संसारामन्योन्यब्रह्मेत्येवंनेदंदर्शिनस्तब्रह्मनयहेतुः
स्यादित्यर्थः॥५२॥नतुब्रह्मणःसर्वत्रसाम्यनवस्थातात्मज्ञयातायोगाच्चनेदं
निनोप्यनयप्राप्तिः किंतस्यादितत्राह॥सर्वेषामिति॥सर्वेषामात्म
नृतयब्रह्मसत्यादिलक्षणं॥उदास्तेतत्स्वरूपेणयथाज्ञानजननप्रति॥५३
॥सम्यक्ज्ञानैकनिष्ठानांतदेवंपरमंपदं॥तदास्वात्मतयानातिकेवलरु

पयासुराः॥५४॥नत्वेवाधीतवेदस्यसदागेःसुरपुंगवाः॥मननेनविहीनस्य
नयहेतुःसदानवेत्॥५५॥नेदंदर्शिनामनेदंदर्शिनांचसर्वेषांहृदयमध्येत्रा
त्मत्वेनोपलभमानंसत्यादिलक्षणंयब्रह्मतत्परित्यजनंप्रत्युदास्तेउदासीन
मेवभवति॥अनधिकारिणंप्रत्युदासानमेवब्रह्म॥तस्यब्रह्मजिज्ञासापराभुव
त्वान्नप्रकाशतइत्यर्थः॥येतुश्रुतिनार्यानरतिन्यायादृब्रह्मात्मैकत्वविषया
निर्विचिकित्सात्मसाक्षात्कारज्ञानैकनिष्ठास्तेषांपदपदनायपरमसर्वोत्कृष्टमा
यातत्प्रार्यातानंतदेवकेवलंब्रह्मतदात्मिन्साक्षात्कारसमयेस्वात्मनावन

CC-0. BHAU DAJI

रूपयाऽऽनिष्प्रकाशते॥ अतएवात्पन्नाम्नायते॥ नायमात्माप्रवचनेनल
भ्योनमेधयाऽनबहुनाश्रुतेन॥यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणु
तेतनुस्वामिति॥यस्तुसत्यप्यधिकारेमननादिसाधनेनतत्स्वरूपंनसाक्षात्क
रोतितस्याऽलभ्योपदृतस्यब्रह्मत्वंनयकारणंस्यादित्याशयः॥तत्रैवनायंविधि
मत्वानस्यैतितस्यंगृह्णातिं॥तत्रैवेति॥तदेवब्रह्मतुसांगवेदाध्यायिनोपिब्र
ह्मसाक्षात्कारनिमित्तंमननमकुर्वाणस्यनयदेतुर्नवक्तुंसमर्थः॥५५॥नकेवं ६९
ब्रह्मणोनयदेतुत्वदृष्टविद्युश्रुतिमंत्रांतरमुदाहरंति॥नाषास्माद्वातःपवते

नाषोदेतिसुर्यः॥नाषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइतिनदत्रसंगृह्णा
तिनाषेति॥नाषास्मात्पवतेवायुर्नाषोदेतिदिवाकरः॥नाषास्मादग्निरिंद्रश्चमृ
त्युर्धावतिपंचमः॥५६॥वाघ्रादीनामपिविलजगद्व्यवहारनिवर्त्तनेऽधिकृतानामद्व
त्रावबतांदेवानामपिब्रह्मनयदेतुःकिलकिमुवक्तव्यमन्येषांप्राणिनांनयदेतु
रितिनावः॥५७॥एवंनयानयदेतुत्वादपिब्रह्मणोऽस्तित्वंसिद्धयदेयन्नाकान्ना
नंदोनस्यात्॥एषह्येवानंदयातीतियत्तिरितिन्यायानंदरूपत्वंब्रह्मणोऽस्तित्वंसाध
नायोपन्यस्तंतदुपपादनायतत्रेन्नानृतंसार्वत्रौमादिहिरण्यगर्भंतमुत्रोतरं

ज्ञानगुणत्वेनावस्थितमानंदत्वादंशप्रतिपादयतिश्रुतिः॥सैषानंदस्यमीमांसाभव
वत्यादिनासएकोब्रह्मणआनंदइत्येवमंतेनतत्संगृह्णाति॥अस्यैवेति॥अस्य
वानंदलेशोनस्तेबाताविप्लुषुर्वकाः॥भवंतिसुखिनोदेवास्तारतम्यक्रमेणतु॥
५७॥ब्रह्मस्वरूपनृतोयोयंनिरतिशयआनंदःअस्यैवानंदस्यैकदेशेनब्रह्मादि
स्तंबाताःसर्वेदेहनस्तत्स्वरूपानंदाभिव्यंजकोपाधिमहत्वाल्पत्वाभ्यांतार
तम्यभावेनावस्थितमानंदंप्राप्यसुखिनोभवंतीत्यर्थः॥५७॥श्रुतौसार्वत्रौमा- ६७
द्यानंदविशेषमुपन्यस्यतत्रतत्रश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येत्यामनंतदभिप्रा

यसंगृह्णाति॥तत्रेति॥तत्रत्यदविरक्तस्यश्रोत्रियस्यप्रसादिनः॥स्वरूप
भूतआनंदःस्वयंनातिपदेयथा॥५८॥तेषुतेषुसार्वत्रौमादिपदेषुतत्तरोत्तर
सातिशयत्वादनित्यत्वंपरिज्ञायततोविरक्तस्यैषणात्रयंविनिमुक्तस्यप्रस्यक्चि
त्तस्यश्रवणमननादिसाधनकलापमनुष्ठितवतःश्रोत्रियस्यब्रह्मविदोन
वच्छिन्नानंदब्रह्मस्वरूपत्वश्रवणात्तेनानुतःसार्वत्रौमादिभेदेनतरतम्यभावेना
वस्थितःसर्वोप्यानंदस्तस्यविशेषःस्वरूपभूतइतितत्रत्यदेःवस्थितस्यसार्व
त्रौमादेर्यआनंदविशेषोवगम्यते॥तथाविदुषोपिस्वयंसाधनांतरनैरपेक्ष्ये

णानथाविधश्रानंदोनातात्पर्थः॥५८॥एतेनसार्वज्ञोमादिहिरण्यगर्भांतंतरत
मत्वावेनावस्थिताश्रानंदविज्ञोषाजलतरंगबुद्बुदादयःसमुद्रस्वयत्रैक्यगता
स्तदद्वितायंब्रह्मपरिछेदकामायावान्निरतिशयानंदरूपंनविष्यतीत्यनिष्ट
त्यतन्निघर्थजीवेश्वरनेदत्रमंस्मृतिव्युदस्यति॥सयश्चायंपुरुषेपश्चासा
वादित्येसएकइतिनंगृह्णाति॥श्रयमेवेति॥श्रयमेवन्निवःसाक्षादादित्यहृ
दयेतथा॥श्रन्येषांहृदयेचैवज्ञातिसाक्षितयास्वय॥५९॥योयमाकाशादिका ७१
रणत्वेननिर्दिष्टोविद्वषास्वस्वरूपतयासाक्षात्क्रियमाणेनिरतिशयानंदरूप

परन्निवएषएवादित्यहृदयेश्रादित्योहिरण्यगर्भः॥सन्नेधात्मानंव्याकुरुतादि
त्यतृतीयंवायुतृतीयमितिश्रुतेः॥तस्यप्रथमश्रारीरिणोहिरण्यगर्भस्यहृदयेविशु
द्धसत्वप्रधानमायोपाधिकःसनसाक्षादित्यव्यवधानन्नावमाह॥श्रनावृतज्ञानत
यासर्वज्ञईश्वरोज्ञातात्पर्थः॥तथाएषएवापरन्निवोन्येषांजीवानांहृदयेपंचकोश्र
मध्येमलिनसत्वप्रधानाविद्योपाधिकःकिंचिज्ज्ञःसंसारसाक्षित्वेनज्ञाति॥५९॥
एवंविरुद्धस्वन्नावयोरप्यनयोर्जीवेश्वरयोरैक्यप्रतिपत्तिप्रकारमाह।विद्यायेति
विद्यायेतिसाक्षंदेहादिमायांतनिर्विवेकतः॥सर्वसाक्षिणमात्मानंयःपश्यतिस

पन्नपतिः॥६०॥मायानाममात्रसत्वरजस्तमोगुणात्मिकाप्रकृतिःसाचोदीरितजा
वेश्वरोपाधिसाधारणरूपान्नतत्रष्टेनतदुभयमत्रविवक्षितं॥तथाचोभयत्र
स्थूलशरीरादितत्कारणभूतमायापर्यंतंसर्वजडत्वकिंचित्त्वादिविरुद्धधर्मदेव
भूतेसाक्षात्वादनात्मेतिविवेच्यतत्परित्यज्यउभयत्रानुगतंसाक्षिचिन्मात्ररूपम
तएवपरिछेदकाभावात्सर्वसाक्षिभूतंतदेकमेवेत्येवमैक्यंतयश्चात्मानंपश्य
तिसयथार्थदर्शी॥६०॥रुद्रनारायणादीनामिति॥रुद्रनारायणादीनांसंबंधा ७१
नांचसाक्षिणं॥एवंतर्कप्रमाणान्यायःपन्नपतिसपन्नपति॥६१॥नेहिपरशिव

स्यावतारविशेषाणांजीवविग्रहधारिणांतेषामन्येषांजीवानांचसाक्षिभूतंचिन्मा
त्रमुक्तरीत्यास्वात्मनावेतयःपन्नपतिसएवब्रह्मवित्॥एतेनसच्चिदानंदरूपस्य
परशिवस्यजीवेश्वरोपाधिभूतपरिछेदनिरासेनतत्स्वापरिछिन्ननिरतिशयज्ञा
नानंदैकरसत्वमुपपादितंभवति॥यद्यप्येतत्सौत्रपरपदनात्पर्यभूतिपा
दकस्यसर्वान्कामानितिमंत्रभागस्यव्याख्यानरूपत्वादेतत्समाम्नातव्यंतथा
पियदेवश्चाकमयान्यानंदोनस्यादित्युपन्यस्ततर्कसमतार्थमंत्रैवप्रसंगाम्ना
तमितिद्रष्टव्यं॥एवमद्वितीयनिरतिशयनिर्विकारसच्चिदानंदैकरसस्यब्र

त्मणोस्तित्वप्रतियादनादस्तिनास्तीतिसंशयोनिरस्तः॥६१॥विद्वानपि
नत्राप्नोतिचेतिप्रश्नस्यत्रश्रुतास्मृतिः॥सयएवंविद्वानित्यादिकाएतमात्मा
दमयमात्मनमुपसंक्रामतीत्येषमनातदर्थसंगृह्णाति॥यस्यैवमितियस्यै
वनर्कमानास्यामस्तिविज्ञानमास्तिकाःसलोकादखिलादस्माद्विनिघात्मा
नमात्मना॥६२॥अन्नादानखिलान्कोशानानासेनविनासिनान्॥नुपसंक्रा
मतीत्यस्यप्रसादादेवकेवलान्॥६३॥यस्यखलुविदुषःएवमुक्तप्रकारेणनि ७२
रतिशयानंदब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमस्तिसब्रह्मविदाप्नोतीष्टविषयसमुदायस्त्या

दखिलादस्मात्लोकात्पृथिव्यंतरिक्षस्वर्गादिनेदंतिनादनात्मप्रपंचादात्मान
मात्मनाबुद्धाविविद्वान्नमयात्मानंत्यक्त्वापुनरपिविवेकांतरंप्राणमयाद्यात्मानं
मवलंब्यचिदाभासेनतासितस्यबाह्यस्यान्नमयादेरनात्मत्वज्ञानान्नम
यादिप्रपंचकोशोत्पत्त्यनंतरंसर्वज्ञगत्कल्पनास्पदसत्यज्ञानानंतानंदैकरसं
ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठितंसर्वाधारत्वेनयन्निर्दिष्टब्रह्मनउपसंक्रामतिसाधकःपरान्
वापिणबुद्धान्नानुष्ठितैर्यज्ञोदानादिभिःप्राणितस्यपरमेश्वरस्यप्रसादेनविघाद
येसतिनेदृशेतरविद्यायानिवृत्तेस्तत्कृतेनेदन्नमनिरासान्नसर्वगतत्वेननि

DE BHAU DAJI

त्यप्राप्तमपिब्रह्मलक्षणगतचामीकरत्वायेनपुनःप्राप्नोतीत्यर्थः॥एवंचवि
द्यानेवप्राप्नोतीतिप्रतिपादनाविदुषोऽपिब्रह्मप्राप्तिरस्तिवानवेतिमन्दाऽपि
तिरस्तनोवेदितव्यः॥६३॥एवंवेदनमात्राद्ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनेतब्रह्मविदाप्नो
नातिसूत्रवाक्यभागस्तद्व्याख्यानरूपोयोवेदसोऽश्नुते॥इतिमन्त्रभागश्चमा
त्मातोऽवति॥अधितीयनिरुक्तिन्यायानंदाऽनयब्रह्मप्राप्तिः ज्ञानमात्रसाध्ये ७३
त्वस्मिन्नुक्तप्रतिपादितेऽर्थेश्रुतिःसंवादार्थकंचिन्मंत्रमुदाजहार॥सचैवमा
म्नातः॥यतोवाचोनिवर्त्तन्तेअप्राप्यमनसासह॥आनंदब्रह्मणोविद्वान्बि

भेतिकुतश्चनेति॥तत्संगृह्यनियतइति॥यतोवाचोनिवर्त्तंतेनिमित्तानामना
वतः॥निर्विशेषेनिर्वेष्टृकथंदेवाःप्रवर्त्तंतेः॥६४॥विशेषकंचिदाश्रित्य।
वक्तुंश्रोष्टृःप्रवर्त्तन्ति॥६५॥यतोयस्माऽकलब्रह्मणोदृत्पन्तनिर्विकल्पकाब्रह्मण
स्सकाशाद्वाचोनिवर्त्तन्तेअनिधानुमशक्काःपरावर्त्तनइत्यर्थः॥कुतइत्यतआ
ह॥निमित्तानामिति॥जात्यादिनिमित्तानांश्रवृत्तिनिमित्तानितेषांप्रवृत्तिनिमि
त्तानांब्रह्मणेपन्नावादित्यर्थः॥एतदेवोपपादयति॥निर्विशेषइति॥यस्मादस्थू
लमनएवक्रस्वमित्यादिश्रुत्याब्रह्मनिर्विशेषमवगम्पते॥अतस्तथाविधेजा

त्यादिसकलधर्मरहितेकथमनिधावृत्त्याशास्त्रःप्रवर्त्तनेनैवप्रवर्त्तितुमर्हतीत्यर्थः॥६७॥विशेषकंचिदितिन्यूनाधिक्यगतजात्यादिककंचिद्विशेषंप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपादायेदंलोकेशास्त्रःप्रवर्त्तनेन्यूनत्वंदृष्टेतन्नलक्षणेशास्त्रवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः॥६९॥यस्मादेतन्मनःसूक्ष्मव्यावृत्तंसर्वगोचरं॥६५॥सूक्ष्मासूक्ष्मार्थग्राहकं॥सर्वेन्द्रियसहकारित्यासर्वविषयगोचरमंतःकरणमपि स्ववृत्तिनिःसहयस्मान्निर्विकल्पकाक्षलक्षणोव्यावृत्तंनिवर्त्तननुत्तिरस्तसमस्तोपाधिकंवाप्रःनसातंचेन्नसन्नावावेदकप्रमाणविषयत्वान्नृशृंगवदस्त

देवस्यात्॥नेषदोषः॥अविषयस्यापितस्यलक्षयितुंशक्यत्वात्॥तथाहि॥सत्यंज्ञानादिवाक्यंतावल्लोकसिद्धसत्यादिप्रतिपादनद्वारापश्चादीरितनिर्विशेषब्रह्मविधिमुखेनलक्षणयाप्रतिपादयति॥अथानन्त्रादेशोनेतिनेत्यादिकंतुव्यतिरिक्तसकलनिषेधेनब्रह्मपंचव्यतिकावाच्छिन्नंतद्व्यतिरेकमुखेनाभिदधत्तद्व्यतिरेकविशिष्टंस्वरूपंलक्षयति॥नचेदृशमेवेदंवाक्यस्याज्ञानजन्यत्वेनोत्पत्तिविधिरूपत्वाद्धिधौलक्षणानन्यायेतिस्थितेस्तत्रलक्षणानयुक्तेतिवाच्यं॥अतिनियतवाच्यार्थत्यागेनविधौलक्षणास्वीकारेलक्ष्यार्थस्यानि

यत्वादनेकत्वेनसंदेहः स्यादित्यन्निन्नायेणाद्विविधोलक्षणान्यायेसु।
न्यते।।पत्रनुमुखांतरेणसंदेहोनिवार्यतेनत्रविधावपिलक्षणानुष्ठानय
ग्यार्थमंतवेद्यधर्मबद्धिर्वेदांति।।एवमत्रापिवन्निरिक्तसकृज्जनिषेधादनेक।
त्वसंदेहोनावात्परिनिष्पन्नेपलक्ष्यत्वसिद्धेर्विधावपिलक्षणमनुष्ठान
चलक्ष्यत्वविनिष्पन्नेपवयदणान्निरुपाधिकस्यब्रह्मविषयत्वमितिमन
व्यं।।लक्ष्यत्वस्योपलक्षणत्वेनयाद्याकोटावनुप्रवेशात्।।अतोत्रवाग्विष ७५
यत्वोक्तिरन्तिधादन्यनिन्नायो।।अतएवोपनिषदेकवेद्यत्वमप्यान्नात

।।तत्वोपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिविधिनिषेधमुखवाक्यद्वैविध्यान्नज्ञानिताब्रह्मा
कारमनोवृत्तिरपिद्वैधानवति।।तत्रविधिरूपवाक्यजनितामनोवृत्तिःस्वोपा
धानकत्वेननिरुपाधिकब्रह्मविषयीकुर्वतातदवगमयति।।नचैतावतानि
रुपाधिकस्यमनोवृत्तिविषयत्वंनगःमनोवृत्तेरेवोपाधेसत्रावेनास्यसोपाधिक
त्वात्।।तापवस्तुत्वंनपाधेरुपलक्षणत्वेनविषयकोटावनुप्रवेशात्।।एवंनिषे
धमुखेनब्रह्मवाक्यजनितमनोवृत्तिरपिसमस्तोपाधिव्यतिरेकावच्छिन्नंतब्रह्म
गोचरयतातदक्लेदकंव्यतिरेकंस्वात्मानंचकतकरजोन्यायेननिवर्तयति

एतदेवानिष्टेत्यामनन्ति।।मनसैवेदमाप्तव्यमिति॥६५॥एवमुक्तरीत्योपा
धिसंस्पर्शविधुरस्पन्दिरत्नसमस्तोपाधिकस्यात्यन्तनिर्विकल्पकस्यवाग्मन
सातीतत्वसिद्ध।।परात्मवस्तुविषयाणीतियस्माच्छ्रोत्रत्वगादीन्द्रियानिकमेन्द्रि
याणिच।।व्यावृत्तानिपरात्मवस्तुविषयाणिसुरोत्तमाः॥६६॥परात्मवस्तुनिष्ठंका
रास्पदानिशब्दादीनिविषयोयेषांतानितथोक्तानि।।तथात्वंचकवैरामनन्ति।।प
रांचिखानिव्यतृणत्स्वयम्भूरिति॥६६॥छतब्रह्मानंदमद्वंनिर्गुणंसत्यविग्रहं।। ७६
विदित्वास्वात्मरूपेणनविभेतिकुतश्चनइत्यथब्रह्मवाग्मनसातीतंतदद्वं द्व

महितीयंनानोल्लादिसकलद्वंद्वनिर्मुक्तंवाग्मनएवनिर्गुणंसत्यज्ञानानंदैकरसमे
वंरूपब्रह्मस्वात्मनावेनविदित्वा।।ननुकथंतत्पदेनसत्तवंतिबुद्ध्यविषयत्वात्
नैषदोषः।।व्यतिरेकावच्छिन्ननहिषयीकुर्वतामनसाश्रूरविप्रकर्षेणव्यवस्था
पयितुंशक्यत्वस्योपपादितत्वात्।।एवंज्ञानेनाहितीयनिष्प्रपंचस्वप्रकाश
चिदानंदब्रह्मात्मनावेनावस्थितोविद्वानकस्माद्विदपिनविभेति।।नयदेतोःस्वा
तिरिक्तस्यवस्तुनोनावात्।।नचन्नाष्टोप्यर्थश्रुतेः।।६७।।नक्रब्रह्मविदोयत्फलमा
म्नात।।एनंहवावनंतपतिकिमहंसाधुनाकरवंकिमहंपापमकरवमिति।।तद्

र्थेसंगृह्णन्ति॥एवमिति॥एवंयस्तुविजानातिस्वगुरूपदेशतः॥समाधेसाधु
कर्मत्यागादनतपतिभ्रंशु॥६८॥योयमुक्तरीत्यागुरुपदेशक्रमेणाहितायब्रह्मा
त्मवित्सब्रवीमृतःअनृतेनसाधुकर्मणापुण्येनअनृतेनवासाधुकर्मणापापेन
नतपतिस्वात्मानमितिन्यायः॥मूलाज्ञाननिवृत्यातद्विलसितस्यक्रियाकारकफ
लात्मकस्यप्रपंचस्यापिबाधितत्वात्॥अज्ञानाद्हिमुमूर्षावस्थायांयज्ञदानादिषु
नकर्माकरणात्स्वर्गाद्यप्राप्तिस्वनृतायफलनरकप्राप्तिचमनसासमलो
यन्॥नान्यंविजानेति॥ज्ञानानुत्पादविजन्मायादृककर्मसंचयस्यज्ञानाग्निना द्

ग्धत्वाज्ञाविजन्मानावेनतनतपतात्पर्यं॥६९॥सयएवंविद्वानेतेआत्मानस्वयं
तइतिवाक्यस्यार्थमाह॥तप्यतापकेति॥तप्यतापकरूपेणाविद्यातमखिलजग
त्प्रपंचोत्पत्तयाज्ञानिज्ञानाद्हेदानवाक्यजात्॥६९॥तप्यन्तंपिक्रियाविषयोज्ञा
नकप्रपंचः॥तापकानिसाध्वसाधुकर्मादीनि॥एवंहैविध्येनावस्थितमपिसर्व
जगदहितायब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाद्हिरूपःस्वस्वरूपतयैवभवतिनान्यथा॥ननुत्वा
त्तिरिक्तंकिंचित्प्रपंचरूपंतियेनासौनप्येत॥६९॥अत्यल्पमिदमुच्यतेक्रियाकारकफ
लरूपःसर्वोपिप्रपंचःस्वात्ममात्रतयैवतस्यज्ञानात्याह॥कर्तृत्वादिर्मोकर्त्रादिको

DR. BHAU DAJI

रयिता कर्मकरणं कार्यमास्तिकाः॥सर्वमात्मतयाज्ञातिप्रसादात्परमेश्वरा
त्॥७०॥प्रमाताचप्रमाणंचप्रमेयंप्रमितिस्तथा॥सर्वमात्मतयाज्ञातिप्र
सादात्परमेश्वरात्॥७१॥नियोज्यश्चनियोगश्चसाधनानिनियोजकः॥सर्व
मात्मतयाज्ञातिप्रसादात्परमेश्वरात्॥७२॥भोक्ताभोज्यिताभोगोभोगाय
करणानिचसर्वमात्मतया॥७३॥ग्राहकश्चतयाग्राह्यग्रहणंसर्वतोमुख॥सर्व
मात्मतया॥७४॥अन्यथाज्ञानमज्ञानंसंशयज्ञानमेवचसर्वमात्मतया॥७५॥ ७६
घटज्ञानंपटज्ञानंकुड्यादिज्ञानमेवच॥सर्वमात्मतया०॥७६॥घटःकुड्यं

कूटंचपटःपात्रंचपर्वताः॥सर्वमात्मतयाः॥७७॥यानालोघाश्चलोकाश्च
सप्तलोकादयोपिच॥सर्वमात्मतयाः॥७८॥ब्रह्माण्डंतत्रकृत्स्नंनामण्डानांशत
कोटयः॥सर्वमात्मतया॥७९॥समुद्राश्चनदाश्चनद्यःसर्वानदाश्रयिः॥८०॥
मेरुमंदरपूर्वाश्चपर्वताश्चमहत्तराः॥सर्वमात्मतया॥८१॥वनानिवनदुर्गाश्चव
न्यनिविविधानिच॥सर्व॥८२॥वृक्षाश्चविविधाःक्षुद्रगुल्मादयोपिचासर्वः॥
८३॥आकाशादीनिभूतानिभौतिकावन्यविद्यान्यपिः॥सर्वः॥८४॥शब्दस्पर्श
रूपरसगंधतन्मात्ररूपाणिसकलानिच॥सर्वमात्म॥८५॥कृमीकीटपतंगाश्चक्षुद्रा

श्रपिचजंतवः॥सर्वमात्मतया॥८८॥पन्नगाश्चमृगाश्चैवपन्नगाःपापयोनय
ः॥सर्वमात्मतयाज्ञातिप्रसादात्परमेश्वरात्॥८९॥मनुष्याश्चैवमातंगाश्च।
श्वानउष्ट्राःखराश्चापिसर्वमात्मतया॥९०॥यक्षराक्षसगंधर्वप्रमुखाःसिद्धकि
न्नराः।सर्व॥९१॥कर्मदेवाश्चदेवाश्चदेवराजोविराटस्वराट्।सर्व॥९०॥श्र
द्धंचमतिर्धृतिश्चस्मृतक्रांश्चदेहिनः॥सर्वमात्म॥९१॥विस्मुविस्मुविधृतिश्च
विस्मुनक्रांश्चदेहिनः॥सर्वमात्मतया॥९२॥रुद्रोरुद्रविधृतिश्चरुद्रनक्रांश्च
देहिनः।सर्व॥९३॥ईश्वरस्तद्धिधृतिश्चतदीयाःसर्वदेहिनःसर्वः॥मात्मः॥९४

॥सदाशिवसमाख्यस्तुशिवस्तस्यविधृतयः॥सर्व०॥९५॥दिव्राश्चवि।वदिव्रा
श्चैवसान्त्रनक्षत्रमंडलाःसर्वः॥९६॥वासुदेवःसंकर्षणःप्रद्युम्नश्चानिरुद्ध
कःसर्वमात्म॥९७॥मत्स्यकूर्मोवराहश्चनारसिंहोथवामनः॥तद्रक्रांश्चतथा
नांतिप्रसादात्परमेश्वरात्॥९८॥श्राश्रमाश्चतथावर्णाःसंकराविविधास्त्रपि
सर्वमात्मातयाज्ञा॥९९॥निस्विद्धंचनिषिद्धंचनिषेधाविधयोपिच।सर्वमात्म
तया॥१००॥प्राणारमिंद्रियंप्राणोमनोबुद्धिरहंकृतिः॥सर्वमात्मः॥१०१॥कामक्रो
धादयःसर्वेतयाप्रागात्मादयोपिच॥सर्वमात्मतया॥१०२॥जीवात्मापरमात्मा

चतयोर्नेदश्चनेदकः ।।सर्वमात्मतया।।१०३।।जडत्वाक्किंत्वनेदाश्चिच्छक्तित्व
द्भिदप्यस्तसर्वमात्मतया।।१०४।।अस्तिनाष्टोदिताअर्थाताभिनाष्टोदिताअपि
।सर्वमात्मतया।।१०५।।नन्वेवंविधंसर्वजगद्विदुषःस्वात्मतयाप्रतीयतेचेदात्म
नःसर्वज्ञत्वेषत्वापत्तिरित्याशंक्याह।।आत्मानामिति।।आत्मानामसुराःस्वेन
नासायोन्तिसतत।।तमेवत्वमहंब्रह्मप्रत्ययान्पातुजंतवः।।१०६।।स्वस्मिन्ना
रोपितब्रह्मपदस्यनासकंसाधनांतरनिरपेक्षेणस्वयमेवब्रह्मनामानयत्मा ८०
द्भिन्मात्रसएवात्मा।।साद्यंतुजगदध्यास्तत्वाच्छुक्तिरूप्यवन्मिथ्यानृतमि

त्यर्थः।।नन्वेवमात्मास्वयंब्रह्मनामास्तुदिविदुषामिवाविदुषामथसौब्रह्मनामान
एवेत्यपन्नतएवसर्वेमुच्येरन्नित्यतआह।।तमितिस्वब्रह्मनामपित्वमहमिति
सदृशतदर्थविषयमनोवृत्त्याचाद्वारावैशिष्ट्येनैवजानंतिलौकिकाः।।१०६।।
व्यवहारेविजानंतिनजानंत्येवनेतरः।।अर्थतश्चास्यवेत्तारोनविद्यंतेऽद्वयत्व
तः।।१०७।।परमर्थतोनिरस्तसमस्तोपाधिकमद्वितीयचिन्मात्रस्वरूपंनैवजा
नंति।।अद्वयत्वतइतिअद्वितीयत्वादेवास्यात्मोतःपरमार्थतोवेदितारोनैवविं
द्यंतेवेदनस्यब्रह्मात्मत्वमाणादिनेदसापेक्षत्वात्।।१०७।।तर्हिविद्वानपिकथंतवे

देत्यतन्त्राद्॥एवमिति॥एवमात्मानमद्वैतमात्मनावेदयःस्थिरं॥१०८॥एवमु
क्तप्रकारेणश्रवणादिसाधनज्ञानिनयानिरस्तसमस्तोपाधिकब्रह्मात्मविषय
मनोवृत्त्यावरणज्ञानापनयेसतिस्थिरीयमात्मानंस्वरूपत्रह्मतयाने
वविद्वान्साक्षात्करोति॥१०८॥एवंविदुषोयज्ञानंप्रदर्शितश्रुतौएतत्साम
गायन्नास्तइत्यादिनासुवर्णज्योतीरित्यंतेन॥तदवयवप्रयोजनंकथने
नोपपादयति॥सोयमित्यादिना॥सोऽयमर्थमिमंतत्सगायन्नास्तेस्वना ८१
वतः॥यथानर्त्तनमाकूस्यस्वनावाद्व्योकरस्कं॥१०८॥दावुद्दावुद्दवु

इत्यादिसुवर्णज्योतिरित्यंतंसामतस्यचापमर्थः॥यदेतावंतंकालंनोक्तो
गप्रदरूपंजगद्विनक्तमासीत्॥तत्सर्वमहमेवनमत्तोऽन्यत्किंचिदस्ति
अहोइदंमहदाश्चर्यस्वप्रकाशचिल्लक्षणपरमज्योतिरूपोहमेवत
त्सर्वमस्मिन्वामीति॥तत्सामगायत्रिममर्थमनुसंदधानोविद्वान्
विक्षेपहेतोरन्नावादव्याकुलमस्तिइत्यर्थः॥१०८॥एतदृष्टांतेनोपपादय
ति॥तथेति॥तथाविद्याविनोदाख्यागीतिर्लोकोपकारिणी॥१०९॥पर
मेश्वरनर्त्तनवद्विद्वद्विज्ञानमपिलोकरक्षाहेतुरित्युपपाद्यपरतत्वप्र

तिपत्त्युपायनामपितस्मदृष्टांतेनोपपादयति॥यथेवेति॥यथेवादिगुरो
र्गीतिर्लोकानांहितकारिणी॥तथैवास्मगुरोर्गीतिर्लोकानांहितकाम्यया
११०॥आत्मकामस्मरुद्दस्यगीतिर्व्याख्यानलक्षणा॥परोपकारिणीतद्व॥
द्गीतिरस्मापिसद्गुरोः॥१११॥आदिगुरोःपरमेश्वरस्मकर्त्तृषष्ठी॥तत्क
र्तृकागीतिःपरतत्वव्याख्यानरूपायाईश्वरगीतेतिक्रर्मयुराणेप्रसि
द्धा॥सायथापरतत्वोपदेशेनगीतिर्लोकोपकारिणी॥एवमस्मा॥ ८२
विऽषोगीतिरपिपरतत्वप्रतिपादनेनजगदनुग्रहायेत्यर्थः॥११॥

नन्वयमुपदेशोवाक्योत्तरादपिप्रसिद्धइतिविऽषोगानमभ्युक्तमि
त्यतआह॥लौकिकेष्विति॥लौकिकेष्वपिगानेषुप्रसादंकुरुतेशिवः॥
किंपुनर्वैदिकेगानेततोगानंसमाश्रयेत्॥११२॥व्याख्यागानेष्वशि
क्षस्तुशिवमुद्दिश्यनकिंतः॥लोकिकीमपिवागीतिंकुर्यान्नित्यम
तंद्रितः॥११३॥व्याख्यागानेष्विति॥संस्कृतप्राकृतरूपंगद्यपद्यात्मकंव्या
व्यागानंतत्रदेशियभाषयापरमेश्वरविषयागीतिर्लोकिकी॥
११३॥गीतिज्ञानंशिवप्रीत्यासुतरांकारणंभवेत्॥गीतिज्ञानेन

DR BHAU DAJI

योगःस्याद्योगादेवश्रिवैक्यता॥१२७॥गतिर्नोयदियोगेननयातिप्
रमेश्वरं॥प्रतिबंधकबाहुल्यान्नस्येवानुचरोनवेत्॥१२५॥केवलंलो
किकंगानेनकुर्यान्मोहतोपिवा॥यदिकुर्यात्तमादेनप्रायश्चित्तीनवे॥
द्विजः॥१२६॥अतस्तुसंसारविनाशनेरतःश्रुतिप्रमाणेनचतर्ककर्म
ना॥प्रबोधमासाद्यशिवस्यतंपुनःसदेवगायन्विचरेदिमांमहीं॥१२७॥
श्रुतीत्युपाषादिति॥यदिदंब्रह्मविद्यानिगमनंतत्संगृह्णातिइ ८३
तीति॥इत्युपनिषत्परतत्वविषयावःसत्समुदितासकलङ्कः॥

खविनिहंत्री॥कष्टहृदयस्यमनुजस्यचदेयान्नक्तिसहितस्यतुश्रिवस्य
खलुदेया॥१२८॥अनेनयथोक्तप्रकारेणपरतत्वविषयाउपनिषदु
परिष्टउपनिषन्नामब्रह्मविद्याप्रत्यगात्मानंनिरस्तसमस्तोपाधि॥
कंब्रह्मोपनीयमेनेदन्नमहेतुन्नतमविद्यातत्कार्यंचनिवर्तयती
तितद्ब्रह्मुत्पन्नेःउक्तंह्याचार्यैःउपनीयेममात्मानंब्रह्मापास्तद
यंतःनिहंत्येविद्यातज्ज्ञंचतस्माद्उपनिषन्मतेति॥१२८॥इतिश्रीका
ञ्चीविलासक्रियायांक्तिपरमनक्रश्रीब्रह्मकपादाब्जसेवापरायणो

नोपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायांयज्ञवैभवषंडेऽपरिनागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांव्याख्यायांतृतीयोऽध्यायः॥३॥एवमेनरेयकतैत्रियकस्मापिरेदंपर्यंप्रतिपादितं॥अथसामवेदैदोपनिषदोब्रह्मात्मैकत्वपरत्ववक्तुमारब्धमाणस्तावज्जैमिनिसामशाखोपनिषदर्थंसंगृह्णातिचतुर्थेनाध्यायेनयथोदीरितब्रह्मात्मत्वमुपदेशागम्यमेवनतुतर्कगम्यमितिश्रमुमर्थंयोनयितुंश्रुत्याप्रश्नप्रतिवचनान्यांब्रह्मो

पदिश्रुपतेःकेनेषितंपतिप्रेषितंमनःकेनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तःकेनेषितांवाचमिमांवदंतिचक्षुःश्रोत्रेकउदेवोयुनक्तीतिप्रश्नः॥श्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोमनोयद्वाचोहवाचंसउप्राणस्यप्राणश्चक्षुषश्चक्षुरितिप्रतिवचनंतदेतदुनयमर्थतःसंगृह्णाति।अस्तिदेवइत्यादिना॥ब्रह्मोवाच॥अस्तिदेवःस्वतःसिद्धःसाक्षीसर्वस्मसर्वदासंसारर्णावमग्नानांसाक्षात्संसारमोचकः॥१॥स्वतःसिद्धःसोऽतिसार्वकालिकपारमार्थिकंसत्यत्वंविवक्षितंसाक्षीति॥स्वपरव्यवहारहेतुनूतेचित्स्व

त्रारूपत्वंसाक्षात्प्रपंचानेतन्नार्वेनकूटस्थतंसाक्षीतिस्वपरव्यवहार
हेतुत्वंतेचित्मात्रकात्रारूपत्वंसाक्षात्प्रपंचानेतन्नार्वेनकूटस्थानित्यत्वं
चाह्यासर्वेषामिति।।सर्वेषातुमनस्तेनप्रेरितंनियमननुविषयो
गछतिप्राणंचेष्टनेवाक्यादत्यपि।।२।।तेनसर्वसाक्षिणास्वतंत्रेणप
रमेश्वरेणसर्वप्राणिहृदयेजीवनावेनातुप्रविश्यावस्थितेनेछामा
त्रप्रेरितंप्रवर्त्तितंसत्स्वविषयेमंतव्येमनःप्रवर्त्तेतेनचदेहेंद्रिया ८५
दिसंघातएवतत्प्रेरकइतिवाच्योनस्यप्रसिद्धचक्षुःपश्यतिरूपाणि।

श्रोत्रंत्रादृश्रृणोत्यपि।अन्यानिस्वानिसर्वाणितेनैवप्रेरितानितु
त्वेनोपदेशोवैयर्थ्यप्रसंगात्।अतस्तद्व्यतिरिक्तेनचिन्मात्रज्योतिषा
केनचित्प्रेरितमेवमनःस्वविषयंप्रत्यापद्यतीतियुक्तमस्युपगंतुं।।प्राण
पानादिपंचवृत्त्यात्मकोमुख्यप्राणश्चतेनप्रेरितएवप्राणनादिचेष्टां
करोति।तथासर्वत्रावभासव्यवहारहेतुत्वंवागिंद्रियमपिचिन्मात्रस्व
रूपेणैतेनप्रेरितमेवानिवदनरूपंस्वकार्यंकरोति।।२।।चक्षुःप।।
पश्यतिरूपाणिश्रोत्रंत्रादृश्रृणोत्यपि।।अन्यानिस्वानिसर्वाणितेनै

वन्नेरितानितु॥३॥चक्षुःश्रोत्रयोरछेवंयोज्यंश्रन्यानीतिक्तव्यतिरिक्ता।
निबुद्धीक्रियाणिकर्मेंक्रियाणिचेत्यर्थः।नन्वसंगोदासीनस्यकूटस्था।
नित्यस्परनिस्तरंगसमुद्रकल्पस्यचिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनः।कथमि
दृग्विधप्रेरकत्वंसंभवतीत्यतश्राहप्रवर्त्तकत्वमि।माययेति॥स।
त्वप्रधानमायापरिणामरूपदेहेंद्रियाद्युपाधिसंपर्कवन्नोनत्यर्थ
ननुप्रेरकश्रात्मान्यस्तोधा॥स्वस्वविषयमुद्दिश्यप्रवर्त्तनेनिरंतरं। ८६
प्रवर्त्तकत्वेचाप्यस्यमायया नस्वभावतः॥ध॥ननुप्रेरकश्रात्मान्यस्त

नेत्यत्रेर्यंमनश्रादिकमितिक्षित्वापत्तिर्नायेनेत्यतश्राहाइंद्रियाण
मितिाइंद्रियाणंतुसत्ताचनैवस्वभाविकीमता॥तस्मायपिंडवत्तस्य
सत्तयैवसुरर्षेतामनश्रवृत्तीनामिंद्रियाणांसद्रूपेतस्मिन्नध्यस्तत्वा
न्नघायःपिंडन्यायेनाधिष्ठानसत्वमेवारोपितेषुमनःश्रवृत्तिषु।
धर्मत्वेनश्रतिर्नाति।नचतेषांस्वाभाविकंसत्वमस्तीत्यर्थः।पा।ए
वंमनश्रादिकंयस्मेच्छामात्रात्स्वस्वव्यापारेप्रेर्यंतेसकिंरूपइति
प्रश्नेतुक्तोप्यर्थोदृवगंतव्यः।श्रस्यचोत्तरमाहः।श्रोत्रमितिाश्रोत्रमा

त्मनिचाध्यस्तेस्वयंदेवोमहेश्वरः।अनुप्रविश्यश्रोत्रस्यदृढातिश्रोत्र
तोहरः।ढ॥श्रोत्रेतावदितरप्रपंचवदनृपत्वात्सर्वाधिष्ठानत्वेस
ञ्चिन्मात्रेआत्मन्यध्यस्तमित्यविद्वत्त्वंश्रूयतेअनेनेतिव्युत्पत्त्या
श्रवणसाधनमिः।।इयमधिष्ठानत्वेनतदनुप्रविश्यस्वप्रकाश
चिद्रूपःपरशिवस्तस्यश्रोत्रस्यश्रोत्रत्वंश्रवणसाधनसामर्थ्ये
प्रयच्छति।सर्वांतरस्वप्रकाशात्मचैतन्यज्योतिःसमवधानेनहि। ८७
तत्त्वविषयज्ञाह्यनिर्व्यंजनसमर्थेभवतिअतःश्रोत्रस्यापिश्रव

णसामर्थ्यप्रदानान्नथाविधंसर्वांतरंचैतन्यंश्रोत्रस्यश्रोत्रमितिनि
र्दिश्यते।।एवंमनःआत्मनिइत्यादावपियोज्यंसत्वस्यइति।।मनश्चा
त्मनिचाध्यस्तेअविश्यपरमेश्वरः।मनस्त्वंतस्यसत्वस्फोदृढातिनि
यमेनतु।।७।।कार्येअंतःकरणेऽनुगतेयत्कारणंतूतेसत्वंतस्यचै
तन्यप्रकाशानिर्व्यंजनसामर्थ्यात्तेनावस्थिन्नइत्यर्थः।मननसाम
र्थ्यः।युक्तंहिमनस्त्वसामर्थ्यमुदीरितरित्यतस्यचैतन्येनाधी।
यतइतितन्मनसोमनसामंथ्यइत्युपदिश्यते।।७।।वाचइतिवो

चोवाक्कमनुप्राप्यप्राणस्यप्राणतोहरः।ददातिनियमेनैवचक्षुष्टं
चक्षुषस्तथा॥८॥स्वात्मनिध्यस्तवागिंद्रियमनुप्राप्यतस्यस्वस्यम
नवधानेनानिवदनसामर्थ्यरूपंवाक्त्रयच्छतीत्यर्थः।तथास्वात्म
न्यध्यस्तस्यपंचवृत्तेःप्राणस्यापिप्राणनादिक्रियासामर्थ्यरूपंप्रा
णत्वंप्रपद्यते॥अतएवान्यत्रामायते॥ऊर्ध्वंप्राणस्यापिप्राणनादि
क्रियासोमुत्रयत्स्यत्पपानंप्रत्यगस्यति।मध्येवामनआसीनंवि ८८
श्वेदेवाउपासतेइति।चक्षुष्टंचक्षुषस्तथेतियथाश्रोत्रस्यश्रोत्रत्वंत

थेत्यर्थः॥८॥श्रोत्राद्यान्नातस्योपलक्षणार्थत्वादनोन्नोतेद्रीमसं।
ग्रहायाह।अन्येषामिति॥अन्येषामिंद्रियाणांतुकल्पितानामपी
श्वरः।तत्तद्रूपमनुप्राप्यददातिनियमेनतु॥९॥एवंश्रोत्रादिक
ल्पनास्पदंकल्पितानांचतेषांश्रवणादिसामर्थ्यप्रदंसर्वोत्तरं
चिदेकरसंब्रह्मेत्युपदिष्टंभवति॥९॥नन्वीदृशंवस्तुघटादि
विविक्ततयास्पष्टंकस्मान्नानुभूयतइतीमामाशंकांनिरसितुमा
म्नायते॥नतत्रचक्षुर्गच्छतिनवाग्गच्छतिनोमनइतितंगृह्णा

ति॥तत्रेति॥तत्रचक्षुश्चवाक्चैवमनश्चान्यानिखानिचानगच्छंति
स्वयंज्योतिःस्वभावेपरमात्मनि॥२०॥वाक्चेतिश्रोत्रादिव्यंजकमिं
द्रियंतदभिव्यंग्यःशब्दश्चोत्तरमत्रवाक्शब्देनविवक्षितः॥तस्मा
देतानिचक्षुरादीनिब्रह्मणिमाययाऽध्यस्तवान्तदात्मकानिऽत्रत
स्वात्मभूतेब्रह्मणिकथंतेषांप्रवृत्तिर्विषयेषुनावस्फोटसा
पेक्षत्वात्॥तद्विषयत्वसमर्थनायाहास्वयंज्योतिरिति॥प्रका॰ ८९
शचिद्रूपस्यसर्वांतरस्यचक्षुरादिकरणंप्रतिसाक्षिणस्तद्विषयता

नुपपत्तिरित्यभिप्रायः॥२०॥एवंचक्षुरादिसर्वप्रमाणविषयंपरशि
वस्वरूपमागमोपिकथंत्रत्याययेदित्याशंक्यविदिताविदितव्यतिरि
कावच्छिन्नंतत्प्रतिपादयितुंश्रुत्यामित्यभिप्रेत्याम्नायतेऽन्यदेवत
द्विदिताद्योऽविदितादधीतितत्संगच्छतिसइतिसदेवोविदि
तादन्यस्तंचेद्वाविदितादपि॥श्रोत्रस्यश्रोत्रमित्यादिनानिर्दिष्टा
श्रवणादिसामर्थ्यप्रदोयःसर्वांतरःस्वप्रकाशःसाक्षीचिद्रूपआ
त्मासविदिताद्विदिक्रियाफलव्यापाराद्विषयादन्योविलक्षणः॥

तथाश्रविदितादज्ञातमितिविलक्षणःस्वयंप्रकाशमानत्वा
त्सएवंविदितोविदितात्मामन्यत्वेनागमप्रमाणात्प्रतिपत्तुंशक्य
तइत्यर्थः॥२॥एवमादित्मनुपदिष्टेपितोन्यदेवकिंचिदुपासनीयं
ब्रह्मेतिनिश्चिप्यश्लोकानिरासार्थमामन्नायते॥यद्वाचानभ्युदितंयेन
वागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते॥यन्मनसा
नमनुतेयेनाहुर्मनोमतंतदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते ९०
यच्चक्षुषानपश्यतियेनचक्षूंषिपश्यंतितदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदि-

---

दमुपासते॥यच्छोत्रेणनशृणोतियेनश्रोत्रमिदंश्रुतंतदेवब्रह्मत्वं
विद्धिनेदंयदिदमुपासते॥यत्प्राणेननप्राणितियेनप्राणःप्रणी
यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइतिततस्मरंतीति॥वा
चाह्यनिवाचावमनसाचैवचक्षुषाचतथैवच॥२॥श्रोत्रेणापिसुर
श्रेष्ठाःप्राणेनान्येनकेनचित्तानशक्योगोचरीकर्तुंसत्यमेवमयोदि
तं॥२॥यद्वागादिनिर्दिष्टयेविषयीकर्तुमशक्यंविदिताऽविदिता
त्मामन्यत्वेननिर्दिष्टंस्वप्रकाशात्मचिद्रूपं॥२॥यस्मचसर्वोत

तरस्मात्मनश्चित्प्रकाशेनवाग्ज्ञानसाद्यखिलंजगत्सूर्यप्रकाशेनरूप
मिवप्रकाशयतेस्वयंपारेप्रेर्यतेचतदेवचसर्वांतरंब्रह्मविज्ञानीतंने
तस्मादत्पदिदंकारास्यदमित्येवकारार्थः।१३।एवमिंद्रियादिविविक्त।
स्यतत्साक्षिणःप्रत्यगात्मनोयद्ब्रह्मरूपत्वज्ञानमुपदिष्टंतस्यफल
मामनायते।।अतिमुच्यधीराःप्रेत्यास्माल्लोकादमृताभवंतीतितदर्थब्रू
ते।।एवमिति।।एवंज्ञानंतियेधीरास्तर्कतश्चप्रमाणतः।गुरुक्त्यास्वा ९१
नुभूत्याचभवंतिखलुतेऽमृताः।१४।धीराःधीमंतोविद्वांसः।एवमुक्त

प्रकारेणदेहेंद्रियादिकमात्मनोविविच्यततोविविक्तमद्वितीयंब्र
ह्मात्मतत्वंप्रमाणतकीर्त्यागुरुमुखादधिगम्यमननिधिध्यास
नाभ्यांतन्निर्विचिकित्सासाक्षात्कारलक्षणेनस्वानुभवेनयेजानं
तितेऽमृतत्वलक्षणांमुक्तिंप्राप्नुवंतीत्यर्थः।१४।यस्मेदमखिलं
नित्यंगोचरंरूपवद्वेद्यंतदेवपरंब्रह्मविज्ञेयंसनातनं।
इत्थंस्वात्मतयोपदिष्टंब्रह्मणोवगतिसमयेत्रिष्प्रमाणंमान्य
ज्ञानमितिकर्मकर्मकर्तृभावलक्षणेदवनास्मावस्तुविष

यत्वंब्रह्मतिपादयितुंतथाविधनेदंविनिर्मुक्तमखंडैकरसंब्रह्मात्मत
त्वंस्वरूपंब्रह्मकाशेनेवज्ञापयितुंचगुरुशिष्यहृतोक्तिप्रत्युक्तिरूपे
णश्रुतिःप्रवदतेयदिमन्यसेसुवेदेतिदहरमेवापिनूनंत्वंवेत्थरू
पमितिगुरुवाक्यं॥नाहमन्येसुवेदेतिनोनवेदेतिवेदचेतितत्प्रति
वचनरूपंशिष्यवाक्यंतदेतद्वाक्यद्वयात्तिन्नेतमर्थंसंगृह्यब्रह्मा
देवात्मसुपदिशति॥सुज्ञातमितितब्रह्ममनुद्यं
यदिहेसुराः॥दत्तमेवहितत्साक्षिब्रह्मवेद्यंकथंनवेत्॥१५॥हे॥

देवायूयंतत्स्वात्मनूतंब्रह्मसुज्ञातंसुदृब्रह्मात्मनिर्बुद्धित्वाविषयी
कृतमितियदिजानीथातदाब्रह्मवच्छिन्नस्वभावंतब्रह्मसुबुद्धिवृत्ति
परिच्छेदाद्दत्तमल्पमेवैंनवेत्॥तथाचावस्तुगोचरमेनज्ञानंस्यादि
त्यर्थः॥तथाविधबुद्धिवृत्तेःसाक्षित्वेननासकंतब्रह्मकथंतत्रकारूप
नवेत्॥अतःस्वप्रकाशसाक्षिरूपस्यब्रह्मणोवेद्यत्वंनवातबु
द्धिवृत्तिवेद्यंसोपाधिकमेवरूपंनतुनिरूपाधिकमितिवेद्यस्यदत्तस्व
ब्रह्मत्वं॥७॥यस्यस्वात्मतयाब्रह्मविदितंकर्मतांविनातस्यतज्ज्ञानक

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
URBHAU

र्हत्वविहीनंसमतंहितत्॥२६॥यस्मत्खलुतद्ब्रह्मविदिक्रियान्तरफ
लत्वागित्वमंतरेणैवस्वात्मतयाप्राप्तंकाङ्क्षिरूपेणादितिंदितंस्वरू
पप्रकाशेनैवनातंनवतिसचप्रकाशोनित्यइतितंप्रतिकर्तृत्वम
पिनास्तितस्मिन्दुषस्तदनवाछिन्नेनिरस्तसमस्तोपाधिकंब्रह्मज्ञानं
नवति॥२६॥शिष्याचार्यसंवादेननिर्णीतमर्थंश्रुतिरवधारयति।
यस्याऽमंतंमतंमतंयस्यनवेदसः॥अविज्ञातंविज्ञानतांविज्ञातम ९३
विज्ञानतां॥२७॥यस्मादधकस्मतत्स्वात्मनूतंब्रह्मअमतंमनोद्दृ

त्याअविषयीकृतंकेवलस्वरूपप्रकाशेनैवप्रकाशितंतेस्मतद्ब्रह्म
मतंज्ञातंनवति।यस्मतुतद्ब्रह्ममतंमनसाविषयीकृतंनासोतत्काना
तितस्मात्तद्ब्रह्मवयंज्ञानीमइतिबुद्धिवृत्तिविशिष्टरूपेणज्ञानता।
मनवगतमेवनवति।बुद्धिवृत्त्यवेशिष्ट्येनज्ञानतांतुस्वरूपप्रका
शेचैवतद्ज्ञातंनवतीत्यर्थः॥२७॥ननुयस्मत्वमतंकथंतस्मतन्म
तंस्यात्परस्परविरुद्धत्वादित्याशंक्यमतन्नाशस्मोदाहरिष्यमा
णार्थप्रतिपादनेसमर्थयितुमाम्नायते॥अतिबोधविदितंमतमिति॥

बुद्धिवृत्तयोबोधाःसर्वास्वपिवृत्तिषुतद्वासकसाक्षिरूपेणावस्थित
मनुगतस्वप्रकाशचैतन्यंप्रकाशाव्यभिचारान्मतमित्युच्यतइ।
तिश्रुतेरित्यर्थमर्थंतस्यैवगृह्णाति॥ब्रह्मेति॥ब्रह्मज्ञानेब्रह्मशब्दो।
न्तोज्ञानेपिचास्तिकाःनैवकर्तृनकर्मापिब्रह्मविकेवलंनवेत्
१८॥यदेतच्छ्रवणमननादिसाधनजनितानिरस्तसमस्तोपाधिक
परमार्थसद्ब्रह्मविषयंज्ञानंयच्चव्यावहारिकसत्यब्रह्मादिविषयंच ९४
सुरादीन्द्रियंसंयोगजनितंज्ञानं॥यच्चप्रातीतिकसत्यशुक्तिरूप्या

दिविषयंन्नातिज्ञानं॥तेषुसर्वेषुवृत्तिज्ञानेषुनिरुपाधिकंस्वात्मभूतं
चिदेकरसंब्रह्माविक्रियत्वात्कर्तृत्वेननभवतिनापिकर्म।किंतुत
स्मसर्वस्मसाक्षित्वेननासकंस्वप्रकाशज्ञानमेवकेवलंनवेदित्यर्थं
॥१९॥यस्यकर्तृतयाज्ञातंब्रह्माकर्तृसुरोत्तमाः।तस्मब्रह्मामतंयस्याक
र्तृतस्यमतंहितत्॥१९॥यस्यकर्मतयाज्ञातंब्रह्माकर्मसुरोत्तमाः।त
स्यब्रह्मामतंयस्याकर्मतस्यमतंहितत्॥२०॥अकर्त्रविषयंप्रत्यक
प्रकाशःस्वात्मनैवतु।विनार्तकर्मप्रमाणस्यंब्रह्मयोवेदवेदसः॥

॥२१॥एवंरूपपरिज्ञानमपिदूरतएवतु।यस्मान्नास्तिसतत्साक्षी
भूतब्रह्मात्मवित्कथं॥२२॥ब्रह्मविद्यापिज्ञाताचेद्वेद्यत्वंतिक्रम
वत्॥अवेद्यब्रह्मवेद्यस्माद्वेद्यविद्यानिसंगमात्॥२३॥वेत्तापिवि
द्यापिज्ञातांचेद्वेसंबंधात्मविशेषोनवेकूवंनिर्विशेषंपरब्रह्मत
तोविद्यान्नचात्मवित्॥२४॥विद्यायाआश्रयत्वेनविषयत्वेनवाब्रवे
तूब्रह्मनेवान्यथातत्रब्रह्मब्रह्मनवेत्कथं॥२५॥एतदेवब्रह्मणःक ९५
र्तृकर्मत्वावरहित्यमुपपादयतिब्रह्मसंबंधेति॥ब्रह्मसंबंधहो॥

नाचेद्विद्याब्रह्मतुवेदितुंअशक्यंतत्रहेदेवाःकोवाब्रह्मात्मनिदू
वेत्॥२६॥नतावदविक्रियस्मात्संगस्यब्रह्मणोविद्योत्पत्त्याश्रया
त्वेविषयत्वेवासंभवतितथाविधधर्मत्वेनैवपरिच्छेदादपरिच्छि
न्नार्थप्रतिपादकब्रह्मशास्त्रानिधेयत्वमेवतस्यहीयेत॥अतो
परिच्छिन्नस्यतस्यकेनचिदपिपारमार्थिकःसंबंधोऽनिरूपइति
विद्यापरमार्थतोब्रह्मसंबंधरहितेवेत्यंगीकार्यं॥साचेदेवंविधा
तथासतितयाविद्यायाब्रह्मवदितुमशक्यंविदिक्रियाजन्यफल

नागित्वाद्वैद्यत्वस्यास्वयमेवतथाविधफलात्मकेब्रह्मण्युदीरित
क्रियाफलनागित्वासंनवादनुपयोगाच्चनहिपरमार्थतोनिर
स्तसमस्तोपाधिकस्यस्वयंप्रकाशमानस्यानाधेयातिशयस्य
विद्यायाकश्चिदुपयोगोस्ति।येनतज्जन्यफलनागितयातद्वेद्य
तास्यात्।तत्रैवमवेद्यत्वेसतिकोनामब्रह्मात्मविद्भवेत्।।कर्म
त्वकर्तृत्वलक्षणधर्मसंबंधसमपेक्षत्वाद्ब्रह्मात्मविश्वस्य। ९६
अतोविद्वान्सकलोपाधिव्यतिरेकावच्छिन्नतयातत्स्वात्म

रूपंब्रह्मसाक्षात्कुर्वन्वाऽजनसातीतंस्वप्रकाशंब्रह्मैवकेवलंनवेत्।।
नतुब्रह्मात्मविदित्यर्थः।।२६।।एवंस्वप्रकाशेब्रह्मणिविद्ययाप्रकाश्यं
ब्रह्मैवकेवलंनवेत्।नतुब्रह्मात्मविज्जनकत्वासंनवेपितत्स्वरूपा
वरणाविद्यानिवृत्तिर्जननद्वारातत्संबंधमात्रंकिनिरस्यति।।ब्रह्म
णीति।।ब्रह्मणिध्वस्तमायादिनिवृत्तिंकुरुतेनुसाविद्यायदिनमा
यायाःप्रत्यगात्मन्यसंनवात्।।२७।।ब्रह्मत्वेनसाक्षात्कृतेपरमार्थ
तोनिरविद्येब्रह्मणिमायातत्कार्यसंस्पर्शासंनवादविद्यानि।

इत्यर्थोविद्येत्येतदपिनविचारासहमित्यर्थः॥२७॥एतदेवोपपादयति॥
प्रत्यगात्मापरंज्योतिर्मायासातुमहन्नमः॥तथासतिकथंमासंज्ञवः प्र
त्यगात्मनि॥२८॥तस्मान्नकर्त्रमाणंस्वानुभूत्याचविघ्नेःस्वप्र
काशैकसंसिद्धेनास्तिमायापरात्मनः॥२९॥सूर्यादीनिज्योतींषितेषामपि
चित्प्रकाशान्निसंबंधबलेनैवप्रकाशकत्वमितितथाविधस्वप्रकाशचि
दात्मापरंज्योतिःश्रूयतेहि॥येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धःतमेवभांतमनुभा ९७
तिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति॥परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेन

रूपेणाभिनिष्पद्यतइतिच॥ज्ञानंतुनिरंतरंतमोवदाच्छादकत्वादकर्त्वाविद्या
मानस्यनामरूपप्रपंचस्योपस्थापनाच्चमायानामाधिकंतमएव॥
सावकथमुदीरितलक्षणंब्रह्माश्रयेद्विषयीकुर्यात्॥नहिप्रकाश
मानंसूर्यंनिश्चेतमश्चाश्रियतिविषयीकरोतीत्यर्थः॥२८॥२९॥ननू
क्तरीत्याब्रह्मस्वरूपेविद्याश्चकिंचित्करत्वे॥ब्रह्मविदाप्नोतिपरंब्रह्म
वेदब्रह्मैववभवति॥अथपरायायदक्षरमधिगम्यतइत्यादिश्रुति
भिर्विद्यास्वस्वरूपप्राप्त्युपायप्रदिपादनंमाहन्येतेत्याशंक्याह॥

व्यावहारिकेति।व्यावहारिकदृष्ट्येयंविद्याविद्यानचान्यथातत्त्वदृष्ट्याऽनास्थे
यतत्त्वमेवास्तिकेवलं।३०।व्यावहारमात्रसिद्धंमायापरिकल्पितंप्रपंचा
श्रित्यहित्रत्यक्षादिप्रमाणानिप्रवृत्तानिात्रतोवेदोपितेदंतर्गतत्वाद्व्या
वहारिकदृष्ट्येवविद्यायात्रविद्यानिवृत्तिद्वारातत्प्राप्युपायत्वमस्तित्र
तोविद्याचेत्येतदुनयमपिव्यव्यवहारदृष्ट्येवापरमार्थदृष्ट्यात्वद्वितीयं
स्वप्रकाशंब्रह्मात्मकत्वमेवास्ति।३१।एवंपरमार्थतोब्रह्मणोसंगत्वेन
विद्यासंबंधाभावात्सतद्वितद्वितरगोचराणांसर्वासांबुद्धिवृत्तीनांयद्वा २८

सकंसाक्षिस्फुरणंतत्परित्रोपात्स्वप्रकाशमद्वितीयंचेतिप्रतिबोधवि
दितंमतमितिश्रुत्यर्थनिगमयति।व्यावहारिकदृष्टिरिति।व्यावहारिक
दृष्टिस्तुप्रकाशाव्यभिचारतःप्रकाशएवसतंतंतस्माद्वेतमेवद्वि।३२
।व्यवहारदृष्टेःपुरुषस्यघटपटादिविषयमनोवृत्तिषुसर्वत्रसाक्षिचित्स्व
काशस्यनासकत्वेनाव्यभिचारितत्वादनुगतस्वपरव्यवहारहेतुप्र
काशस्वरूपएवप्रत्यगात्मा।तस्माद्व्यभिचारिणिचित्प्रकाशब्रह्मणि
रज्वाइदमंशेसर्पधारादिवद्व्यभिचारिदृश्यप्रपंचस्यपरिकल्पितत्वे
नमिथ्यात्वात्प्रकाशरूपंब्रह्मैवेतमेवेतिसिद्धमित्यर्थः।३३।ननुप्रहेता

DR BHAU DAJI

मितिहैतनिषेधविशिष्टंब्रह्मप्रतीयतेऽतथाचकथंनिर्विशेषब्रह्मसिद्धि
रित्यतआह।अहैतमितिअहैतमितिचोक्तिश्चप्रकाशव्यतिचारता
।प्रकाशएवसतेतंतस्मान्मौनंहियुज्यतेऽइत्यत्रहैतोक्तिरपिप्रकाश
व्यतिचारादव्यतिचारिचिप्रकाशात्मनोऽएकरूप्यावगमादित्यर्थः
।प्रकाशएवसततमितिप्रकाशस्वरूपादन्यस्यहैतनिषेधस्यहैतवा
त्मात्मनोप्यन्यत्वसाम्येनस्वेनैवनिवर्त्तनात्तन्निषेधविनिर्मुक्तःकेव
लंचिप्रकाशएवशिष्यतेऽसचस्वसत्तायांप्रकाशव्यतिरेकविरहित ९९
त्वान्नप्रकाशइतिसतंशब्दार्थः।एवंनिर्विशेषचिन्यकाशात्मनिब्रह्म

णिशब्देनमनसाचविषयीक्रियमीणेतत्तदुपाधिवेशिष्टयप्रसंगात्तत्स्वीम
वस्थानमेवविवक्षुःस्वरूपप्रतिपत्तुपायइत्युपसंहरति।तस्मादितिश्रो
त्रादीनींद्रियाणिसमनस्कानिस्वविषयेभ्योव्यावर्त्यांतर्मुखेविन्यवास
नाविनिर्मुक्तेप्रसन्नांतःकरणेतज्ञासकप्रत्यक्चैतन्यस्वरूपंब्रह्मस्वयमे
वप्रकाशतइत्यभिप्रायः।एतावतायस्यामतंतस्यमतमितिश्रुत्यर्थःस
म्यक्उपपादितोभवति।ननुमौनमात्रंचेद्वस्तूपदेशःसचसर्वेषां
सुलभइतितत्सिद्ध्यर्थंनप्रयतितव्यमित्यतआह।प्रत्यक्षादीति।प्रत्य
क्षादिप्रमाणैश्चतर्कैःश्रुत्यातथैवचास्वगुरोरुपदेशेनप्रसादेनशिव

स्यतु॥३३॥अत्रजितेरपिधर्मैश्चकालपाकेनधार्मिकाः॥अथोमहानयंनीतिज्ञो
करःपुरुषस्यतु॥३४॥नवपरंपरासुवर्णाश्रमधर्मरतिर्निःपरमेश्वरंस॰
माराध्यसमासादिततत्प्रत्यासीदस्यसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यकस्यचि
देवमुन्नोःपुरुषस्यमहीनसुसूक्ष्मत्वेनातिगंभीरोत्रयमर्थोनातिनाय
स्येत्यर्थः॥३४॥श्रुतावमृतत्वोहिविंदतइत्यादिनासाधनोत्तरनिरपेक्षस्य
यथोक्तज्ञानस्यपदमृतत्वप्राप्त्युपायत्वंप्रतिपादितंतत्तात्पर्यार्थक
थनेहिश्चनराक्रोवक्रुमास्तिकीःस्तमर्थंमहांतयःप्राप्तःशंनोःप्रसद्वे १००
तिः॥वेनवंतस्यवेदाश्चनराक्रावक्रुमास्तिकाः॥४३॥अस्मिन्देहेयेन॰

विद्वणोतिःयस्येत्यादिनायस्याप्रकाशितःसोऽयंमहत्तरः॥तस्य
नास्तिक्रियाःसर्वज्ञानंचाप्यहयत्वातः॥४४॥अहयत्वतरतिस्वात्मनोद्वितीय
ब्रह्मसाक्षात्काराहानकर्मणोःसाधनभूतवस्त्वंतरप्रतिनासाभावा॰
द्द्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितस्यविदुषस्तत्रानधिकारइत्यर्थः॥४५॥नके
वलमेतावदेवनेदोपजीवनेनप्रवृत्तःसकलोपिव्यवहारस्तस्यनसं
जवतीत्याहात्रयमर्थोमहानित्यादिनिःपर्यायेः॥अत्रयमर्थोमहान्यस्मस्त
एवप्रकाशितः॥नसजीवोनचब्रह्मनचान्यदपिकिंचना४६॥अत्रयमर्थो
महान्यस्मस्तएवप्रकाशितःनतस्यवर्णविद्यंतेनाश्रमाश्चतथैवच

।३७।अयमर्थोमहान्यस्यस्वतएवत्रकाशितः।नतस्यधर्मोधर्मश्चनविधेधो
धिर्नच।३८।एतमर्थंमहांतयःप्राप्तःशंनोप्रसादतः।सशंतुरेवनेवान्यइति
मेनिश्चितामति।३९।श्रुतावात्मनाविंदतेवीर्यमितियद्विद्यात्रकाशिता
त्मस्वरूपेणैवाविघातत्कार्यंनिनबसमेर्थेवीर्यंविद्यांह्यनतइतिपति
पादितंद्रढयति।वैन्नवंतस्यइतिएतमर्थंमहांतयःप्राप्तःशंनोःप्रसाद
तः।तस्माद्वैन्नवंवक्रंनशक्नोःसत्यमीरितं।४०।एतमर्थंमहांतयःप्रा
प्तःशंनोप्रसादतः।वैन्नवंतस्यविष्णुश्चनशक्नोवक्रुमोस्तिकाः।४१।एं १०१
तमर्थंमहांतयःप्रामःशंनोःप्रसादतः।वैन्नवंतस्यरुद्रश्चनशक्नोवक्रु

मास्तिकाःतमर्थंमहांतयःप्राप्तःशंनोःप्रसादतः।वैन्नवंतस्यवेदाश्चन।
शक्नावक्रुमास्तिकाः।४२।अस्मिन्देहेयद्विज्ञातःपुरोक्तोयेमिहानयोसमा
ज्ञातस्यमहेतंनिर्वाणंयातिमीनवः।४४।यद्विद्यात्रकाशितेवैन्नवंतस्येति।।
वैन्नवंमहत्वंनिर्वीर्यस्यमहत्वासंन्नवात्तेनमहत्वेनस्वकारणंतंनिर
तिशयंवीर्यंनरूपतेधनसहायमंत्रौषधादिसाधनजनितंवीर्यंह्यनित्यवा
स्तुजनितत्वादमृतत्वव्यतिरिक्तस्यैवफलस्यसाधनमितितत्परिछलुंशक्नो
।आत्मविद्याजनितंवीर्यंत्वथविधमितीश्वरोपिनतद्भंशक्नोतीत्यर्थः।ए
षावामृतत्वसाधनभूताविद्यासुन्नतवशात्त्वब्रुविविदिषुशारीरोविद्या

नएवयत्नतःसंपादनीयतस्मिन्सत्यपितद्संपादनेपुरुषस्यात्यंतिकसं
सारएवेतिश्रुतिरधिकारिणंप्रत्युपदिशतिइहवेदवेदीदथसत्यमस्ति
नवेदिहावेदान्महतीविनष्टिरितिअस्याश्रुतेरर्थंब्रुतेअस्मिन्निति।
अस्मिन्विद्याधिकारिणिमनुष्यादिदेहेसत्येवसूर्वोक्तप्रत्यग्ब्रह्मरूपो
यदिज्ञातःस्यात्तदासविद्वान्परमार्थसत्यंनिरस्तोपाधिकमद्वितीय
ब्रह्मलक्षणंमुक्तिस्वरूपंप्राप्नोविधायोक्तमर्थंव्यतिकमुवेनोपपाद
यतिअस्मिन्निति।अस्मिन्देहेनविज्ञातःपुरोक्तोर्थोमहान्यदिविन १०२
ष्टिरेवमहतीतस्यनेवपरागतिर्भवतियद्यस्मिन्विद्याधिकारिणिदेहे

मत्यप्यालस्योपहतत्वेनश्रवणमननादिसाधनाननुष्ठानाद्दिघोदृयाभावेन
प्रागुक्तार्थोनज्ञातःस्यात्तदातस्यनरतिर्नायानंदवाप्तिर्लक्षणापरमपुरुषा
र्थहानिर्नवतितथाचतस्माद्विद्वषःसंसारप्रवाहपातएवेतिनैवकदाचि
दपिमुक्तिःसिद्ध्येदित्यर्थः।भवतिएवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांविविदिषुशरीरेवि
द्यायाःसौलभ्यमभिधायतत्फलमाम्नायतेऽनृतेषुनृतेषुविचिंत्यधीराःप्रे
त्यास्माल्लोकादमृताभवंतीतितद्भावश्चस्वशरीरइतिस्वशरीरेन्यदेहो
पुसमंनिश्चित्यतंदृढंअथधीराजायंतेऽमृताश्चभवंतिहिभाष्यकारपेना
मप्राज्ञाःस्वकीयशरीरेदेहांतरेषुस्वोपाधिषुघटशरावादिषुचेऽस्वरू

पवत्साम्येनावस्थितमुदीरितलक्षणंब्रह्मात्मतत्त्वंश्रवणमननादिनिःसा
क्षात्कृत्यधीराधैर्यवंतोदृढनिश्चयाःसंसारन्यग्रहितावर्त्तंतेतेपुनरेत
द्देहपातानंतरंनजायंतेविद्यासकलसंसारनिदाननृताविद्याया
समूलंनिवृत्तत्वात्रापितुअनश्वरब्रह्मात्मकाएवभवंतिअद्वान
द्वैकस्यैवात्मनःस्वेतरसर्वशरीरेषुकथंसाम्येनावस्थानंबद्धमुक्तादिव्यव
स्थान्यथानुपपत्यातन्नानात्वस्यावश्यंनावादित्याशंक्याहावद्धइति।
बद्धोमुक्तोमहाविद्वानज्ञइत्यादिभेदतःएकएवसदाज्ञातिनानेवस्व १०३
प्नवत्त्वयं।४७।यथास्वप्नावस्थायांतैजसश्चात्मैवमहामहीधरादिशा

क्षणास्वप्नेपदार्थरूपेणानेनैवावभासतेतथैकएवचिदात्मास्वाविद्या
परिकल्पितोपाधिनानात्वेनबद्धोमुक्तोविद्वानज्ञइत्येवमाद्योमा
धिकविरुद्धधर्मसंसर्गितयानानेवभातिअशनत्वेवमात्मनएकत्वेक
स्मिंश्चिदुपाधौकेनचिद्विद्ययात्मनिसीक्षाकृतेसतिश्रविद्यानिवृत्त्याय
थैकस्मीत्मनःमुक्तत्वेनयनरविद्यासंबंधानुपपत्तेर्जीवन्नपंचमस
र्वस्मुक्तिरयत्नतःसिद्धेत्याशंक्याहात्रतइतिश्रुतःस्वमुक्तेर्वान्ये
षामाज्ञासानामपिध्रुवोमुक्तिंजानातीतिहेदेवात्रात्मनामात्मविदः।
।४८।यतएकएवात्माश्रुतःश्रवणमननादिसाधनकलापमनुष्ठितव

DR BHAU DA

तोविद्युषःस्वस्मुक्तेवस्वव्यतिरिक्तानामपितत्तदंतःकरणोपाधिप्रतिबिं
बरूपेणादर्शेणप्रतिबिंबितमुखानासवदानासतपाप्रतीयमीनाना।
मीत्मनांतत्वतःस्वस्मादव्यतिरिक्तत्वात्स्वमुक्तिसमयेतेषामपिमुक्ति
मसोविद्वान्जानात्येव।४८।लास्वसंसारदशायांतुस्वन्नोत्मासदेहिनो।श्रा
त्मानांचसंसारंवेदमुक्तिंतथैवच।४९।तथापितुस्वसंसीरावस्थायां
स्वन्नोत्मास्वीविद्यास्वस्यान्येषांशरीरिणांचसंसारमपिजानातिस्वोतिनि
वृत्तोमुक्तिंचायथैवंतथान्येष्वात्मासरूपाश्रात्मानःस्वसंसीरदशीयां। २०४
स्वयाविद्ययापरिकल्पितसंसारंविद्योदयपर्यंतंजानंत्येवेति।विद्वद्दृष्टा

मुक्तत्वेप्यविदुषांतेषांनसंसारित्वनिवृत्तिरित्यर्थः।४९।ननुवयमविदुषांस्वी
विद्यावशादस्तुजगत्प्रतिभासःविदुषस्तुविद्यानिवृत्यातत्कार्यस्यजगतः
प्रतिभासोनुपपन्नइत्यतआह।प्रारब्धेति।।प्रारब्धकर्मपर्यंतंकदाचित्पर
मात्मवित्।जगज्जीवादिकंवेदकदाचिन्नैववेदतत्।५०।कर्माणिहिविधा
निश्चारब्धफलान्यनारब्धफलानिचातत्रानारब्धफलवदारब्धफलानांज्ञान
निवर्त्यत्वानावेननभोगेनैवक्षपयितव्यत्वात्तावत्पर्यंतंकदाचित्तत्फल
भोगसमयेतत्साधनभूतंनोकृन्नोग्यात्मकंजगद्विद्वानपिजानाति।कदा
चिदद्वितीयब्रह्मात्मानुभवसमयेतुनैवतज्जानातीत्यर्थः।५०।नचवि।

इपइवविद्युषोपिजगत्प्रतीतिरस्तिचेत्तस्यकोविशेषइत्यनआहाकदाचिद्वे
लेविकदाचिद्धुत्तज्ञानातिप्रतीतमखिलंसुराःकदाचिनैवज्ञानातिस्वप्ना
वादेवतत्वविदपिपत्सर्वस्यप्रत्यगृतेब्रह्मणिअध्यस्ततयाप्रतीपमा
नमखिलंजगदस्तितत्सर्वंब्रह्मज्ञानातिआरोपितस्याधिष्ठानब्रह्मात्मा
नैवकदाचित्प्रतीतिसमयेविद्वान्जानातीत्यर्थःकदाचित्समाध्यवस्था
यांतुअधिष्ठानब्रह्मयाथात्म्यज्ञानेनारोपितस्यविलीपनात्स्वात्मनोनिष्प
पंचस्वान्याद्देवज्ञगन्नैवज्ञानातिअतोविद्युषोध्यस्तत्वेनैवकादाचि॰ १०५
त्कोजगत्प्रतिभासःअविद्यइवनपरमार्थत्वेनसार्वकालिकइत्यर्थः॥

॥यथाजगज्जीवादीतिजगज्जीवादिरूपेणपदाब्रह्मविनासतेतदादुःखादि
भोगोपिनातिचान्नासरूपतः॥यथायदाचैवंविद्युषोविक्षेपसमयेब्रह्मवा
ध्यभोक्तृभोग्यपंचात्मनीनासतेतदाविदुषस्तत्कृतसुखाद्युपभोगोपि
साधनवदानासरूपतयैवनातियथायदाब्रह्मात्मनासर्वंविनातिस्वत
एवतुतदादुःखादिभोगोयमानासोनविनासतेयथायदानुसमधिसम
येप्रतीतंसर्वंजगत्स्वकीयबाधावधिकृतब्रह्मात्मनाब्रह्मावक्षेपेणवि
नातितदादुःखसाधनस्यजगतोप्रतिभासाद्यहेतुकःसंसारदुःखादि
रपिनैवतस्मप्रतीपतइत्यर्थःयथानत्वविद्वानिवाविद्वानपिसकलंजग

दस्यनानुवृत्तंपश्यतिकुतस्तंप्रतिजगतःआनासरूपतेत्यतआहाजगदिति
जगज्जीवादिरूपेणपश्यन्नपिपरात्मवित्।।नतत्पश्यतिसश्चंब्रह्मवा
स्त्वेवपश्यतिाथाआरोपितंजगत्पश्यन्नपिअधिष्ठानसच्चिदपपरमार्थ
ब्रह्मीत्मनैवपश्यतिनतुनामरूपात्मनेत्यर्थः।थाएतदेवब्रह्मव्यतिरिक्त
स्यादृग्निंविदुषउपपीदयतिाब्रह्मणश्रतिाब्रह्मणोन्यत्सदानास्तिवस्तु
तोवस्तुतोपिचातथासतिन्निवादन्यत्कथंपश्यतितत्ववित्।थाावस्तुत
स्तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तंनास्तिनेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेःाअवस्तुतोपि १०६
नैवास्तिअवस्तुनृतस्यसर्वस्यजगतस्तत्स्वरूपेःधस्तत्वेनतदनन्यत्व

तिपमात्माएवंचविद्वान्परस्त्रिवव्यतिरिक्तकथंज्ञानीयादित्यर्थः।थाआत्मा
तोविदुषुःसर्वदाब्रह्मज्ञानमेवेतिनिगमयतिाब्रह्मरूपेणेतिाब्रह्मरूपेणा
वासाक्षाज्जगज्जीवात्मनाथवा।यथापथाग्रथासाक्षाद्ब्रह्मनातितथा
तथा।थाअधिष्ठानब्रह्मरूपेणवाआरोपितभोग्यभोक्तृप्रपंचात्मनावा
पथीयथाविदुषःप्रथाप्रतिज्ञानंज्ञानंनवतितथीतथासाक्षात्ब्रह्मै
वतस्यज्ञातीतिसंबंधः।थाहायथायथावज्ञासोयंस्वज्ञावादेवज्ञासतोतथा
ताथानुसंधानंपोगिनःस्वात्मवेदनंथाामहादेवज्ञाकृत्यपर्याप्तोचन
यापिनविदुषःस्वस्मादव्यतिंचिद्वेपमुपादेयंवासंज्ञवतीत्याहानाम

तऽतिनामतश्चार्थतश्चापिमहादेवोयदिब्रह्मनुः।किंजहातितथाविहीनु।
किंगृह्णातिसुरर्षनाः।यऽएवाहांवाशंकरादन्यत्त्याज्यंवायदिविद्यतेाम
हत्वतस्यहीयेतस्वनावोनविहन्यतेाय्ण्महत्वंतस्येतित्रिविधपरिछे
दराहित्यंहितस्यमहत्वंतस्मात्सर्वत्रत्यगूतात्परशिवादन्यस्मिन्हे।
योपादेयवस्तुनिस्वीक्रियमाणेविहन्येतेत्यर्थः।इष्टापत्तिरंकांनिवा
रयतिस्वनावइतिातद्धिमहत्वंपरमेश्वरस्यस्वरूपंनचतद्धिहंतुयु।
ज्यतेतस्यैवानावत्रसंगादित्यर्थः।५ण्ननुमहत्वंपरमेश्वरस्यनस्व १७
नावःत्रपितुतस्यधर्मइतिनोक्तदोषापत्तिरित्याशंक्याहामहत्वंने

वेति।।महत्वंनैवधर्मोस्यनेदानावात्परात्मनः।धर्मधर्मित्ववार्त्तावने
देसतिहिविघतेाष्टनेदानावादितिपरमात्मनःएकमेवाद्वितीयमितिस
गतसजातीयनेदनिरासस्यश्रुत्यात्रतिपादितत्वात्।त्रत्यक्षादित्रमीणानां
चग्रहणासामर्थ्यस्यदशमेध्यायेत्रागुपपादितत्वाच्चेत्यर्थः।धर्मधर्मित्वे
तिानहिस्वपमेवस्वस्यधर्मोनवतीतिधर्मधर्मिनावोनियमेननेदसा
पेक्षितइतिव्यापकनेदानावीत्रह्मात्मधर्मधर्मिनावोपिनसंनवती।
त्यर्थः।ष्टननुकुतश्चिदप्यात्मनोनेदोनास्तिचेदृश्यत्रपंचतादात्म्य
ज्ञणोनेदः त्राप्नोतीतिसविशेषत्वंब्रह्मणइत्याशंक्याहानेदइतिने

दानेदस्तथानेदानेदःसाक्षात्परात्मनः।नास्तिस्वात्मीतिरेकेणस्वयमेवास्ति
सर्वदा।इहानेदवनेदादेरप्याध्यासिकत्वादात्मस्वरूपव्यतिरेकेणसा
क्षावोनास्तीत्यर्थः।इहहेयोपादेयविभागप्रतिपादकानामराहित्यंवि
दुषोनिगमयति।ब्रह्मैवेति।ब्रह्मैवविद्यतेसाक्षादस्तुतोवस्तुतोपिचात
थासतिशिवज्ञानीकिंगृह्णातिजहातिकिं।इहाध्यस्तप्रपंचस्यसदस
द्विलक्षणत्वेनवस्तुतोवस्तुतश्चाविद्यानाद्वुल्लक्षणाःप्रथगभावादःहिती
यंब्रह्मैवसर्वतःप्रतीनातीतिज्ञानीकिंजह्यात्किंवाउपादद्यातेत्यर्थ
ः।इहमाययाविद्यतेसर्वमितिकेचनमोहिताःशिवरूपातिरेकेण।

नास्तिमायाचवस्तुतःनास्तिमायेति।प्रपंचवत्कारणत्वेनपरिकल्प्यम
मानमयिप्रपिसदासद्विलक्षणत्वात्मायामयंजगदस्तीतिविरुद्धानिधा
नमित्यर्थः।इहमापयोतिमायायीवाशिवादन्यद्विद्यतेचेद्भिवस्यतुमि
हत्वंपरमंसाक्षाद्धीयतेसुरपुंगवः।इहयदिमापयाःसत्यत्वमंगीकृत्य
तन्मयंजगदस्तीतिस्वीक्रियतेतार्हिपूर्वोक्तंपरशिवस्यत्रिविधपरिछे
दराहित्यलक्षणंमहत्वंनस्यतेत्यर्थः।इहात्रास्तिचेदितिमहत्वस्यतुस
कोचोनास्तिसम्पङ्निरूपणेत्रास्तिचेदत्रमाणंस्याच्छ्रुतिःसत्यार्थवादि
नी।इहयात्राकाशादीनामिवपरशिवस्यमहत्वमापेक्षिकंचेत्तार्हत्रनं

DR BHAU DAJI

तंब्रह्मएकमेवाद्वितीयमितित्रिविधपरिछेदराहित्यश्रुतिपीदिकाश्रुति।
रत्रमाणंस्यादित्यर्थः।ह्य।श्रुतिपादितमर्थंनिगमयति।तस्मादिति।त
स्मादस्तिमहादेवएवसाक्षाच्चयंश्रुतः।आनंदरूपंसदूर्णोनिनतोन्य
त्तुकिंचनाह्ह।श्रुपमेवतुतर्काणांनिष्ठाकाष्ठासुरोत्तमाः।श्रुत्यक्षादिप्रमा
णानांवेदांतानामपीश्वराः।ह्श।स्मृतीनांचपुराणानांनारतस्यतथै
वचावेदानुसारिविद्यानामन्यासामास्तिकोत्तमाः।ह्ष।श्रीवागमानां।
सर्वेषांविस्तुश्रोक्तागमस्यचश्रुस्मदुक्तागमस्यपिसुराःसूक्ष्मनिरूपणे १०९
।ह९।बुद्धागमानांसर्वेषांतथेवार्हागमस्यचायक्षगंधर्वसिद्धादिनि

र्मितस्यागमस्यच।७०।परमार्हेतविज्ञानंकस्यमर्त्यस्यसिध्यति।कस्यदेव
स्यवासाक्षाच्छिवस्यैवहिसिध्यति।७१।परमार्हेतविज्ञानंश्रिवस्यामित
तेजसः।स्वनावसिद्धंदेव्याश्चश्रिवीयाश्चास्तिकोत्तमाः।१२।ब्रह्महदेवे
न्द्रोविजिग्येइत्यादिकायाश्रुतेरर्थंवकुमारनमाणस्तुपोद्घातत्वेन
तत्वज्ञानस्योमामहेश्वरप्रसादसम्पत्वंदर्शयति।प्रसादादेवेत्यादि।
ना।प्रसादादेवरुद्रस्यश्रिवायाश्चतथैवच।परमार्हेतविज्ञानंविमो
क्षीक्षानमापिच।७३।विराट्संज्ञस्यदेवस्यस्वराट्संज्ञस्यचात्मनः।
संम्राटसंज्ञस्यचान्येषांप्रसादादेववेदनं।७४।युष्माकमपिसर्वेषांश्रि

वस्यपरमात्मनः।परमाद्वैतविज्ञानंत्रसादादेवनान्यथा।७५।यक्षराक्षस।
गंधर्वसिद्धादानामयीश्वराः।परमाद्वैतविज्ञानंत्रसादादेवमृजिनः।७
६।मनुष्याणांचसर्वेषांपश्वादिनांतथैवच।परमाद्वैतविज्ञानंत्रसा
दादेवमृजिनः।७७।त्रसादेसतिकीटोवापतंगोवानरोथवादेवो
वादानवोवापिजन्मतेज्ञानमुत्तमं।७८।एषएवहिजंतूनांपरिज्ञा
नंददातिचानविलुनहिमन्यश्चसत्यमेवमयोदितं।७९।त्रादाने
चतथादानेनस्वतंत्रोमहानूहरिंतथैवाहंसुरश्रेष्ठाःसत्यमेवम १०१०
योदितं।८०।स्वतंत्रःश्रीवएवायंसहिसंसारमोचकः।तंविनानम

योहर्त्तुंत्रक्यतेसंस्तेर्जनः।८१।विलुनांचपरेणापिमहादेवंहृणानिधिं।विना
जंतुंसमुहर्त्तुंत्रक्यतेनहिसत्तमाः।८२।दवीम्यायेनसंसारादुहरामिजना
निमान्।नस्वातंत्र्येणहेदेवाःसाक्षाद्विलुस्तथैवच।८३।देवदेवस्मरु
द्रस्यस्वरूपंतस्यवैनवाकोवाजानीतिनास्येवस्वयंज्ञानातिवानवा
।८४।दुर्विज्ञयोमहादेवोमहतामपिदेहिनां।त्रसादेनविनादेवाःस।
त्यमेवमयोदितं।८५।उदारितज्ञगस्यपरतत्वस्यात्यंतनिर्विघ्नोष
त्वेनइत्तानत्वान्महतामिंद्रादिदेवानामप्यपदेशागम्यत्वमीश्वरत्रसा
दलभ्यत्वंचदर्शयितुमारव्यायिकारूपाश्रुतिरामनायतेब्रह्महदेवा

म्योविजिग्यइत्यादिकात्रस्माःश्रुतेरनिष्टायंविवृणोति।पुरासुराणामित्या
दिना।ब्रा।पुरासुराणांसर्वेषामसुराणांदुरात्मनामहीमोहनसंग्रामःसं
जातोदुर्निवारकः।ष्ट्वात्रसुरैःपीडितादेवाब्रह्मविद्वःसुरानृग्नांतान्दा
त्वानगवानीशाः।सर्वज्ञःकरुणाकरः।ष्शदवानांविजयंदेवात्रसुरा
णांपराजयंददौतेनसुरैःशीघ्रमसुरास्तुपराजिताः।ष्तस्महब्रह्म
णोविज्ञपेदेवात्रमहीयंतऐक्षंतास्माकमेवविजयोस्माकमेवयं
महिमेतीतिभ्रक्तिरितिवास्यानिष्टतमर्थदर्शयतिनात्रविज्ञायेऽत्यादि। १११
नात्रविज्ञायमहादेववैभवंपरिमोहिताः।वयंविजयमापन्नात्रसुरा

स्वपराजिताः।ष्एा।तद्वैषांविजिग्नोतेन्मोहपाऽर्वभूवेतिभ्रक्तिवाक्या
स्यार्थंब्रूतेऽत्यहंमानसंछन्नाःसर्वेदेवाःपुरातनात्रतीवभ्रीतिमापन्ना
त्रनवन्सुरपुंगवाः।ष्ए०पुनर्विश्वाधिकोरुद्रोनगोवा।।त्यादिनापुनर्वि
श्वाधिकोरुद्रोनगवान्करुणानिधिःस्वस्मदर्शयितुंतेषांदुर्ज्ञेयत्वंतथे
वचाष्ए१।तपात्रांतिनिवृत्त्यर्थमपिसाक्षान्महेश्वरः।त्राविर्बभूवसर्व
ज्ञोयक्षरूपेणदेसुराः।ष्ए२।स्वस्मदर्शयितुमिति।स्वस्मात्मनोदुरवगमतं
तेषामिंद्रादीनांदर्शयितुमित्यर्थः।ष्ए३।तिन्नव्यजानतकिमिदंयक्षमिति
श्रुतिवाक्यस्यार्थंब्रूते।तंदृष्ट्वेति।तंदृष्ट्वायक्षमत्यंतविस्मयेनसहास।

राःविचार्यसर्वेसंनूयकिमिदंयक्षमित्यपितेग्निमब्रुवन्नित्यादिश्रुतिना
गस्यार्थमाहापुनरपिअग्निमित्यादिना।पुनरग्निसमाकूयदेवाःसा
र्वेविमोहिताःअब्रुवंस्त्वंविजानीहिकिमेतद्यक्षमित्यपि।९७।अग्नि
स्तथाकरोमीतिप्रोच्चयद्ययंगतोनवत्।यक्षरूपोमहादेवःकोसीत्या
हाननंप्रति।९५।अग्निर्वाअहमस्मीतिपक्षंप्रत्याहसोपिचासोपित्रो
वाचनगवोस्त्वयिकिंवीर्यमित्यपि।९६।इदंसर्वंदहेयंयदिदंदृस्यांव
वसितंइत्याहाग्निस्तृणंतस्मैनिधायपरमेश्वरः।९७।एतद्दहेतिनग १२२
वान्ममप्रभावोन्यनाशत।अग्निःसर्वजवेनैवतद्दग्धुंतृणमास्तिकाः

अथवायुमब्रुवन्नित्यादिश्रुतिवाक्यस्यार्थंसंगृह्णाति।तद्भूत्वावायुमाकूचेत्यादिना२
।९८।अत्राक्रोनज्ञयापुक्रोन्नीतोगच्छत्सुरान्प्रति।मयातस्यैवविज्ञातुंन
शक्यंवैनवंसुराः।९९।विज्ञयूपंमहायासादित्याहाग्निःसुरान्प्रति।तच्छ
त्वावायुमाकूयविजानीहीतिचाब्रुवन्।१००।सोपिगत्वातथातेनयक्षरू
पेणनोनुनानृत्रांप्रतिहतोनूत्वातथागच्छत्सुरान्प्रति।१०१।तथेति।या
थाअग्निर्वाअहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदावाअहमस्मात्यब्रवी
ज्जातवेदावाअहमस्मीत्यहंकारग्रस्तत्वेनअग्निर्ब्रह्मणाअग्निनूतः।एवं
वायुरपवायुर्वाअहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्ववाअहमस्मीत्येवम
हंकारयुक्तंवाक्यंब्रुवन्।नृत्रांप्रतिहतोऽभवतित्यर्थः।१०२।अथेंद्रम

ब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमतद्यक्षमितितथेतितदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरो
दधदितिश्रुतिवाक्यस्यार्थमाहपुनरिंद्रइति।।पुनरिंद्रस्वयंमोहाद्हो
ताकंचुकावृतः।।विज्ञातुंयक्षमगमत्सतत्रैवतिरोदधे।।२।।इंद्रोनीवविं
षण्णस्तुमहातापसमन्वितः।।विद्यारूपामुमांदेवींध्यात्वाकारुणिकोत्त
मो।।३।।एवंनमाहंकारेणांतर्ब्रह्मस्वरूपोपदेशायपरशक्तेःसंन्निधान
मीप्सायतोसतस्मिन्नाकाशेस्त्रियमाजगामबहुशोभनामानामुमीहैमव
तींतांहोवाचकिमेतद्यक्षमितिब्रह्मेतिहोवाचेति।।एतच्छाक्यार्थमाहा ११३
लौकिकैरित्यादिना।।लौकिकैर्वैदिकैःस्तोत्रैस्तुष्टावपरमेश्वरीं।।मा

शिवाकरुणामूर्त्तिर्जगन्मातात्रयीमयी।।४।।शिवानिन्नापरानंदाशांक
रस्यापिशांकरी।।स्वेच्छयाहिमवत्पुत्रीस्वनक्रजनवत्सला।।५।।महा
देवस्यमाहात्म्यंदुर्ज्ञेयंसर्वजंतुभिः।।इतिदर्शयितुदेवीतत्रैवाविर
भूत्स्वयं।।६।।तामाराध्यशिवामिंद्रःशोभनामांतुसर्वतः।।उमांपर्वतरा
जेंद्रकन्यकामीदृक्षनृत्ता।।७।।किमेतद्यक्षमत्रैवाद्रुतंतिरोदि
तंवक्तुमर्हसिदेवेशिममकारुणिकोत्तमे।।८।।देवीपरमकारुणा
ब्रह्ममेपतिरत्रतुत्राद्रुतंतिरोभूतमित्याहशोभनायिका।।९।।इदं
शोभेमहादेवोविष्णोःसाक्षादजस्मचात्रान्येषामपिदेवानांतवापिम

DR. BHAU DAJI

घवन्नृणां॥११०॥प्रदर्शयितुमाज्ञानोऽज्ञेयत्वंस्वकंपरांश्चार्विनूतीनचान्ये
नकारणेनसुराधिपा॥१११॥ब्रह्मणोवाएतद्विजयेमहीयध्वमितिवाक्यस्पता॥
त्पर्यार्थमाचष्टे॥११२॥सएवेति॥सएवसर्वदेवानांतवापिविजयप्रदःय
राजयकरोन्येषांतमेवप्रारणंव्रजा॥११३॥इत्युत्कामामहादेवीचिश्मा॥
सर्वसाक्षिणी॥नक्कानांपाशंहंत्रीतुतत्रैवांतर्हितान्नवत्॥११४॥पुन
र्देवामहादेवंमहाकारुणिकोत्तमंऽर्विज्ञेयंसुरश्रेष्ठाःस्वतंत्रंमुक्ति
मुक्तिदं॥११५॥विद्युःसुनिश्चितंतत्कामात्सर्यन्नवकारणं॥प्रसादेसति ११५
विज्ञातुंशक्यतेपरमेश्वरः॥११६॥प्रसादेनविनानैवशक्यतेसर्वज्ञं

तुनिःप्रपादेनविनाविश्मुर्नज्ञानातिमहेश्वरा॥११७॥तथादंचनज्ञानीमि
देवताःसकलाश्चापिप्रसादस्यतुसिध्यर्थंवज्रुसर्वेसुरर्षनाः॥११८॥प्र
सादेसतीतिउक्तीत्याइंशादीनामपितत्वज्ञानस्यपरमेश्वरप्रसाद
जन्यत्वादन्येषामपीश्वरप्रसादेसत्येवप्ररुशिवस्वरूपज्ञातुंशक्येत
नान्यथेत्यर्थः॥११९॥प्रसादेनविनादेवंयेनानंतिसुरर्षनाः॥तेज्ञानंति॥
विनाघ्रणांगंधंहस्तेनकेवलं॥१२०॥प्रसादोस्यस्वरूपमाहाप्रसादोना
मरुद्रस्यकर्मसोम्येतुदेहिनांदेशिकालोकनाज्ञातोविशिष्टातिशा॥
यःसुराः॥१२१॥प्रसादोनामेति॥कर्मसाम्यइति॥स्वदुःखहेतुचूतयो

धर्माधर्मलक्षणयोः कर्मणोरुपभोगेन क्षीणत्वसाम्येसतीत्यर्थः। आगुक्तं
शक्तिपातस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे चतुस्त्रिंशोध्याये॥१९॥प्रसीदस्य
स्वरूपंतुमयानारायणेनचारुरणापिसुरावक्तुंनशक्यंकल्पकोटि-
भिः॥२०॥केवलंलिंगगम्यंतुनप्रत्यक्षंशिवस्यचशिवयाश्चहरेःसीक्ष्मी
न्मनश्चान्यस्यचास्तिकाः॥२१॥हर्षःस्वरनेत्रांगविक्रियाकंपनंतथा
स्तोभनःशरीरपातश्चत्रमणंचोद्गतिस्तिथा॥२२॥त्रीकाशोऽवस्थितिर्दे-
वाःशरीरांतरसंस्थितिः॥अदर्शनंचदेहस्यप्रकाशत्वेननासनं॥२३॥त्र १२५
नधीतस्यशास्त्रस्यस्वतएवप्रकाशनंनिग्रहानुग्रहेशक्तिःपर्वता-

देश्चनेदनं॥२४॥एवमादीनिलिंगानिप्रसादस्यसुरर्षभाः॥तीव्रातीव्रतर
शक्तयोःप्रसादेनसमोभवत्॥२५॥एवंरूपःप्रसादश्चशिवयाचशिवेन
चाक्षीपतेनमयानान्येनैवनारीपणेनच॥२६॥अतःस्तुवंपरित्यज्यशि-
वादन्यंतुदेवतांतमेवशरणंगच्छेत्सघोमुक्तिंयदीच्छति॥२७॥विष्णुब्र
ह्मचमुक्त्वानास्तिरःपरागतिः॥शंभुनक्त्वेकमर्वेषांसत्यमेवमयो
दितं॥२८॥शंभुरुस्पदेहेस्मिन्प्रसादोगम्यतेयथानतथाविष्णुब्रह्म
स्पनमद्रुरुस्पदेहिनः॥२९॥तस्मान्मुमुक्षुर्मोक्षुमपित्यक्तामहश्च
रांत्राप्नुपेत्सर्वनशिवप्रसादंकुरुतेहिसः॥३०॥प्रसीदेसतिदेवेशोद्

ज्ञेयोपिसुरर्षभाः।ब्राह्मणैरीप्सितंप्रत्यगात्मतयासदा।३१।ब्रह्मादेव
तिदेवेशोऽज्ञेयोपिसुरर्षभाः।ब्राह्मणैरीप्सितंमूर्त्यात्मनैवतु।३२
ब्रह्मादेवतिदेवेशोऽज्ञेयोपिसुरर्षभाः।ब्राह्मणैरीप्सितंसर्वा
त्मरूपतः।३३।सर्वसाक्षिणमात्मनंविदित्वासकलंजगत्।साक्षिमा
त्रतयानित्यंपरःपरपतिसपरपतिसाक्षिमात्रतयेति।सर्वज्ञमीश्वरं
रूपंजगच्चस्वप्नवत्मृताहितीपसाक्षिचिन्मात्रतयायःपरपतिसएव।
यर्थादज्ञात्यर्थः।निगदव्याख्यानमन्यत्।३४।परमाहैतनिष्ठाहिनिष्ठा ११६
काष्ठासुदुर्लभा।शिवादन्यतयाज्ञात्मादेवोवावेदचेत्स्मुः।३५।पर

माहैतविज्ञानीस्वयंतुपरदेवतीतस्यैवपरमांमुक्तिर्नहिसंशयकारा
णं।३६।गौतमस्यमुनेःशापादधीचस्यचशापतःतन्मांतरज्ञतात्मा
पादयमर्थोनरोचते।३७।महोपापवतांन्दृणांपरमाहैतवेदने।ब्रह्मे
षोज्ञायतेसाक्षाद्वेदज्ञस्येशिवेपिच।३८।महापापवतांन्दृणांशिव
ज्ञानस्यसाधनेसर्वांगोदूजनेतिर्पकृत्रिपुंड्रस्यचधारणे।३९।रुद्रा
क्षधारणेरुद्रलिंगस्यैवतुपूजने।ब्रह्मेषोज्ञायतेनित्यशिवब्राह्मपे
पिच।४०।ब्रह्मनेकजन्मसिद्धानांश्रातस्मार्त्तानुवर्त्तिनां।परमाहैतवि
ज्ञानबांछानित्यंब्रज्ञायते।४१।परमाहैतविज्ञानीमयाराध्यःसदैव

तुनारीयणोनरुद्रेणतथादेवैर्विशेषतः॥४२॥परमाद्वैतविज्ञानीमत्रकुत्र
स्थितःसुराःतत्रसंनिहितामुक्तिर्नात्रकार्याविचारणा॥४३॥परमाद्वैत
विज्ञाननिष्ठस्यैवमहात्मनः॥शुश्रूषाक्रियतेयेनतत्पादैममस्तके
॥४४॥परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्यपरयोगिनः॥समंदेवानपश्यामिनह
रिर्नमहेश्वरः॥४५॥परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठायपरयोगिनो॥शरीरमर्थं
प्राणांश्चन्नदद्याच्छ्रद्धयासह॥४६॥परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्यपरयोगि
नः॥शुश्रूषाशुद्धयाःसाधनंहिनस्तन्नायः॥४७॥वेदबाह्येषुतंत्रेषु
नराणांवासनापिचकुतर्कवासनालोकवासनाचसुरर्षिनाः॥४८

पुत्रमित्रकलत्रादौवासनाचार्थवासनादेहेंद्रियमनोबुद्धिप्राण
दीवपिवासना॥४९॥पांडित्यवासनाभोगवासनाकांतिवासनाग्रहे
षवासनारुद्रवेदनारायणादिषु॥५०॥ज्ञानसीधनभूतेषुत्रिषुंश्लोकज
नादिषुग्रहेषवासनापापवासनासुरपुंगवाः॥५१॥परमाद्वैतविज्ञान
जन्मनःप्रतिबंधकाःतस्मान्मुमुक्षुःश्रद्धालुवासनामखिलांमिमां॥५
२॥विसृज्यपरमाद्वैतज्ञाननिष्ठोनवेत्सदावेदोदितमहाद्वैतपरिज्ञान
स्यवैभवं॥५३॥नत्राक्यंवक्तुमस्मीत्रिसूत्रस्मीदेवोपरम्यते॥५४॥कथि
तमखिलदुःखध्वंसकंवःसमस्तापरमशिवसुखात्मत्रापकंसद्यएव

विगतसकलदोषावेदवेदांतनिष्णातहृदयकुहरनिष्टंकर्तुमर्हंतिचेतत्
॥१४॥इतिश्रीस्कंदपुराणेसूतसंहितायांयज्ञवैभवखंडेउपरिभागेब्र
ह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांतत्सवकारोपनिषद्व्याख्यायांपंचतु
र्थोध्यायः॥४॥इतिश्रीकाशीविलासक्रियायांश्रीमत्परमहंसश्रीमत्प्र
वकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेनश्रीमाधवी
यैणविरचितायांसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायांपंचमवैभव
खंडेउपरिभागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांतत्सवका ११८
रोपनिषद्व्याख्यायादीपिकायांचतुर्थोध्यायः॥४॥अथसामश्रवीतो

पनिषदोप्युदीरितब्रह्मात्मैकत्वपरत्वमध्यायद्वयेनप्रतिपाद्यतोत्रत्र
हिश्रुतौनिष्पूपंचमहितीयंब्रह्मस्वात्मत्वेनोपदेष्टुंकार्यप्रपंचस्मका
रणभूताद्ब्रह्मणोनन्यत्वेनैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायसदृष्टांत
मुपपादितोउततमादेशमन्त्रस्थेयेनाश्रुतंश्रुतंभवतीत्यादिना॥ए
वंसोम्यसप्तादेशोभवतीत्यंतेनतांश्रुतिंतात्पर्यतःसंगृह्णातिअतीवे
त्यादिना॥ब्रह्मोवाच॥अतीवगुह्यमादेशमनंतार्थप्रकाशकंवस्ये
युष्माकमद्याहंशृणुतमद्भयासदा॥अतीवगुह्यमत्यंतरहस्यंउप
देशम्यमितियावत्॥आदित्यपतेज्ञाप्यतेतदहितीयंसब्रह्मानेनेत्यादेशः

DR BHAU DAJI

।यद्वा आदिरूपतइत्यादेशइतिकर्मणिव्युत्पत्त्याऽनुक्तविधंब्रह्मैवादेशइत्यर्थः।अनंतार्थप्रकाशकमिति।अपरिच्छिन्नार्थप्रकाशकंब्रह्मस्वात्मनि परिकल्पितसमस्तजडःप्रपंचसमसकं॥१॥अदिशोविशिष्यतेयः स्येतियस्मश्रवणमात्रेणश्रुतमेवाश्रुतंभवेत्।अमतंचमतंज्ञातमविज्ञातंचसन्नमा॥२॥यस्मरवज्रुकारणंतस्मसदूपस्मब्रह्मणःकर्मणि षष्ठी।ब्रह्मविषयेणश्रुतिजनितज्ञानेनाश्रुतिजनितज्ञानाविषवाहृतम यीसर्वंकार्यंजगत्स्वकारणब्रह्मानन्यतयाश्रुतमेवभवेत्।तथाऽमतमतर्कितमपिकार्यंजगद्घनमननेनमतंतर्कितंभवतितथैवाविज्ञा

तमतिनिश्चितमपितद्घटोचरनिश्चयज्ञानेनतदनन्यतयाविज्ञातंनिश्चित मेवभवतितथाविधमादेशमितिसंबंधः॥२॥अनन्यस्मिन्विज्ञातेकथमन्य द्विज्ञातुंशक्यतइत्याशंक्याकारणंतस्मब्रह्मणःकार्यंजगतोनन्यत्वं दृष्टांतेरुपपादयतिएकेनैवेत्यादिना॥एकेनैवतुपिंडनमृत्तिकायथा यथासुराः।विज्ञातमृन्मयंसर्वंमृदनिन्नत्वतःसदा॥३॥मृदनिन्नत्वइति कारणत्वेनानुगतमृद्घटतिरेकेणघटस्यदिकार्यस्मरणयोग्यज्ञानात्मक त्वान्नदनिन्नत्वएकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंयथाविज्ञातंस्याद्घ थैकेननखानांकृंतनेनच॥४॥सर्वकाम्यायेत्यंज्ञातंतदनिन्नत्वतसु

शः नन्वेवं कारणाद्ब्रह्मणः कार्यस्य जगतोऽन्यत्वेतस्य सविशेषत्वापत्तिरि
त्यवस्थेऽजगतस्त्रिन्नत्वमेष्टव्यमित्यतस्त्राह ॥ कार्यं तु कारणान्निन्नंना
न्निन्नंनोऽनयात्मकं ॥ यानन्निन्नमिति ब्रह्मतिज्ञातमर्थं साधयितुं विका
स्यति ॥ न्निन्नपक्षइति ॥ न्निन्नपक्षेतु सद्वासत्कार्यं सदसदेववा ॥ सच्चे
त्कारणसत्तावा कार्यसत्तीयावापरा ॥ हातत्राद्यंपक्षमनुवदति ॥ सा ॥
च्चेदिति ॥ ६ ॥ साकिंकार्यगतसत्ताकारणसत्तैवउतनतोन्येतिविकल्य
द्वेकार्यस्यासत्वमेवायातमितिप्रतिपादयति ॥ यदितहीति ॥ यदिका २०
रणसत्तैवकार्यसत्तानचापरा ॥ तर्हिकारणसत्तैकाकथंसत्तान्नि ॥

न्नवेत्य ॥ ७ ॥ कारणसत्तैवचेत्कार्यस्यसत्तातर्हिसाचेकेतिकार्यस्यपृथ
क्सत्वान्नावात्कारणान्निन्नत्वमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेवंसत्तापार्थक्येपि ॥
कारणात्कार्यंपृथगेवानुनूयतइतीमामाशंकामनुधनिराचष्टेनेति ॥
सत्तैकापिन्नवेद्भिन्नंकारणात्कार्यसंज्ञितंइतिवार्त्ताचवार्त्तैवकार्यसंज्ञ
मसत्त्वंचुण ॥ कारणसत्तैवकार्यसत्तेत्यंगीकारात्स्वभावतःकार्यस
दिवोपपन्नमितिन्निन्नंकार्यंसदित्येतद्वार्त्तामित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतदेवा
सत्यत्वमुपपादयति ॥ सत्तीहानस्येति ॥ सत्तीहानस्यकार्यस्यासत्वं
मेवहिपुज्यतोग्राह्येऽसत्वेतुकार्यस्यसत्कार्योक्तिर्वृथान्नवेत्य ॥ ए ॥ सा

त्राहीनस्यकार्यस्यनरविषाणवदसत्वमेवहियुक्तं।नत्वन्यदीयसत्तया
न्यत्सङ्गवत्तिनरविषाणस्यापिसत्वप्रसंगादित्यर्थः।अतएवमस्मिन्य
क्षेकार्यस्यासत्वेसतिसत्कार्यमितिवचनंनिरर्थकमित्यर्थः।एवंएवंत
र्हिकारणसत्तातोऽन्येवकार्यसत्तेतिद्वितीयःकल्पोस्तीत्याशंकतेनै
वेति।नैकोवेरणसत्तेवकार्यसत्तापरेवतत्।तर्हिसाकार्यसत्तातुत
याकारणसत्तया।१०तन्निराकरोति।तहीति।१०कारणसत्तातःए
थग्भूतासाकार्यसत्ताकिंसरूपेणभिन्नाउतासरूपेणेतिविकल्प्या १२१
घंप्रत्याह।सरूपेणेति।सरूपेणेवभिन्नास्यादसरूपेणावानवेत्।सरू

पेणेतिचेदेकासत्ताभिन्नीनसानवेत्।११।चेर्दितिउयोरपिसत्तयोःस
रूपेणैकरूप्यावगमात्तेनरूपेणभेदेनयुक्तइत्येकेवलसत्तानवेदित्य
र्थः।११।द्वितीयमनूद्यदूषयति।असरूपेणसाभिन्नेति।असरूपेणसा
भिन्नाकार्यसत्तीतयायदितर्हिसानैवसत्तास्यादसत्वादेवशून्यव
त्।१२।समत्तेवननवतिशशविषाणवदसत्वादेवेत्यर्थः।१२।एवसा
त्कार्यपक्षेनिराकृत्यअसदेवकार्यंकारणाद्भिन्नमितिपक्षमपिनिराक
रोति।यद्यसदितियद्यसत्कार्यमिष्यतेनकार्यंतर्हितन्नवेत्।वंध्यापुत्रो
नकस्यापिवस्तुनःकार्यमिष्यते।१३।प्रागसतःसत्तासंबधोत्पत्तिःप

रैरनिमतीसाचवंध्यासुतवदसतःकर्यस्यनसंनवतीतितस्यकार्यत्वमे
वहीयतेत्यर्थः॥२३॥ननुप्रध्वंसाभावववदसतोपिकार्यताकिंनस्यादित्य
तआहःप्रध्वंसोपीतिःप्रध्वंसोपिनकार्यःस्यात्तस्योत्पत्तेरसंनवात्तना
स्तिकारकसंबंधःप्रध्वंसस्यसुरोत्तमाः॥२४॥प्रध्वंसस्यापिकार्यत्वंनसंनव
तिउदीरितलक्षणायाउत्पत्तेस्तत्रात्रोगात्॥उत्पत्यसंनवंप्रतिपाद
यतिःनास्तीतिःनास्तीतिःकर्तृकरणादिकारकसंबंधवतोहिघटः
देर्जनिक्रियोपलभ्यतेःअसतःप्रध्वंसस्यत्राविषाणवन्निर्धर्मकः १२२
त्वात्तयाविधधर्माश्रयत्वेननाभावरूपत्वप्रसंगात्॥कारकसंबंधस्त

क्षणोधर्मेनिसंनवतिःअतस्तदपेक्षयाजनिक्रियापिनास्तीतितस्यका
र्यत्वंनपुक्तमित्यर्थः॥२५॥ननुसत्वेपिकार्यस्यात्मंतासतोवंध्यासुताद्वि
शेविघतेनचतस्यकार्यत्वंसिध्यतीतिशंकामनुन्नापतेःशून्यवन्निरू
पाख्यत्वात्ततोनास्तिजनिक्रियापिःअसत्वेपिविशेषोस्तिकार्यस्येतिमा
तिर्यद्वि॥२६॥असत्वेपीति॥२७॥कोसौविशेषःकिंकारकसंबंधःउतजनिक्रि
याश्रयत्वंअहोस्वित्सत्तासंबंधइतिविकल्प्याद्यंप्रत्याहःकोविशेष
इत्यादिनाःकोविशेषोस्यसंबंधःकारकेर्थादितन्नहिःविशेषेसतिसं
बंधःसंबंधोस्यसएवहि॥२८॥निर्विशेषस्यासतःकारकसंबंधित्वेवं

ध्यासन्नोरपितत्संबंधित्वसंभावनयाकार्यत्वप्रसक्तिरित्यवश्यंकेनचिद्वि
शेषेणविशेषितोऽत्रसतिकारकसंबंधोवक्तव्यःसचविशेषोयमेवसंबंधा
श्चेत्तर्हिस्वविशिष्टेस्वहानिरित्यात्माश्रयतां।यदिसंबंधादन्यःसविशेष
स्तेनापिकेनचिद्विशेषितएवासतिवर्त्तितव्यःसचविशेषःकिंपूर्वोक्त
संबंधएवान्योवातृतीयोवाविशेषः।आद्येऽन्योन्याश्रयत्वं।द्वितीये
येपिचतुर्थादिविशेषानंगीकारेचक्रकापत्तिः।अंगीकारेत्वनवस्थेत्य
सतःकार्यस्यकारकसंबंधःलक्षणोविशेषइतिनिरूपइत्यर्थः।१६द्वितीय १२३
यंप्रत्याहाजनिक्रियेतिाजनिक्रियाश्रयत्वंचेद्विशेषोऽस्यतदापितुःपूर्वो

क्तदोषःसंप्राप्तस्तस्यनीस्तिनिवारकः।१७जनिक्रियाश्रयत्वलक्षणो
विशेषोपिकेनाचिद्विशेषितस्यासतइतिवक्तव्यंइतरथानरविषा
णस्यापितादृग्विशेषत्वप्रसंगात्।सचविशेषःकिमिदमेवजनिक्रिया
श्रयत्वमन्योवा।इदमेवचेदात्माश्रयत्वमित्यादिप्रागुक्तोदो
षःपर्यावर्त्ततइत्यर्थः।१७।श्रीरामजीसत्यछं।।नक्रोधयस्तत्वादेवस
त्तासंबंधलक्षणोविशेषइतितृतीयःकल्पोपिनयुक्तइत्याहासतेति
।सत्तासंबंधवत्त्वंचेद्विशेषोस्यनतत्पुतदापिदोषपूर्वोक्तःप्राप्नो
त्येवनसंशयः।१८प्रतिपादितमसतःकार्यत्वासंभवमुपसंहर

ति।अतइति।अतोऽसतोनकार्यत्वंसदसत्वेनसंगतेऽउक्तदोषद्वयापत्तेर
तःकार्येतुकारणात्कारणा॥१९॥यतउक्तरीत्यानरविषाणवदसतो।
विशेषसंबंधोऽपिनिरूपःअतोसत्वाविशेषात्तद्देवतस्मकार्यत्वंना।
युक्तमित्यर्थः।सदसदात्मकंकार्यमितितृतीयंकल्पंनिरस्यति।सदस
त्वमिति।एवंकारणाद्भिन्नस्यकार्यस्यसदसदादिविकल्पेननिरूपयि
तुमशक्यत्वात्कारणान्निन्नमेवतत्कार्यमित्यभिप्रायेणोपसंहरति।अतःका
र्यमिति॥१९॥तत्रहेतुमाह।अनिन्नमेवनेदस्यासन्नवादेववस्तुतःने १२४
दानेदसमीरयातुसुतरांनैवसिद्ध्यवि॥२०॥नेदस्येति।नेदावगमस्यध

र्मिप्रतियोगिनेदाधीननिरूपणात्वेनात्माश्रयादिदोषग्रस्ततयापरमार्थतः
क्वचिदपिनिरूपणासंन्नवादित्यर्थः।नेदानेदति।नावानावयोरेकत्वं
समुच्चयेतुमशक्यत्वान्नेदपक्षोक्तदोषप्रसंगाच्चनिन्नानिन्नंकार्यमिति
नेदानेदपक्षस्तुसुतरांनयुक्तइत्यर्थः॥२०॥ननुकार्यस्यकारणान्नन्य।
त्वेनेदन्नतीतेःकागतिरितिरितिनामाहाकारणादितिकारणात्कार्य
जातस्यनेदानावाच्चवस्तुतः।कार्यकारणानेदश्चकारकव्याप्तति
स्तथा॥२१॥पत्त्यत्तिश्चविशेषाभ्यतथैवार्थक्रियापिच।नामरूपविशेष
श्चसर्वंचान्त्याप्रसिद्ध्यति॥२१॥परमार्थतःकार्यस्यकारणादनेरूपवि

द्यावन्नात्कार्यकारणादिनेदप्रतिन्नासःसिद्धतीत्यर्थः॥२१॥२२॥एवंकार्यस्य
कारणमात्रत्वंप्रसाध्यास्मिन्नर्थेश्रुतिंयोजयतिनन्नतश्चेतिनन्नतःसर्वोवि
कारश्चवाचाकेवलमास्तिकाःनन्नस्तीत्यारभ्यतेनामधेयमात्रंहिस
त्सदा॥२३॥विक्रियतेविविधंक्रियतइतिविकारःकार्यवर्गःयतस्तन्नेद
प्रतिन्नासोनन्नात्मानन्नतःसर्वोपिविकारोवाचेवकेवलमस्तीत्यारभ्य
तेनतुवस्तुतोऽस्तिनन्नतोघटनन्नरावइत्यादिनामधेयमात्रत्वमेवसद
र्वेदानन्नधूस्नावस्थायामिवास्थितिकालेपिकार्यस्यकारणमात्रत्वमे १२५
वाभिप्यते॥२३॥नन्वेवंविकारस्यनामधेयमात्रत्वेनन्नर्थादसत्वमुक्तं

नवतितादन्नास्यकथंकारणनूतसदुत्पन्नाऽनन्यत्वंसदसतोपरस्परवि
रोधादित्यानंकाहाप्रातीति॥प्रातीतिकेनरूपेणविकारोऽसत्यएवहि
।कारणाकारणवास्यसत्यःसाक्षात्सदसुराः॥२४॥केनेतिकार्यस्यहिहेरूपे
ष्टथुबुध्नोदराघाकारविन्नोषात्मकमेकंप्रातीतिकंरूपं॥तथानुगतमृ
दात्मकमपरंकारणरूपं॥तत्रप्रातीतिकेनरूपेणासत्यएवकार्यव
र्गःकारणमृद्रूपेणसत्यः॥२४॥नन्वेवंकार्यसंबंधिकारणरूपमेकंकार
णंचान्यदित्यद्वैतकारणत्वव्याकोपइत्यतआहाकारणान्नेतिकार
णान्नेन्नरूपेणकार्यकारणमेवहिसद्रूपेणसदासत्यंनेदंनोक्तिर्मृषा

खल्वि॥२५॥कार्यसंबंधिसत्कारणान्निन्नंरूपंतत्कारणमेवनीनयोर्नेदोविद्य
तइत्यर्थः॥एवमुक्तेर्थेमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिकारणमात्रसत्यत्वश्रु
तिपादिकांश्रुतिंपोज्जयति॥सदूपेणेति॥श्रुतिगतैवकारस्यफलमाह॥ने
देनेति॥२५॥श्रुतिपादितमर्थंनिगमयति॥अतइति॥अतःकारणविज्ञाना
त्सर्वविज्ञानमास्तिकाः॥सुतरामुपपन्नंहिनसंदेहोस्तिकश्चवा॥२६॥या
तोनोकेमृदादिकारणेषुज्ञातेषुतदनन्यतयातत्कार्यघटशरवादिक
मपिकारणाकारेणज्ञातमेवभवति॥अतःसर्वज्ञत्कारणंहूतसहु॥ २२६
स्तात्मज्ञानात्तत्कार्यसर्वमपिकारणात्मनाज्ञातमेवभवतीत्येतदुप

पाद्यतइत्यर्थः॥२६॥ननुकार्यस्यकारणज्ञानीह्यतेपिकारणज्ञातीयस्यते
नज्ञातुमशक्यत्वात्कथमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानमित्यतआह॥तच्चे॥
ति॥तच्चकारणमेकंहिनन्निन्नोभयात्मकोभेदःसर्वत्रमिथ्यैवधर्मा
देरनिरूपणात्॥२७॥तच्चजगत्कारणमेकमद्वितीयमेवनतुन्निन्नंनापि
न्निन्नात्मकंभेदस्यक्वचिदपिसद्धात्मकत्वाभावेनकारणेशंकि
तुमप्यशक्यत्वादित्यर्थः॥ननुघटात्यटोन्निन्नइतिभेदःप्रत्यक्षतोनुभू
यतएवेत्यतआह॥भेदःसर्वत्रेति॥धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीननिरूप
णोहिभेदावभासः॥भेदेनज्ञातयोरेवधर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्या

धानिरूपणत्वेनकचिदपिनेदस्यात्मनीनासंनवान्मिथ्यान्नतएव
प्रतीयमानोनेदइत्यर्थः।२७।अतश्चेतिनेदज्ञातेहिधर्म्मादिविज्ञानस्य
चवेदनंविनेदेनैवधर्म्मादौविज्ञातेनेदवेदनं।२८।अतश्चेति।नेदानि
रूपणादेवनेदानेदोनसंगतःअतश्चकारणंनित्यमेकमेवाद्वयंसु
।२९।यतोवेद्यस्यनेदस्यानावान्नहिषयावनासोपिनपारमार्थिकः
।अतःकरणाद्विदारणात्मकनेदासंस्पर्शात्करणंनित्यंस्वगतसजा
तीयविजातीयनेदानावाच्चैकमेवाद्वितीयमितिसिद्धमित्यर्थः १२१
।३०।ननुलोकेघटादिकार्येमृपादानंनिमित्तंचोनयंदृष्टमुच्यते।

।तथाद्वितीयस्यसद्वस्तुनोनिमित्तत्वेविरूपादानंकार्यंनोत्पद्यतेतदुपा
दानत्वेचनिर्निमित्तत्वन्नसंगइत्याशंक्यतस्योनयरूपतामाह।।कु
लालादिरित्यादिना।कुलालादेर्मृदादेश्चनेदेदृष्टेपिनृतजो।अचैतन्या
न्मृदादेस्तुकुलालादिरपेक्षतेः३०।अत्रकारणमद्वैतंसुखंचैतन्यमेव।
हितेननापेक्षतेह्यन्यत्कारणंचेतनात्मकं।३१।स्वयंचेतनमप्येतत्कार
णंनकुलालवत्।अपेक्षतेमृदातुल्यमचिद्रूपंतुकारणं।३२।मृदादेर
चैतन्यत्वेनहिस्वातिरिक्तचेतनकुलाद्यपेक्षा।जगदुपादानंतुस्वय
मेवचेतनत्वान्नान्यचेतनमपेक्षतेतथाचेतनात्वपिकुलालवत्स्यति

रिक्ताचिद्रूपोपादानापेक्षापिनास्तिअनिमित्तोपादानस्यश्रुतत्वा
त्।अत्रैवश्रूयतेहितदैक्षतबकुस्यांप्रजायेयेतितत्रेक्षणानिमित्त
त्वंबकुस्यवनेनोपादानत्वंचाऽद्वितीयस्यसद्वस्तुनोऽवगम्यतेत्र
तोजगतोनिमित्तमुपादानंचस्वयमेवेत्यर्थः।३३।३२।नन्वविक्रि
यस्यासंगस्यसद्रूपस्यब्रह्मणः।कथमीदृविधंकारणत्वंसंभवति
माययेतिचेन्नद्वैतापत्तेरित्यतआहाप्रतीत्येति।।प्रतीत्या
केवलंशाक्तिरचिद्रूपातमोमयी।सर्वप्रकारैर्विद्वद्भिरनिरूप्यास्ति १२८
शांकरी।३३।प्रतीत्याप्रतीतिमात्रेणोक्तासिद्धाप्रतीत्येकशारारेति।

यावत्।स्वप्रकाशब्रह्मरूपाच्छादकत्वान्नमःप्रधानानिरूपणसमर्थे
रपिषिंद्वद्भिःसदसदादिसर्वप्रकारैर्निर्वक्तुमशक्याऽद्भुतविधामाया
तादात्म्यस्यसद्रूपेब्रह्मणध्यस्तत्वान्नदोयसत्वरजस्तमोगुणोपाधि
नेदेनाविक्रियस्यापिब्रह्मणःस्रष्टृत्वादिकमुपपद्यतेनापिद्वैतापा
त्तिःमायायान्नानिर्वचनत्वेनसदंतरान्नावात्।३३।तपाऽपुर्घटकारित्वा
तादात्म्येनैवसंगतंकारणंसकलस्रष्टृसर्वसंहर्तृचास्तिकाः।३४।
एवमद्वितीयत्वंब्रह्मसाध्यसद्रूपत्वमपिसाधयतिसंदासच्चेति।पाल
कंचसदासच्चचिद्रूपत्वात्सुरोत्तमाः।चिद्रूपस्यतुसत्यत्वंपुक्तमेवा

DR BHAU DAJI

स्त्रिकासदा॥३५॥विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चिद्रूपंहिसगत्कारणंब्र
ह्मतथाचविमतंसतचिद्रूपत्वात्सुषुप्तुसद्विलक्षणंनासौचिद्रूपःयथा
रज्जुसर्पश्चेतिन्यायः॥व्याचष्टिमुषयादयतिचिद्रूपस्येतिजडत्रपंचत्र
तीतिबाधसाक्षितयासर्वदावस्थानाच्चिद्रूपस्यतदधिष्ठानस्यब्रह्म॥
णोपुरुषमेवसार्वकालिकंसत्यत्वमित्यर्थः॥३५॥चिद्रूपस्याप्यसत्य
त्वंकुतोनभवतीत्यतआहात्रचिदिति॥त्रविद्रूपाहिरज्जादेर्मृषा॥
त्वंसंमतंरवचु॥३५॥त्रहिरज्वादेःरज्जसर्पादेरित्यर्थः॥तत्रहिमिथ्या १२९
त्वमचिद्रूपत्वेनव्याहृदंश्चपतेतच्चचिद्रूपाजगत्कारणाद्यावर्त्तमा

नंस्वव्याप्यंमिथ्यात्वमपिव्यावर्त्ततीत्यनिष्टायः॥३५॥त्रास्मिन्यर्तिपा
दितेर्थेसदेवसोम्येदमग्रत्रासीदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिंयोजयति
॥त्रतइति॥त्रतस्तत्कारणंदेवाःसदेकंवसन्नाभवंतःइदंसर्वंजगत्पू॥
र्वंसदेवासीत्सुरर्षन्नाः॥३६॥यतउक्तरात्याजगत्कारणमद्वितीयंसदे
वत्रतःकारणादिदंपरिदृश्यमानंनामरूपात्मकंकार्यंसर्वंजगत्स
ष्टेःपूर्वंसदेवासीन्नासद्रूपकारणात्मनैववर्त्ततेनतुनामरूपात्मा॥
नेत्यर्थः॥३६॥एवंसत्कारणवादंश्रुत्वेतद्दाढ्यार्थंश्रुत्याशून्यवाद
न्निमतमसत्कारणपक्षमुपन्यस्यतस्यनिरासःकृतः॥तद्धैकत्वादिना

कथमसतःसङ्गायेतेत्यंतेनातस्याश्रुतेरनिष्टायमाविष्करोति।असदा
सीदित्यादिना।असदासीदितिचांतावदंतिसुरपुंगवाः।३७।विनष्टादे
वहिबीजादेरंकुरादिकार्यात्यन्तिदर्शनात्कारणंनानुपमृद्यघटादु।
र्नावोस्तीत्यन्नावस्यैवतत्रकारणत्वंएवंजगन्मूलकारणमपितादृ
शमपिसदूपमेवेत्येवंवदंतोसद्वादितोन्नांताः।।मृतदेवदत्तस्यपु।
त्रोत्पादनशक्तिवन्नष्टस्यकारणस्यकार्यजननशक्त्ययोगात्तत्रं
कुरादिकार्यसमयेचबीजादिकारणसंस्थानादिविशेषणातदव १३०
यवानामनुवृत्तेश्चनासतःकारणत्वंयुक्तमितितेषांभ्रांतत्वं३७॥

एतदेवोपपादयतिअसन्नकारणमित्यादिना।।असन्नकारणंयुक्तंवस्तु
तत्वनिरूपणेवंध्यापुत्रोपिसर्वेषांकारणंस्यात्स्वयंरवनुरूपनतावदस।
तःकारणत्वंयुक्तंतस्मसर्वप्रकारेणापिनिरूपाख्यस्यकारणत्वलक्षणा।
भावरूपधर्माश्रयत्वायोगात्ततदाश्रयत्वेचवंध्यासुतस्याप्यसत्वावि।
शेषात्सर्वकारणत्वंप्रसज्येतेत्यर्थः३८नन्वसतोपिजगन्मूलकारणस्या।
स्वशक्तिवशात्कारणत्वंसेत्स्यतीतिशंकांदूषयितुमनुवदतेस्वशक्त्येति
।स्वशक्त्यासन्वसर्वेषांकारणंभवतीतिचेत्।शक्तिरप्यसतोनास्तिसतोवा
जस्मदर्शनात्।३९।तदेतदूषयतिशक्तिरितिः३९।अंकुरोत्पादिकाशक्ति

ःसदूपस्यैवदर्शनेऽवश्यंबीजस्यसर्वत्रनीलतत्तद्दर्शनान्न॥४०॥अंकुरादिका
र्यजननशक्तिरपिसदूपस्यैवबीजादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयतेना
सतः॥अतोदृष्टविरोधीदसतःशक्तिकल्पनमयुक्तमित्यर्थः॥४०॥विकल्पा
सहत्वेनापिदूषयति॥सापीति॥सापिशक्तिःसतीकिंवासतीसदसतीवा
॥सतीचेत्सासतीशक्तिःकथंवंध्यासुताश्रया॥४१॥आघंकल्पमनूद्यनि
राचष्टेसतीचेदिति॥नावरूपाशक्तिर्निरुपाख्यस्यासतःकथंधर्मःस्या
त्तानस्यत्वंतासतोवंध्यासुतादेस्तादवस्थ्यशक्तियोगोदूरपतेयुज्यतेवा॥ १३१
तथाविधशक्त्याश्रयत्वंचसतएवहिबीजादेर्दृष्टंनत्वसतोनरविषा

णादेः॥अतस्तदाश्रयत्वेबीजादिवदेवनावरूपत्वसंगादतोऽसतःसा
दूपाशक्तिरस्तीतिनयुक्तंकल्पयितुमित्यर्थः॥४१॥वंध्यापुत्रःस्वयंनैवका
र्यनिवाहकःखलु॥हितीयंकल्पमनूद्यनिराचष्टेआश्रयत्वंसतोदृष्टंख
लुबीजादेर्केनचासतः॥साऽसतीचेत्कथंशक्तिःकार्यनिर्वाहिकाऽसती॥४२
साऽसतीचेति॥असतःकारणत्वोपपादनापह्नियाशक्तिःपरिकल्प्यतेसा
पियद्यसतीस्यान्नर्हितस्याश्रयेपिवंध्यासुतवत्कार्यनिर्वहणसामर्थ्या
नुपपत्तिः॥४२॥नन्वऽसतोपितथाविधसामर्थ्यदर्शनवत्तादन्युपगम्यता
मित्यतआह॥निर्वाहकत्वेति॥निर्वाहकत्वधर्मश्चसतएवहिदृश्यते॥

॥४३॥एवंचासद्रूपाशक्तिःपरिकल्पितापिनसतःकारणत्वमुपपादयितुंशक्तो
तीत्यर्थः॥४३॥तृतीयंनिरस्यति॥शक्तिःसदसतीति॥शक्तिःसदःसतीसाचे
द्दोषद्वयसमागमः॥अतःस्वशक्त्याचाःसन्नुसर्वेषांनेवकारणं॥४४॥दोषद्व
यसमागमइति॥सत्वापत्तेरुक्तयोर्द्वयोरपिदोषयोःप्रसंगइत्यर्थः॥४४॥प्र
तिपादितमसतोऽकारणत्वंनिगमयतितस्मीत्सोयमसद्वादोजल्पमा
त्रंनयुक्तिमीनूत्रतइतिएवंमसत्कारणवादस्यायुक्तत्वाच्छ्रुतौतु॥
शब्देनतन्निराकृत्यसत्कृतसत्कारणवादनिगनंसदेवसोम्येदम्
ग्रग्रासादेकमेवाद्वितीयमितितद्दर्शयति॥अतइति॥अतःसदेसर्वं

षांकारणंनासदास्तिकाः॥४५॥सृष्टेस्तुप्रागिदंसर्वंसदेवासीत्तुकारणा
सदितिश्रुतिगतनुशब्दान्निश्चायकथनं॥४५॥एवमेकविज्ञानात्सर्वंवि॥
ज्ञानंप्रतिज्ञापनंउपपादनीयंमृदादिदृष्टांतैःकार्यस्यकारणान्नन्यत्वं
प्रसाध्य॥किंतदेकंवस्तुयद्धिज्ञानात्सर्वंविज्ञायतेत्याकांक्षायांसदेव
सोम्येदमग्रग्रासीदितिसदद्वितीयंब्रह्मोपदिष्टं॥तत्कार्यत्वेहिजस्त॥
त्कारणविज्ञानेनविज्ञातत्वमित्यन्निश्चेत्मतत्कार्यत्वप्रतिपादनायत
त्सकाशात्सृष्टिराम्नायते॥तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिनातांसृष्टिं
श्रुत्यन्निश्चेतार्थानिधानपुरःसरंग्रन्थति॥तच्चेत्यादिना॥तच्चकारण

माद्यंतविनिर्मुक्तंसदद्वयं॥४६॥आद्यंतविनिर्मुक्तमितिआदिरुत्पत्तिरंतोवि
नाशस्तदुभयविनिर्मुक्तंनवाऽहितापात्सदूपादेकविधात्कथमनेकवि
धकार्यप्रपंचोत्पत्तिरित्यतआहापूर्वकल्पेति॥पूर्वकल्पप्रपंचोत्थसं
स्कारेणानुरंजितंकालकर्मविपाकेनसत्ववृत्तिसमाश्रितं॥४७॥अ
तीतकल्पप्रजानप्रपंचजनितायावासनीतदनुभवजनितोयश्च
संस्कारस्तदुभयसंवलितमित्यर्थः।कालकर्मविपाकेनेतिकालश्च
ताःप्राणिकर्मणांपुण्यपापरूपाणांयःपाकःफलप्रदानोन्मुख्य १३३
तेनेत्यर्थः।सत्ववृत्तिसमाश्रितमितिअंतःकरणोपादानभूतसत्व

परिणामरूपास्तृष्यकार्यप्रपंचविषयावृत्तिस्तयावच्छिन्नमित्यर्थः॥
४७॥बहुस्यामितिसृष्ट्यर्थमैक्षतप्राज्ञाबहुस्यामितिश्रुतेःकिमतःपुन
स्तत्सूर्वसंस्काराद्याकाशंवायुमादितः॥४८॥उपादानांतरनैरपेक्ष्येण।
स्वात्मरूपेणैवबहुविधंजगज्जनयेयमित्यर्थः।ननुनिर्विकारस्यनिरव
यवस्यचिद्रूपस्यात्मनोबहुभवनासंभवात्तद्योगंसांख्याघ्नन्नि
तप्रधानमेवेतदैक्षतबहुस्यामितिश्रुतिवाक्येनप्रतिपाद्यतइतिचे
न्नैवं॥तस्याचैतन्यत्वेनेक्षणासंभवात्।अतएवन्नगवान्बादरा
णःसूत्रयामास।ईक्षतेर्नाशब्दमितिकथंतर्ह्युक्तविधस्यब्रह्मणो

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
(Established in 1804) Town Hall Bombay-400 023
DR. BHAU DAJI
A4 8

बकुनवनसंनवशतितत्राह।।क्किमदितिश्चिक्किःसत्वरजस्तमोगुणात्मि
कामाया।।तस्माःसांख्याघ्निमतप्रकृतिवत्त्वातेन्यशंकामानूदितिश्चा
क्किपदेनानिधानंश्चिक्किमत्वंपरशिवस्पष्टेताम्बतौरास्नायतोयरा
स्पशक्किर्विविधेवभूपतशतिापद्यपिछंदोगशाखातेजःप्रभृतेरेवा
सृष्टिरास्नातानवियद्दोघोः।तथापितैत्तिरीयकेतयोरपिसृष्टिरास्ना
तेतिगुणोपसंहारन्यायेनतामत्रोपसंहृत्यदर्शयतिपुनस्तादिति
।बादरायणोपिवियद्वा~कृत्यत्रिंनवियदश्रुतेः।एतेनमातरिश्वावा १३५
तशस्त्यधिकरणात्मांनिर्णीतवान्।।धष्।श्रुतौतत्तेजोसृजतेत्यादिनाया

तेजोबन्नसृष्टिरास्नातातामाह।।सृष्टेतिःसृष्ट्वातेजस्ततःसृष्ट्वापुनसृष्ट्वा
त्वपस्वतः।।त्रन्नशब्दोदितांदेवाःसमर्जपृथिवींपरां।।धश्।।ततस्तस्माद्वा
युरूपापन्नात्त्वात्मनस्तेजःसृष्ट्वापुनस्तेजोरूपापन्नात्पुमादेवायःस
मर्जइत्यर्थः।।एवंचात्रततशतिज्ञानिकर्तुःप्रकृतिरितिविहितीःपादानेप
चमी।।नतुदिग्योगलक्षणानंतर्यस्मपंचमी।।त्रनंतरमित्यध्याहारसा।
पेक्षायाउपपद्विनक्तेस्तन्निरपेक्षत्वेनकारकविनक्तेर्बलीयस्त्वात्
।।नचैवंतेजसःसकूपब्रह्मजत्वव्याकोपः।।वायोस्तत्वतोब्रह्मानेदात्
।।बादरायणोप्यमुमर्थंसूत्रयामासतेजोतृथात्वादेत्यादिना।।त्रा

न्नशब्दोदितामितिअन्नमसृजतेतिश्रुतौयाऽपथिवीअन्नशब्देनानिर्दिता
तामित्यर्थः।श्रुतिगतान्नशब्दस्पृथिव्यभिधायकत्वंचव्यासेनप्रतिपा
दितंपृथिव्यधिकारसूपन्नशब्दोत्तरेन्यऽतिपरमितिन्नपंचीकृतत्वेनसृ
ष्टमामित्यर्थः।४०।श्रुतौतेजोबन्नसृष्टेरनन्तरंयत्त्रिवृत्करणमाम्नातं
तासांत्रिवृतंत्रिवृन्नमेकैकमकरोदितितज्जूतसृष्टौविपक्षायुसृष्टेरा
पुपसंहारात्पंचीकरणस्योपलक्षणार्थमितितद्दर्शयतितत्पुनरि
त्यादिना।तत्पुनःकरणंब्रह्मतानिन्नूतानिपंचचाएकैकंद्विविधंत्व १३५
त्वातेषांमध्येसुरोन्नमेणैतच्चपंचीकरणंशिवमाहात्म्यखंडस्यदश

मेध्यायेविस्तरेणाऽऽगस्मान्निःऽन्नतिपादितोऽ०।न्नंशान्पंचसमादायतेषा
मेकैकमास्त्रिकाः।कृत्वाचतुर्द्धातेषुंशानादायचतुःसुराः।ऽ१।तेषुंशा
नादायेति।तेषुविंशतिसंख्याकेषुचतुर्धाभूतांशेषुवियदर्धसंबधिन
श्चतुरोंशानादायवाय्वादीनांचतुर्णांभूतानांसंबंधिनस्तांश्चतुरोंशां
श्चादायकारणंब्रह्मतेकैकेनार्द्धेनैकैकमंशंसंयोजयति।एवंवाय्वादि
भूतार्द्धसंबंधिनोपिचतुरोंशानादायतत्रभूतव्यतिरिक्तभूतार्द्धैश्चतुर्णि
रेकमेकंसंयोजयतीत्यत्रार्थः।ऽ२।यथाक्रमेणभूतानांचतुरस्त्रांश्च
कारणंयथाक्रमेणभूतार्द्धनैकैकेनैकंकरोतितन्नाऽ३।एवमंशांतरा

नेतानादापचतुरःस्वयंएकंकृतानराहैनकरोतिक्रमशःसुराःयश्चए
वंकृतानिसर्वाणिपंचीकृत्यसुरर्षभाःअंडानिभुवनान्यास्फुकारोतिक्रम
कारणंयथाअंडजंजारजमुद्भिज्जामितिक्रमेतरनिवृत्तमर्थंदर्शयतिअंडे
डजमितिअंडजंजारुजंचैवस्वेदजंचोद्भिज्जंयथाकरोतिकालपाके
नप्राणिकर्मवशेनचापरःस्वेदजस्पृक्कादेरंडजांतर्भावमनिवृ
त्यस्मृतौत्रैविध्यमाम्नातंअतएवाकृत्स्नर्षिकारःस्वेदनंसशोकज
योरंडजोद्भिज्जयोरपियथासंभवमंतर्भावमितियपासेयंदेवतेसा १३६
स्त्रिस्त्रोदेवतास्त्रनेनैवजावेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरो

दितिश्रुतिवाक्यस्यार्थमाहब्रह्मेतिब्रह्मसर्वत्रविरूपेणैवानुप्रा
प्यसात्विकाःपृथग्नामानिरूपाणिकुरुतेपूर्वकल्पवत्यद्वाजगत्का
रणंवस्तुजलतरंगबुद्बुदादिषुसूर्यबिंबवत्सर्वत्रब्रह्मेंद्रादिसर्वश
रीरेषुचिरूपेणैवानुप्राप्यपूर्वकल्पनानुसारेणसोनामायमिद
रूपमितिनामरूपेव्याकरोदित्यर्थःयद्वामृदादिदृष्टांतेःआगुप
पादितंकार्यस्यकारणानन्यत्वंपुनर्दृढयितुंत्रिवृत्कृतस्यूजनृत
कार्यत्रपंचस्याप्यत्रिवृत्कृतकारणनृततेजोऽवन्नमात्रत्वमग्ना
दिनिश्चितुर्निरुदाहरणैःश्रुतोदर्शितंयदग्नेरोहितंरूपमित्या

दिनादंसर्वज्ञगत्सत्यमिवज्ञातमपिस्वतः।कारणांव्यतिरेकेणानास्त्येवा
त्रनसंज्ञायः।४७।इदंपंचीकृतभूतकार्यंसर्वंज्ञगत्परमार्थवज्ज्ञातमपि
कारणसूक्ष्मभूतव्यतिरेकेणनैवास्ति।४७।कथमेतदुपपद्यतइत्या
शंक्योपपादयति।यदग्नेरितिायदग्नेरोहितंरूपंतद्रूपंतेजसःस
दायच्छुक्लंतदपांरूपंयत्कृष्णंतन्नोममेवतत्।४८।त्रिवृत्कृतकार्येष्व
ग्न्यादिषुज्ञोहितशुक्लकृष्णात्मकास्त्रयोवर्णास्त्रिवृत्संतोतत्रया
ह्लोहित्यंतदग्निवकृतस्यसूक्ष्मस्यतेजसोरूपंायच्छोक्लंतदपा १३१
यत्कार्ष्ण्यंतद्भूमेः।४८।नन्वेषांरूपाणामन्यदापत्वेप्यग्निर्नीमधर्मि

एतद्रूपत्रयमेवहिमिश्रितमग्न्यादिषर
कुतोनस्यादित्यतत्राह।नास्तीति।नास्तिरूपातिरेकेणसदासोग्निःसुरर्षा
नाः।वाचारंभणमात्रोहिविकारोविद्विसंज्ञितः।४९।हिनाग्निधापतेननुत
तोतिरिक्तंकिंचित्तत्वांतरमस्तीत्यर्थः।ननुदाहपाकादिसमत्वेनानुभू
यमानोग्न्यादिपदार्थःकथमपलापिभुंक्ष्वेत्यतइत्यतत्राह।वाचारंभणमा
त्रमितिकारणभूतरूपत्रयव्यतिरेकेणयोयमग्न्यादिपदान्निधेयो
विकारःसंस्थानविशेषःसवाचैवकेवलमारभ्यातेनतुवस्तुतोस्तीत्य
र्थःत्रीणिरूपाणिहेदेवीएवसत्यंनचीनजः।पद्मानोरोहितंरूपंतद्रू
पंतेजसःसदा।६०।पछुक्लंतदपांरुपंयत्कृष्णंनोममेवतत्।मास्ति।

रूपातिरेकेणासदादित्योनसंन्यायः॥६१॥त्रोत्येति॥त्रोत्याकेवलमादित्यइत्याकु॰
रविवकिनः॥एवंचंद्रश्चविज्ञेयोविधुश्चसुरपुंगवाः॥६२॥कार्यस्यकारणात्ए
थकेनव्यहारोन्नमकृतइत्यर्थः॥पञ्चंद्रमसोरोहितंरूपमित्यादिनाश्रुतो
विस्तरेणोक्तमर्थमतिदेशेनकथयति॥एवमिति॥६३॥घटकु॰दयइति॥
घटकु॰दयोन्नावान्नूतानिचुवनानिचासर्वंब्रह्मातिरेकेणानास्तिब्र
ह्मैवसत्सदा॥६४॥यथाचेमेन्नादयःकारणान्नूततेजोबन्नव्यतिरेकेणान
संति॥एवंन्नूतन्नौतिकात्मकंसर्वंजगत्कारणान्नूतब्रह्मव्यतिरेकेणैने १३८
वास्तिसद्रूपंतदेवसर्वदाविघतइत्यर्थः॥६५॥ब्रह्मणःपरमार्थत्वेतत्वम

स्तीतितदात्मकतयाश्रनंतरमुपदेश्यमाणोजीवोपिपरमार्थइतितदेका
विषयोहंप्रत्ययःकथमसत्यन्नूतकार्येषुसत्येषुदेहादिषुन्नहंमनुष्यइति
ज्ञायतइत्यतश्राह॥पूर्वपूर्वेति॥पूर्वपूर्वन्नमोत्पन्नवासनायाबलेननुदिहं
द्रियादिसंघातेऽहंमतिर्ज्ञायतेदृढं॥६७॥गतजन्मन्नमजनितवासनामूलइ
दानींदेहादावहमितिन्नमः॥इत्वंगतजन्मन्यपीत्यनादित्वान्नानवस्थेत्यर्थ
॥६८॥श्रन्नमश्नितमित्यारभ्यदध्नःसौम्येत्यंतःश्राकूतपाश्रित्यामनोवाक
प्राणमांसजोहितमज्जाघात्मकस्यन्नारारभ्यजडन्नतत्रयकार्यत्वेनज्ञ
डत्वाच्चेतनैकगोचरमहंप्रत्ययंप्रतिपरमर्थतोनविषयत्वमितिन्नपंचय

ति।तत्संयहेणाव्याकरोतिदेहेंद्रियादयश्चेति।देहेंद्रियादयोन्नावानाहम।
र्थानिरूपणे।नोतिकत्वाच्चन्नतान्नोःसदेवाप्यायितत्वतः।६५।न्नांत्येवाहम।
र्थादेहादयःनतुनिरुपणे।पित्तमीत्नुक्तनूतकार्यत्वात्स्वपंनुज्यमान
तेजावन्नजलाणनूतत्रयांन्नोःस्थविष्ठमध्यमसूक्ष्मेरुपचयाच्चेत्यर्थः।
६५।।उपचपस्तावद्देहादेरन्नादिन्निरुपजन्यतेत्रतएवतस्यनिर्माणम
पितैरेवेत्यत्रनिदर्शनमाहमृदंन्नसेति।मृदंन्नसापथान्नित्रिर्निर्मिता।
वैमृदंन्नसाऽऽप्याप्यतेतथान्नुक्तैरन्नतैर्देहादयोपिचाद्धाव्याख्यातमा। १३५
यांश्रुतेःफलितंनात्पर्यमाहाऽतइति।अतोदेहासंदेघातेऽहंममे।

त्यादिकांमति।विसृज्यसीन्द्रियेचेतन्येविद्वान्कुर्यादहंमति।६७यतोदेहेंद्रियेमना।
सांवाचारंजणमात्रंतेजोवन्नतूतकार्यत्वेनीनीतत्वांत्रतस्तत्राहमित्यात्मम
तिपरित्यज्यकूटस्थनित्यचिदात्मन्येवतांकुर्यादित्यर्थः।६७तेजोवन्नविजन्न
णानांदेहेंद्रियमनसाकथंतत्कार्यतेतिचेत्।दधिविजन्नणास्यसर्पिषोयथाद।
धिकार्यतेतिउदाहृतंश्रुत्यादध्नसोम्येतितद्विन्नादयति।दधःसर्पिरितिदध्नः स
र्पियथाज्ञातंमंथनेनसुरर्षिन्नाः।तथाबुद्ध्यादयोन्नावानूतेभ्योऽन्नंतिहि
।६८दध्नोयथामंथनेविजन्नणाःसर्पिःपरिणामः।एवंतेजोवन्ननामोदर्याग्नि
नूतपाकविन्नोषेणदेहेंद्रियमनोरूपपरिणामविन्नोषइत्यर्थः।६८दधि

सर्पिदृष्टांतेनदेहादेर्नौतिकत्वसमर्थनेनप्राग्युक्तायाव्यतिरिक्तात्मनिष्ठायानि
रपवादत्वंसिद्धमिहनौतिकंदेहसंघातमितिनौतिकंदेहसंघातंविस्फ
ज्यमतिमान्नरःसर्वसाक्षिणिचिद्रूपेकुर्यान्नित्यमहंमितिं।६०।वाक्यो
पायोःकार्यपोरस्तुनौतिकत्वंमनस्तुनित्यमितिवैन्नोषिकास्तत्कथंतस्यनौ
तिकत्वमित्याशायवतापुत्रेणाष्टष्टंसूत्रयन्नेवमांनागवन्विज्ञापयतिं
तिंतत्रापितुरुत्तरंषोडशाकलइत्यादिषोडशादिनपर्यंतमनशानेनो
पक्रम्यादधीतवेदानामनवनासःपुनरशानिंनतुपचयादवनासः १४०
इतिअन्नेनोपचयदर्शनादन्नमयंमनइतिपितुराशायस्तंसमर्थयन्नाः

तिंअन्नेनाप्यायितेनुक्तेनेतिंअन्नेनाप्यायितेऽनुक्तेनीधीतंतस्यनासते
ंततोपिबुद्धिरन्नस्यकार्यमेवनसंशयः।७०।बुद्धिरितिमनएवोक्तं।७०।म
नसोन्नमयसाक्षित्वस्ययुक्तंसमर्थनतस्यापिप्रागुक्तव्यतिरिक्तात्मनि
निष्ठासिद्धिरेवफलमित्याहअतोपिबुद्धिमन्नस्यकार्यंत्यत्कार्यंयैविविक्तधी
ःसर्वसाक्षिणिचिद्रूपेकुर्यान्नित्यमहमितिअतोबुद्धिमन्नस्येति।७१।दे
हेंद्रियादिसंघातेऽहंममेत्यादिकांमतिंत्यक्त्वास्वात्मनिचिद्रूपेयदापीतो
नवत्ययं।७२।तदास्यापितिदुःखादिदर्शनंचनविद्यते।स्वात्मरूपसुखप्राति
रेवंदृष्टास्यदेहिनः।७३।अतोपिमतिमान्नित्यंत्यक्त्वादेहादिगांधियंस

र्वसाक्षिणिचिद्रूपेसाक्षात्कुर्यादहंमतिं॥७४॥यदिदंसाक्षिणावेद्यंतत्सर्वंब्र
ह्मकेवलंतत्सत्यंत्रणाचैतन्यंतत्त्वमथेतिसंग्रहः॥७५॥एकमेवाद्विती
यमित्यद्वितीयंब्रह्मप्रतिज्ञायतेजीवन्नलक्षणास्यतूतन्नयस्मतदु
त्पन्नस्यतौतिकस्यन्नोग्यजातस्यन्नोगायतनानाशरीराणांन्नोगोप
करणानामिंद्रियाणांचतत्कार्यतयैववाचारंभणत्वान्नतत्प्रतियो
गिकन्नेदादद्वैतप्रतिज्ञान्नंगइत्यध्यायस्यप्रथमन्नागार्थोव्याख्यात
ःतथापिन्नोक्तेणात्मनांनित्यत्वेनतत्प्रतियोगिकन्नेदादद्वैतप्रति १४१
ज्ञान्नंगइतिशंकांनिरसितुमुत्तरोन्नागः॥उद्दालकोहारुणिरित्यादिन

त्रयद्यपिन्नोग्यवज्जोक्तानकल्पितःकिंतुपरमार्थएवतथापिनतत्प्रति
योगिकन्नेदादद्वैतप्रतिज्ञाहानिस्तस्यब्रह्मरूपत्वेनन्नोदान्नावादित्यु
क्तंसएषोणिम्नेतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतके॥
तोइतिपदेतदवाङ्मनसगोचरत्वादतिसूक्ष्मंब्रह्मत्रअस्मिन्नारोपित
त्वाद्रूपंसर्वएतेनैवात्मवज्रजतमिवशुक्तिरूपकल्पनेनातदेवचब्रह्मस
कलकल्पनाधिष्टानत्वात्सत्यंसर्वस्यकल्पितस्यसन्नास्फूर्त्तित्रदत्वा
दात्माचयदेतदुक्तलक्षणंब्रह्मतदेवत्वमसिनततोन्निघसेश्वेतकेतोइ
तिश्वेतकेतुश्चसकलन्नोक्तवर्गोपलक्षणमितिातामिमांश्रुतिंव्याक

करोतिायदिदमित्यादिाब्रह्मकेवलमितिाब्रह्मणयारोपितत्वाद्व्यतिरेको
णात्तावात्ायोयंसर्पःसरज्ुःयदिदंरजतंतद्वुक्तिरूपकल्पितमितिवद्वाध
यांसामानाधिकरण्यंतत्वमर्थश्रुतिःत्रादृाथोजीवःपुनःपरमार्थतः
स्तदेवशुद्धंचैतन्यब्रह्मनपुनर्द्वयपदत्तत्रकल्पितश्रुत्यसंत्रायितव्या
मित्यर्थः।।७५।ननुत्वंत्रादृःपरागर्थवाचकःअहंत्रादृस्तुप्रत्यगर्थमिति
परस्परप्रतिद्वंद्वतयाऽस्वदार्द्वत्रादृवत्तौविरुद्धार्थौअहंब्रह्मास्मीति
प्रतीचोब्रह्मतत्वमुक्त्वंप्रत्यंतरोतदिहतत्वमसीतिकथंपराचोब्रह्मा १४२
त्वमुच्यतइत्यांतत्राहाःत्वंत्रादृार्थश्रुतित्वंत्रादृार्थोयत्रानातिसोहंब्र

परासात्रविघेत्युच्यतेाःतत्रमायासत्वांत्रोप्रतिबिंबितःसपरमात्मातां
मायांवत्रीकृत्यसर्वज्ञःसर्वेश्वरइत्युच्यतेाःत्रविद्यासत्वांत्रोपुनःप्रति
बिंबितःसएवपरमेश्वरःतयावत्रीकृतोऽस्वतंत्रःकर्त्रादीक्षासंसार
जीवइतिासएवतुपरमात्मातमःप्रधानत्रकृत्युपाधिकःसन्नूतनो
तकप्रपंचजन्मणोगपात्मनाविवर्त्ततेातत्रैकएवपरमात्मातमःप्र
धानत्रकृत्युपाधिकतयाजगदुपादानंाविभुद्वसत्वप्रधानत्रकृत्युपा
धिकतयाजगतोनिमित्तमित्यन्निन्ननिमित्तोपादानंतत्सदेवसोम्येद
मित्यत्रसच्छब्देनोक्तंतत्रहितदैक्षतेतिचेतनत्वेननिमित्तत्वंाबकुस्मा

PAGE(S) MISSING
NOT AVAILABLE

FOLIO NO: 143

मितिकार्याकारेणाविवर्त्तमानतयाउपादानत्वमित्यन्निन्ननिमित्तोपादा
नत्वंविन्नादंतदिहअकृतत्वान्नत्वमसीतिवाक्येअकृतपरामर्शिनात
च्छब्देनोच्यतेअविद्योपाधिकस्तुजीवःसकलोपिमुरोवर्त्तिनंश्वेतके
तुंनिमित्तमात्रंकृत्वाउद्दालकेनपित्राचंन्नाब्देनोच्यतेतयोश्चतत्वंन्ना
ब्दवाच्यार्थयोमायाविद्योपाधिकचैतन्ययोःपरस्परमत्यंतविलक्षणा
तयातादात्म्यविरोधान्नत्वंन्नाब्दोमायाविद्ययोर्न्नागपरित्यागेनोन्नया
सुगतमेकंचैतन्यमात्रंलक्षयतःएवंब्रह्मास्मीत्यत्रापि॥७७॥ननुवि १४४
दंन्नीतादात्म्याविरोधेपित्वमहंन्नाब्दवाच्यार्थस्यतत्पदवाच्यार्थेन

तादात्म्यंविरुद्धमेवेतिचेत्सत्यंविरुद्धंनात्विहतद्विवक्षितमित्याहात्व
महंन्नाब्दवाच्यार्थस्येतित्वमहंन्नाब्दवाच्यार्थस्यैवदेहादिवस्तुनः॥ना
तच्छब्दार्थतांवक्तिश्रुतिस्तत्वमसीतिसा॥७८॥संसारित्वस्यसर्वज्ञत्वात्म
कतानेहश्रुत्याविवक्षितेत्यर्थः॥७९॥न्नाब्देनाभिधीयमानस्यसंसारित्वा
देरविवक्षाकारणमीहातदर्थैक्यतिातदर्थैक्यविरुद्धंन्नांत्यत्काव्या
च्यगतंश्रुतिः॥अविरुद्धचिदाकारंलक्षयित्वाब्रवीतिहि॥८०॥समभि
व्याहृतपदांतरसामानाधिकरण्यविरोधएवाविवक्षाकारणमित्यर्थ
ः॥८०॥त्वमहंन्नाब्दार्थैकथतमर्थंतच्छब्दार्थेपियोजयतिातदर्थेचत्वमर्थे

GIFT OF
GOVERNMENT OF INDIA

क्यविरुद्धांशंविनैवतुकारणात्वादिवाच्यसंलक्षयित्वातुकेवलं॥८०॥
चिदाकारंपुनस्तत्स्मत्वमर्थैक्यंब्रवीतिच॥८१॥तत्पदवाच्येनजगत्कार
णात्वसर्वज्ञत्वादिनाविरुद्धंसंसारित्वादिकंत्वंपदवाच्यगतंयथानवि
वक्षितंतथात्वंपदवाच्यगतसंसारित्वादिनाविरुद्धंजगत्कारणत्व
सर्वज्ञत्वादिकंतत्पदवाच्यगतंनविवक्षितमित्यर्थः॥त्वमर्थैक्यवि
रुद्धांविशेषणभूतंजगत्कारणात्वसर्वज्ञत्वंविनाकेवलंविशेष्यभू
तंचिदाकारंलक्षयित्वातस्मत्वमर्थैक्यंब्रवीतीत्युत्तरेणसंबधः॥८ १४५
॥एवंतत्त्वंपदार्थयोर्विरुद्धांशपरिहारेसतियोवाक्यार्थःसंपद्यते

तंदर्शयतितत्त्वंग्राह्यार्थजन्यस्मेतितत्त्वंग्राह्यार्थजन्यस्यचिन्मात्रास्मपरा
मनःएकत्वंयत्स्वतःसिद्धंसहिवाक्यार्थस्तात्पर्यकः॥८२॥उक्तरात्मतत्त्वं
ग्राह्यास्मंयद्ब्रह्मंचिन्मात्रंनिरस्तसमस्तोपाधिकंसएवहिपरमात्मा॥
विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेःतस्यचत्रिविधपरिछेदराहित्येनयतःस्वा
गतिकमेकत्वमनेदःसोत्रतत्त्वमसिवाक्येनप्रतिपाद्यतेनतुजी
वब्रह्मणोरन्यतरोद्देश्योनान्यतरस्यत्यागसिद्धमेकत्वंबोध्यतइत्य
र्थः॥८३॥ननुपरमार्थतोभिन्नस्मैवसंसारिणोजीवस्मपस्मरतसंप
र्कवर्त्तिनोब्रह्मस्वरूपत्वापत्तिवत्सगदीश्वरानुग्रहवत्सगात्ततत्ता

तात्म्यसंसर्गवात्रादृतादात्म्यपरत्वंकिमितिवाक्यस्यनस्मादित्यतआह।इ
तोन्यथेतिइतोन्यथायोवाक्यार्थःसोवाक्यार्थोनसंभवायाऽथइतोस्मा
त्त्वात्राविकैकत्वलक्षणात्त्रकारांतरेणजीवब्रह्मणोःसंसर्गरूपोवि
शिष्टैकत्वरूपोवाक्यार्थःसवाक्यार्थएवनसंभवतिवस्तुतोभिन्नयोस्त
योरन्योन्यात्मभावस्यानाद्यनंतत्वेनतादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः।अथन
नुतत्त्वत्रकारस्यब्रह्मणःस्वरूपत्वंतमेकत्वमपितथाविधमितितस्य
वाक्यबोध्यत्वेस्वत्रकारात्वनंगइत्यतआह।एकत्वत्रमितिएकत्वत्र १४६
मितिंवाक्यंनकरोतिसरर्षभा।व्यावहारिकमज्ञानंबाधतेविद्ययैव

तुअथयदिवाक्यमेकत्वविषयंत्रमितिंनजनयेत्तर्हितस्यवैयर्थ्यंतात
मित्यतआह।व्यावहारिकमितिवाक्यंस्वजन्यपाविद्ययेवोदीरितत्र
ह्यात्मैक्यविषययामनोवृत्त्यातदज्ञानंबाधतेत्रतोननिःश्रेयोजननते
त्यर्थः।अथान्वेकत्वत्रमितौवाक्यव्यापारोनास्तिचेत्प्रमाणविषयत्वा
त्त्रस्यनरविषाणवदसत्वमित्यतआहासदात्रमितिसदाप्रमितमेक
त्वंस्वतएवनचान्यतः।अतोनत्रमितिंवाक्यंकुरुतेज्ञानबाधकंऽ
धापरत्रकारत्रस्यहित्रप्रमाणविषयत्वनिमित्तमसत्वमुदीरितमेका
त्वंतुस्वत्रकारचितोऽनन्यत्वासदात्रकारमानमेवेतिनोक्तदोषा

पत्तिरतोवाक्यस्यावरणाज्ञाननिवृत्तावेवोपयोगोनस्वरूपब्रह्मज्ञान
इत्यर्थः।।८४।।नन्वज्ञानस्यासत्वोनिवृत्त्यनुपपत्तेर्ब्रह्मज्ञानेऽचतस्यापिनि
वृत्तिप्रसंगादतोन्यत्किंचिदज्ञानारव्यंवस्त्वंगीकर्त्तव्यंतथीचद्वैतापत
त्तिरित्यतआह।गवस्तुतइति।।वस्तुतोनास्तिचाज्ञानंचित्प्रकाशविरो
धतः।।अतोवाक्यंनचाज्ञानबाधकंचनिरूपणीय्यावस्तुतःपरमा
र्थतोऽज्ञानंनास्त्येवब्रह्मस्वरूपभूतचित्प्रकाशविरोधित्वेनतस्याज्ञा
नस्यालोकविरोधिनस्तमसइवतत्रस्वरूपज्ञानासंभवादतस्ता १४७
त्स्वरूपेदृष्टदृष्टव्यभ्रमसंस्कारवशादध्यस्तमेवाज्ञानंविद्यापानिवर्त्त

तइतिविचार्यमाणेवस्तूपाधीवाक्यमज्ञानस्यापिबाधकंनभवतिव्य
वहारदृष्ट्येवतस्याज्ञानबाधकत्वव्यपदेशः।।८५।।ननुवाक्येनाद्वितीय
ब्रह्मात्मविषयांतःकरणवृत्तिःस्वविषयावरणाज्ञाननिवर्त्तिकायाज्ञ
मतेघटपटादिविषयवृत्त्यंतरवत्तस्मात्प्रपिविषयब्रह्मज्ञानसाम
र्थ्यंकुतोनेत्यतआह।।एकत्वंयदितिएकत्वंयत्पुरोक्तंतत्त्वयंसे
द्धुमर्हतिनभ्रमाणेनमानितास्मिन्कुंठीभवंतिहि।।८६।।यद्ब्रह्मात्मना
ःस्वाभाविकमेकत्वमुक्तंतत्स्वरूपभूतचित्प्रकाशज्ञानन्मत्वात्स्व
पमेवस्वात्मनेवसेद्धुंब्रह्मवित्तुमर्हतिनभ्रमाणवशात्मान्त्रैहेतु

माहामीनाति।हिपस्मात्कारणात्तत्स्वरूपत्रकाशानापत्रवृत्तानिश्च।
माणानितेनैवसाक्षिरूपेणावस्थितेनत्रकाशमानानिसवितृत्रका
शेनदीपवत्तस्मिन्त्वत्रकाशेचिदात्मनिनिरुद्धत्रकाशानिभवंतित्र
तएवान्यत्रामायतेनतत्रचक्षुर्गच्छतिनवागाच्छतिनोमनइति॥८६॥

व्यावहारिकमज्ञानमित्यादिनास्वप्नासत्वेनानंत्रत्वस्वेवकेवलंव्याव।
हारिकमज्ञानमपिब्रह्मैववस्तुत अज्ञानमितिवार्त्तापित्वर्थसज्ञावएवहि ८७
यद्वाकज्जन्यायाविद्ययानिवर्त्यमज्ञानंतदपिवस्तुनोनिरूपणेब्रह्मैववशुक्त्यादाव
ध्यस्तस्यरजतादेरिवतस्यचब्रह्मणएवाध्यस्तत्वेनतदव्यतिरेकादित्यर्थः॥ अतश्चव
स्तुनिरूपणेअज्ञानमितिव्यवहारोपिनयुज्यतइत्याह॥ अज्ञानमितानि॥ ८७॥ननु
व्यवहारबलादेवाज्ञानस्यसज्ञावःकिंनस्वीक्रियतेतत्राह॥सतएवेति॥सतएवहि
सज्ञावोनासतःसूक्ष्मदर्शनेसदसत्कोटिनिर्मुक्तमितुक्तिश्चार्थनासते ८८ खलु

नान्नासतेनानंब्रह्मवस्तुवकेवलंसद्रूपस्यैवद्वितीयवस्तुन-सद्भावोनतद्विलक्षणा
स्येत्यर्थः।ननुसच्चटःसत्पटःसत्कुडमित्यिसद्भावोनुभूयतएवेतिचेत्तत्राह।।सद्
रूपदर्शनइति।।अधिष्ठानसत्वमेवारोप्यगतसत्वेनतत्रप्रतिभासतइत्यर्थः।।
ननुप्रतीतिबाधान्यथानुपपत्तासदसद्विलक्षणंतदज्ञानमस्तीतितत्राहः।स
दसत्कोटीतिसदसद्विलक्षणंपप्रतिपादनमपितत्प्रकारनिरूपणासद्रूपप्रति
पादनपरंनतादृगर्थंसदावपर अनइद्ग्विधार्थेनासतेहिसद्विलक्षणंतदित्य
पिव्यवहारोनावस्तासते ज्ञानरूपंब्रह्मवस्तेवाज्ञानविनिर्मुक्तंकेवलंनासतइति

।।अज्ञानस्यनासनंनसंनवतीत्यर्थः।।८८।ननुमानृदज्ञानस्यत्वनोनानंनानारूप
ब्रह्मसंबंधवशाकुतोनानात्वादिरूपान्नाकाद्।।नानासंबंधनइतिनानासंबंधतोनाना
मितिवार्त्तोप्यसंगता।।८९।।संबंधिरूपसज्ञावइतिसंबंधिरूपसज्ञावेसतिसंबं
धसंनवः।।सज्ञावेसतिसंबंधिरूपंब्रह्मैवकवलं।।९०।।संबंधस्यसंबंधिक्षयसाक्षे।
क्षात्ब्रह्मवदज्ञानस्यापिस्वरूपसज्ञावोवश्यमेष्टव्यः।।सचसज्ञावोऽधिष्ठानब्रह्मगत
एवेतितदेवसत्केवलंननतोतिरिक्तमज्ञानमितिसंबंधिक्षयात्तावानसंबंधोऽनि
रूपइत्यर्थः।।९०।।ननुमानृज्ञप्तेरज्ञानस्यपारमार्थिकसज्ञावः।।अरेपितसज्ञा

DR BHAU DAJI

वोविद्यतइतितेनैवसंबंधः किंतस्यादितिशंकते॥अनिरूपितेतिअनिरूपितरू
पेणसत्त्वावश्यंचेन्मतं अनिरूपितरूपस्यरूपंतुब्रह्मकेवलं॥एए॥विचारास
हत्वाकारेणोत्पत्त्यर्थः॥परिहरति॥अनिरूपितेति॥अविचारितरमणीयरूपस्याध्य
स्तस्याधिष्ठानतत्त्वंब्रह्मैवकेवलस्वरूपंनान्यन्नह्यतिरिक्तस्यसर्वस्याज्ञानतत्कार्य
स्यतस्मिन्नध्यस्तत्वेनस्वतोनिःस्वरूपत्वादित्यर्थः॥एए॥ब्रह्मैवरूपंनेवान्यन्नरूप
मपरस्यहिअस्तिचेदपरस्यापिरूपंतर्हिसुरोन्मादरूपेणरूपंब्रह्मरूपतवे १५०
त्यवक्तुः॥एए२॥अस्तिचेदपरस्यापीतिरूपंनिरूपणार्हस्वरूपंतब्रह्मणो

2

त्यस्यापिविघातेचेन्नदोषरूपंब्रह्मरूपमेवरूपात्मनाउभयोरपिनेदानावा
दित्यर्थः॥एए२॥नवेदंवयंदिरूपमात्रानेदंनब्रह्मणोयद्रूपंतत्तोन्येनैवरूपेणाज्ञान
स्यरूपत्वमितिशंकतेतत्॥ब्रह्मेतिब्रह्मरूपेणानान्यस्यरूपंरूपांतरेणाचेत्तुच्छव
न्नदरूपंस्यादस्तिचेन्नदेवतत्॥एए३॥नदेतदुषयितुंविकल्पयतितत्किंतर्हिरूपा
तररूपाद्भिन्नंवाभिन्नमेववाभिन्नाभिन्नंतुवाभिन्नंयदिरूपाद्भिन्नंदतः॥एए४॥तत्किं
रूपांतरंनिरूपणार्हंतुस्वरूपाद्भिन्नमभिन्नंभिन्नाभिन्नंवानाद्यंतःस्यादभिन्नंयदी।
ना॥विभंतंनिरूपंनिरूपणार्हंत्वस्वरूपाद्भिन्नत्वाच्छृंगवदित्यभिप्रायः॥एए४॥द्वितो

येब्रह्मव्यतिरिक्तस्याज्ञानस्यपृथक्स्वरूपज्ञानोनास्तीत्याह॥अस्तिन्नेवेदितत्
त्तायंनिरस्तनिरुक्तदोषनिरुक्तदोषद्वयापन्नेर्न्नास्तिन्नतन्नवेत्॥नेदान्नेदपद्वयो
र्यैर्दोषावुक्तौतयोरापत्तिरित्यर्थः॥एप॥तथाचानिरूपितरूपेणसज्ञावइतियत्प्रति
ज्ञानतदनपारमार्थमात्रमेवावशिष्यतइतिनिगमयतिअतएवेति॥अतए
वसुरश्रेष्ठाअनिरूपितरूपतः॥सज्ञावइतिवार्त्ताचवार्त्तैवरवल्लुकेवल॥एपद॥॥
एवमज्ञानस्यपृथगात्मत्वाज्ञावाद्यावद्व्यावहारिकमज्ञानमपिब्रह्मैववास्तुनइति १५१
यत्प्रतिज्ञातंतत्सिद्धमितिनिगमयति॥तस्मादितिअज्ञानमयमेवेदंसर्वमित्य

3

पिन्नाषणं॥एश॥अज्ञानमयमेवेदमित्यादि॥इदंसर्वंजगदज्ञानकार्यमितियदेत
दचतंतदपिकेवलंन्नाष्टएवनतस्यार्थोस्ति॥अधिष्ठानपरिशिवस्वरूपव्यतिरे के
णाज्ञानस्यैवइनिरुपत्वात्॥एश॥नैवन्नाषणंमज्ञानान्नावादेवनिवविना॥तस्मा
दज्ञानमज्ञानकार्यंचसुरपुंगवः॥एप॥एतब्रह्मैवनैवान्यदितिमेनिश्चितामतिः॥एश्
॥तस्मादज्ञानतत्कार्यंचब्रह्मात्मकमेवनान्यदस्तीतिश्रुतिपादिनेर्थंश्रुतियोजयति
सेतदात्मामितिसेतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादियराश्रुतिश्रुतेरज्ञरार्थः प्रागेववर्णितः
एएए॥तनुक्रियाकारकफलरूपमपञ्चमपचस्यनेदमपिश्रुतेः प्रतिपादयति॥आत्मन

श्राकानाः संभृतः ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादिनातत्कथं सर्वस्यब्रह्मात्मत्व
मितितत्राह॥साक्षादिति॥साक्षादर्थस्वभावेनश्रुतिःसेयंप्रवर्त्तते॥श्रोतुश्चित्तवि
पाकेनविषएविवक्षाश्रुतिः॥१०॥क्वचित्कदाचिदप्यर्थवक्तृब्रह्मणाःपृथक्स्वा
ध्यायसाधनसंबंधकथनंफलनाद्दणं॥१०१॥जगद्वैचित्र्यनिर्देशोधर्माधर्मार्थभाष
णं॥वर्णाश्रमविभागोक्तिस्तद्धर्मोक्तिस्तथैवच॥१०२॥नानायोनिनानोक्तिश्चनृतनो॥
तिकर्त्तव्यताभाषणंशास्त्रानारंभनिर्देशस्तथार्थानाचभाषणं॥१०३॥श्रात्मनोन्यस्यसर्वस्य १५२
सङ्गावोक्तिःसुरर्षेनाःमिथात्वभाषणंतस्यमायासङ्गावभाषणं॥१०४॥मायात्वोक्ति

श्चस्वायायाबंधइत्यपिभाषणंगुरुशिष्यकथोक्तिश्चब्रह्मविद्याभिनाषणं॥१०५॥
नास्त्राणामपिनिर्देशस्तत्काणामपिभाषणंश्रस्पष्टिकल्पजालंयत्तदुक्तिश्चसमासत
ः॥१०६॥श्रन्यार्थेनपरब्रह्मश्रुतिःसाधीनतत्परःचित्रपाकानुगुणेपतश्रोतृणांपरमा
श्रुतिः॥१०७॥एतदात्म्यमिदंसर्वमित्येषाश्रुतिरर्थस्वभावेनसाक्षाद्विधमानमेवा
र्थंप्रतिपादयितुंप्रवृत्ता॥इदंविधस्यार्थस्यासकृत्चित्तैरधिगमत्वात्चित्तपरिपा
कानुसारेणतेदश्रुतिर्मायामयव्यवहारसिद्धतेदमनुवदतासाध्यसाधनफलादिलक्ष
णंजगद्वैचित्र्यंप्रतिपादयतिनपरमार्थतइत्यर्थः॥१०७॥सोपानक्रमतइति॥सोपान

क्रमतोदेवामेदमदहितेनृणा॥ नृपदित्रयविषयेपिपुनःपक्षाधिकारिणः॥१०८
॥श्रोत्रचित्तपरिपाकानुसारेणसर्वकोऽयिहोत्रादिधर्मान्क्रमेणोपदित्रयस्तैःसंस्कृ
तचित्तानांसहितोपासनादिकमुपदित्रयतेनत्रापैकाग्र्यमनस्कानमुत्रमाधिकारिणा
मेवसोपानक्रमेणौतदात्म्यमिदंसर्वमितिस्मृतिरहितायब्रह्मवस्त्ववगमयतात्पर्यः
१०८॥इदानीमनुसंधानप्रकारमाहएतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादिपरमाद्वयं॥जगज्जीवे
श्वरत्वादिविचित्रविभवंविना॥१०९॥केवलंचित्सदानंदब्रह्मात्मैकपरास्मृतिः॥ज १५३
गज्जीवेनश्वरत्वादिसर्वब्रह्मैवकेवलंइतिस्वप्रणीताज्ञानंपरमाद्वैतवेदनं॥११०॥

५

जगज्जीवेश्वरत्वादिनानोक्तनानोपनानाप्रदरूपंयदिदंतत्सर्वविश्वंब्रह्मैवेतिस्वा
त्मनोयत्परिप्रणंब्रह्मस्वरूपत्वज्ञानंनदद्वैतवेदनमित्यर्थः॥११०॥इतोन्यदिति॥
इतोन्यद्यत्परिज्ञानंतदज्ञानंनसंशयः॥१११॥इतोस्मात्मावात्मज्ञानाद्यदन्यज्ञानमद्व
मन्यःब्रह्मान्यदित्येवंविधंतदज्ञानमेव॥श्रुतिरप्येवमाह॥अथयोन्यांदेवतामुपा
स्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदेति॥११२॥विचारेणायमेवार्थस्त्वयमेवाविचारेण
नकदाचिद्विशेषास्तीत्येनज्ञानसुदुर्जनं॥११३॥सुदुर्जनमिति॥निर्विशेषब्रह्मात्मैक्य
साक्षात्कारस्यवर्णाश्रमधर्मपरितोषितपरमेश्वरप्रसादैकसमधिगम्यत्वादित्यर्थः

॥१२॥यथायथास्वभावेनयद्यज्ञातिसुरर्षभाः॥तथातथाशिवोज्ञातिस्वयमेव
नचापरः॥१३॥यथायथास्वभावेनेत्यादियद्घटपटादिकंवस्तुयेनयेनप्रकारेण
स्वभावभूतेनज्ञातितेनतेनप्रकारेणतदधिष्ठानभूतचिद्रूपःशिवएवप्रकाशते
अधिष्ठानस्फुरणमेवतज्ज्ञानसंवेदारोप्यधर्मतयाभासतइत्यर्थः॥१३॥एवज्ञान
मात्रस्यशिवरूपत्वमुपपाद्यतस्यानुसंधानप्रकारमाहयथायथेतियथायथा
प्रथासाद्भाक्त्वेनवासानचापर॥इतिनिश्चयविज्ञानपरमाद्वैतवेदना॥१४॥घटो १५४
ज्ञातीत्यादौयेनयेनप्रकारेणचित्स्वभावानुस्यूताज्ज्ञप्तेसैवतद्विषयाग्रापरिहारि

णासाक्षात्परमेश्वररूपभूतेतिनिर्णायविषयस्परहितयदनुसंधानंतत्परमार्थे
नविज्ञातमितियोजना॥१४॥अपिचैवमनुसंधानस्यबाह्यःसकलोपिव्यवा
पारःपरमेश्वरज्ञानरूपेणासंपद्यतइत्याह॥यथायथावभासइति॥यथायथा
वभासोयंशिवएवेतिरूपतितथातथामहादेवज्ञानेऽयंतत्स्तुयः॥१५॥यद्य
दस्तुचक्षुःश्रोत्रादिनिःक्रमणेरवभासतेतत्सर्वंवदन्नेवतदयंसर्वमवभा
समनुगतज्ञानात्मकःशिवएवेतियेनयेनप्रकारेणानुसंधत्तेसयोगाग्रयत्नेय
त्नव्यतिरेकेणैतेनतेनप्रकारेणावाक्यतिर्वर्त्यपरमेश्वरज्ञानमेवकरोतिन

लोकव्यवहारं॥तथायेनयेनप्रकारेणपुरुषस्यमतिरर्पितंतत्रतत्रसुष्ठ्ववस्थि
तांचंचलांप्रवर्तिनेनतेनतेनप्रकारेणतंतत्रतत्रसर्वत्रज्ञानरूपशिवानुसंधानस्व
रूपमानसमेवप्रजनंकरोतित्यर्थः॥११५॥यथायथाप्रथापुंसःस्वतएवमवस्थि
ता॥तथातथानुसंधानंस्वभावेनैवप्रजनः॥११६॥अथयोगोज्ञगवतागीतपा
मुक्तः॥पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्श्नन्नश्नन्स्वपन्श्वसन्॥प्रलपन्विसृजन्गृ
ह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि॥इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्तंतइतिधारयन्॥ब्रह्मण्याधाय
कर्म्माणिसंगत्यक्त्वाकरोतियः॥लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसेति॥११७॥ १५५

इतत्सार्वात्म्यवेदनमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति॥शिवरूपतयेत्यादिना
शिवरूपतयासर्वयोवेदसहितत्ववित्॥अशिवंवेदयत्किंचित्सर्वपरिमेहि
तं॥११७॥शिवादन्यतयाकिंचिद्यिोवेदसोधमः॥शिवस्यैवप्रचारंहिकुरुतेस
पशुर्नरः॥११८॥शिवरूपतयासर्वंपश्यन्नातिस्वभावतः॥स्विछाचारसमाचारस्त
स्यचार्चाचरुस्थितिः॥११९॥यथायथाप्रथाज्ञानोःप्रथासासातदर्चनं॥इत्यवग
न्नविज्ञानाप्रजपतेपरमेश्वरः॥१२०॥अकारांतरेणानुसंधानमाहक्रीडयाजगदाका
रानान्यतश्चात्मदेवताक्रीडयैवात्मनात्मानंनुक्तेसातिहिवेदना॥१२१॥क्रीडयेति

ज्ञेयमात्मदेवतासामास्वाश्रितमायावस्थानलाभायैवनोक्तंनोयत्नोगत्रदृ
ष्टजगदाकारज्ञानतथातथातथ्येवलीलयानोग्यरूपेणावस्थितमात्मानमेव
नोक्तरूपेणात्मनानुक्ते॥१२२॥इन्द्रियाकारत्वासामान्यविषयाकारत्वासत्तत्क्रीड
यादेवतानुङ्क्तेस्वतन्त्रमर्चनमतं॥१२०॥तथाइन्द्रियैरर्थव्यवहारसमयेचक्षुरादिकर
णाजनितवृत्तिव्यक्तेनज्ञानेनज्ञाप्तस्यरूपादिविषयाकारंतदधिष्ठानवृत्तज्ञानक
र्तृयैवात्मदेवतानुङ्क्ते॥एवंयदनुसंधानंतदेवाद्वैतविज्ञानमित्यर्थः॥१२१॥पर १५६
माद्वैतविज्ञानमिदंज्ञानयाप्यं॥ज्ञानप्रसादतोजन्मभावनारहितंपरं॥१२२॥

परमाद्वैतविज्ञानमित्यादिस्पष्टं॥भावनारहितमिति॥भावनाजन्मसाक्षात्का
रस्यमृतपुत्रसाक्षात्कारवदप्रमाणत्वान्नरहितमेवज्ञानंपुरुषार्थसाधनमित्यर्थ
॥उक्तंह्याचार्यैः॥भावनाजफलंयत्स्याद्यच्चस्यात्कर्मणाःफलंनतत्स्थास्नितिमतंव
पणस्त्रीसंगतयथेति॥न्विडेष्विवसंगतमितिनैष्कर्म्यसिद्धौ॥१२३॥ननुज्ञानिनो
व्यवहारसमयेपिब्रह्मात्मकत्वंनासतेचेदन्येषामपितत्किमितिनासतइति॥
त्राह॥यथेतियथाचक्षुरादयःसूर्यप्रकाशेनावभासते॥तथेदंपरमाद्वैतंमनुष्या
णांनभासते॥१२४॥मनुष्यादीनांप्रकाश्यमानेपिसूर्यप्रकाशेयथाचक्षुरादयोघूक

स्पनैवनासते॥एवंव्यवदारेपित्रानिनःसुप्तमम॰ह्रैतमज्ञानिनोमनुष्या॰
णानन्नासतेइत्यर्थः॥१२४॥ज्ञानिनोपिकथंतत्रतिन्नासतइत्याशंक्याह॥प्रसादा
देवेति॥प्रसादादेवरुद्रस्यप्रक्षयास्वस्यध्रैर्यतः॥देहिकालोकनाच्चैवकर्मसाम्ये
प्रकाशते॥१२५॥श्रद्धयाइदमिन्द्रमेवेतिविश्वासबुद्धिर्धैर्यंयन्मनसोनिश्चलत्वंस्व
रूपप्रसादादिहेतुनिःकर्मसाम्येधर्माधर्मरूपयोःकर्मणोरूपनुक्तफलयोःफ
लेनसार्द्धंक्षयसाम्येसतितस्यसंस्कृतेचित्तस्यतिरावरणंसन्नदृष्टेनासतइत्य १५७
र्थः॥उक्तंहि॥जंतोरयश्चिमतनोःसतिकर्मसाम्येनिःशेषपापापटला॥लिङ्ग

८

निमेषात्॥कल्पाणदेहिककटाक्षनिरीक्षणानकारुण्यतोनवतिशतानवेधा
दाहेति॥१२५॥बकुप्रकारमित्यादिबकुप्रकारबकुसःस्मृतिःसाध्वीसतानन्तएव
मेतमहायासादर्थंवदतिदुःखिनां॥१२६॥ब्रह्मैतमेक्यलक्षणोयोवाक्यार्थउक्तः॥
इमंमेवार्थंसकलोपन्यस्तमपिसाध्वीमातृवद्धितकारिणानिर्दोषयंत्रदोषास्मृतिः
संसारलक्षणंमहापासंप्राप्यदुःखिनांनृणांबकुभिःप्रकारैस्तत्तदाशाकानिरा
सेनबकुशोबकुवारंपुनःपुनरुपदिशति॥तथाहि॥सुषुप्युक्त्याद्यवस्थासुये
नरूपेणजावःसंपद्यतेतत्सरूपब्रह्मत्वमसतिपित्रावोधितःश्वेतकेतुरावृंकतो

सुषुप्तौमत्सपन्नाःप्रजास्तद्ब्रह्मसन्मकंकिमितिनविदुरितिमधुकरैमधुत्वेनस
माहृतनानावृक्षरससमुदायवद्धि वक्ष्यमाणत्वेनसुषुप्तादौप्राप्तमपिब्रह्म
नज्ञायतइतितामाशंकानिरस्यसयएषोणिमैतदात्म्यमिति।प्रागुक्तमेवार्थ
पुनरुपदिदेशाननुयुक्तंसुषुप्तादौकारणात्मावादविज्ञानमुच्छितस्तुब्रह्मणोद
मुच्छितइतिकस्मान्नजानीयादित्याशंकायामुक्तंयथाजलधेरंशोनिधितत्त्वा
रुष्पवृष्टानांपुनःसमुद्रंप्राप्तानांनदीनांरसान्यत्वेनसमुद्रादागमनंसमुद्रात्म १५८
वंचउज्जिहीर्षवब्रह्मणस्तुच्छिनांसंसरिणंतंचैतन्यात्मनावस्थायो।च्छि

तावयमितिनज्ञानामितिपरिहारेणप्राणुक्तंवाक्यमेवोपदिष्टं।तथासुषुप्तौ
जीवस्यकारणात्मावापत्तौसमुद्रवाचादिवन्नाशंकयथावृक्षस्यपरश्वादि
नाछेदरसस्राविवात्सजीवत्वं।एवंसुषुप्तदेहेपितोहितदर्शनान्नजीवनाशइति
परिहारेणप्राणुक्तएवार्थेस्थापितेपुनःश्वेतकेतुरशंकतेकथंसूक्ष्माद्ब्रह्मणःस्थू
लजगदुत्पत्तिरितिवटधानांनगतसूक्ष्मस्याग्रोत्पत्तिवज्जगदुत्पत्तिसम्भवेनत
न्निरासायतमेवार्थमुपदिदेशाननुजगन्मूलकारणंब्रह्मकिमितितोपलभ्यतइत्याद
शंक्यउदकप्रक्षिप्तलवणाद्यनुपलब्धेरिवसाक्षात्त्वेण

मज्ञानवनिश्चयवच्छ्रुत्याघट्नूपमपिब्रह्मकार्यलिंगादस्तीत्युक्तं॥ब्रह्मसाक्षा
त्कारेकनुयायश्रुत्यानूक्यगंधारदेशगारणेपचोरैर्निश्चिप्तस्यबद्धचक्षुषःपुरुषस्यनेत्रबं
धनिर्मोक्यगांधारोपदेशागमनवदाचार्यश्रुताउपदेशाब्रह्मसाक्षात्कारोऽविघा
निवृत्तिश्चेत्युक्तंसविद्वान्केनप्रकारेणाब्रह्मसंपद्यतइत्यपेक्षायांविद्वान्मनसा
दर्शयतिज्ञानदीपप्रकाशितंब्रह्मैवप्रपद्यतेनार्चिरादिक्रममपेक्षते॥अत्र
विद्वांस्तुदेहांतरंगृह्णातीत्युक्तंविद्वांस्तुयदिमरिष्यमाणोमोक्षमाणश्चब्रह्मसंप
द्यतेतर्हिविद्वानप्यविद्वानिवकिमितिनावर्त्ततइत्यानूक्यायामुत्तरं॥तमपरमृग्

ज्ञातोस्तेनयोस्तमपरमृगोःकरतलसंयोगाविशेषेपिसत्यसत्यव्यवहितद्व
स्तत्त्वादस्तेनोनदह्यतेस्तेनस्तुदह्यते।एवमंतकालेविद्वदविदुषोःसमानो
यामपिसन्मात्रब्रह्मात्मसंधिःपुनर्नदेहंगृह्णाति॥अनृतदेहात्मबुद्धिस्तुपुनःशरी
रमुपादत्तइति।एवंतत्तल्कानिरासेननवनिःपर्यायैस्तत्वमसिवाक्येनप्रागुद्दि
तंब्रह्मात्मैक्यमुपदिष्टं॥तदिदमुक्तंवह्वृचब्राह्मणइति॥२६॥अस्या
स्मत्तात्पर्यनिर्णयत्वात्तद्वह्वृचोन्यस्यमानोब्रह्मात्मैकत्वतद्दार्ढ्यार्थएवश्रुतेस्तात्प
र्यंगम्योनान्यइतिनिगमयति॥शिवमेवेति॥७॥शिवमेवास्तिनैवान्यदितियोनिश्च

यःस्थिरःसदासर्वसिद्धांतःसर्वशास्त्रस्थापरे॥२९॥ब्रह्मात्मस्तुतिवत्स्वयम
पिप्रमाणस्तुतइतिस्वानुभवसिद्धत्वादथयमेवसिद्धांतइतिनृपश्चंकरोति॥अ
यमेवार्थादिना॥अयमेवहिवेदार्थोनापरःपरमास्तिकाः॥गृह्णामिपरमद्भुतम
मृत्यमेवनसंशयः॥२८॥अयमेवहिसत्यार्थोनापरःपरमास्तिकाः॥विश्वासा
र्थंनिवसद्भूत्विर्वःशपथयामहं॥२९॥अयमेवहिवेदार्थोनापरःपरमास्ति
काःअन्यथाचेत्सुराःसत्यंमूर्धामेत्रपतिष्यति॥३०॥अयमेवहिसत्यार्थोनापर २५०
:परमास्तिकाः॥अत्रैवसन्निधिर्देवोविश्वासार्थंकरिष्यति॥३१॥अत्रैवसंनिधि

मितिनकेवलंमदमेवममर्थंब्रह्मामित्रपितुपरमेश्वरोपिनक्रवत्सलतया
त्रैवसंन्निहितःसन्मदुक्तेर्थेयुष्माकंविश्वासजनयिष्यतात्पर्थः॥३१॥सूतउवाच
॥एवमुक्त्वातुभगवान्ब्रह्मासर्वहितेरतः॥प्रणम्यदंडवद्भूमौतत्क्षापरवशोभव
त्॥३२॥एवमुक्तेसतिदिव्यतत्वाक्यस्पष्टेअस्मिन्नवसरेब्रह्मामोंकारःसन्निधेश्वर
:॥नाभकंवोविरूपाक्षःसाबःसाक्षाद्गुणानिधिः॥३३॥ब्रह्माविष्णुमहादेवैरु
पास्योगुणामूर्त्तिभिः॥अविर्बभूवसर्वज्ञस्तत्रैवसुरसंन्निधौ॥३४॥गुणमूर्त्तिभि
रिति॥सत्वरजस्तमोगुणाएवमूर्त्तयोएषांतेनथोक्तं॥३५॥आसनंविलंबचमि

वार्दैवे ममशुते॥ श्रागतंतत्रभगवानास्तेतस्मिन्यथासुखं॥१३५॥विष्णुर्विश्वजग
त्कर्त्रात्रिवस्यामिततेजसः॥बुध्वोयोगंमहात्मानस्तत्रसंनिहितोनवपुनः॥१३६॥
पुष्पदृष्टिरनवस्तुनःपुनर्मुष्टिंचमुनिभिःसमातनैः॥स्तुवद्भिर्वचनैःसुशोभनै
र्नक्तिमद्भिरपिप्रजानतः॥१३७॥तुच्चमद्भुतमकादिनेतिचपटद्दादिनि
स्तथा॥तालमानकुशलैस्तथापरैर्नीरकादिकुशलैःसुघोषितं॥१३८॥अप्स
रोभिरपिनर्तनंतगायनैश्चसहितैमहात्मभिः॥गीतमास्फुकविनिश्चकोर्त्तिनं॥ १६१
तमाद्दिगोचरद्विजाः॥१३९॥स्थानमाप्नोति॥परमेश्वरदृष्टिगोचरमेतत्स्थानपु

ष्पदृष्ट्यादिनिरस्तमितिनोषः॥१४०॥विस्मिताश्चमुनयश्चकेचनप्रह्वयैवसिर
साचनत्रिनाः॥मुष्टियुग्ममपिकुर्यारस्त्रिकाःप्रह्वयैवपरयाचकेचनः॥१४०॥तिर्त्रि
ताऽति॥अत्रप्रह्वप्रयोजककर्तृतयानर्त्तनंत्रापिनाः॥नृतेर्णपनात्कर्मणिनष्ट॥
मस्तकेनमनुजानतिप्रियान्पृष्टतश्चचरणेनपाणिना॥दंडरज्जुमुष्टिकादिनिस्ता॥
ष्ठाकेचिदश्वनिकरैर्वृतंतिच॥१४१॥बंधनंचनिगडैश्चगर्विनामोचनंचमनुजान
तिप्रियानु॥कुर्युरश्वनिकरैश्चकेचनछेदनंचविकृताश्चकेचना॥१४२॥अन्योन्यमा
लिंगनमाचरंतिप्रियेणकेचिन्मुनयश्चकेचित॥धावंतिवेगेनपरंविसृज्यप्रये

णाचान्यातपितादयंति।।१४३।।विलोक्यसर्वान्ऋषयान्मुनीन्द्रोपिप्रहृष्टचित्तस्तुति
वार्यसर्वान्हरिविरिंचसुरान्नुतोषानतिप्रियेणैवनिरूपविप्राः।।१४४।।।
उवाचसत्यकरुणानिधानःस्मृतिप्रमाणैकसुनिश्चितार्थः।हितायलोकस्यसुरा
सुराधैःसपूजितायश्चसदामदेवः।।१४५।।एतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादिश्रुत्यर्थन
यान्नोकृतनोग्यनोगलक्षणास्यसर्वस्याद्वितीयब्रह्मात्मत्वयुक्त्यणोदरितंतत्सत्यमे
वेतिपरमेश्वरःस्वात्मनःसर्वात्म्यंप्रकटयति।।अहंहिसर्वमित्यादिना।।ईश्वरोवा १६२
च।।अहंहिसर्वंनचकिंविदन्यन्निरूपणायामनिरूपणार्थं।।इयंहिवेदस्यपौरा

निष्टममानुनृतश्चनसंनायश्च।।१४६।।विचारदृष्ट्यातावन्नरज्जुतत्वेसर्पधारादिवद
ध्यस्तस्याज्ञानतत्कार्यस्यमिथ्यात्वेविलयात्मन्नेरितिकंकिंचिन्नास्ति।।अधिष्ठा
द्विनाशःकल्पितवस्तुनइतिन्यक्।।तथाचयदिदंसर्वंनतत्सर्वंकिंत्वहमेवेतिबाधयो
या सामानाधिकरण्यमविचारदृष्ट्याध्यारोपितस्यसर्वस्याधिष्ठानादनन्यत्वादहमेवन्न
तिनासमानसमकत्वस्वात्मकइतिसंसर्गोसामानाधिकरण्यंदृश्यमानस्ये
तिश्रवणाद्वेदस्याप्ययमेवतात्पर्यगोमोर्थइत्याह।।इयंहीति।।सएवोधस्तात्तनउपरि
ष्टादितियत्सनत्कुमारनारदसंवादेनृमविद्यायामाम्नायते।।अत्रत्रसंगान्नदर्थमाह

अहंसदाधश्चेति॥अहंसदाधश्चतथाहमूर्ध्वंचदृष्टेरहमेवपश्चात्॥अहंवस
र्वेतरमात्मिकारूपत्वादहंसैदेवोत्तरतरांत॥१४७॥परोक्षरूपेणासुसंस्थितोहंतथाप
रोक्षेणासुसंस्थितोहं॥अनात्मरूपेणासुसंस्थितोहंसदात्मरूपेणासुसंस्थितोहं॥१४८॥
जैवेनरूपेणासुसंस्थितोहंतथेशरूपेणासुसंस्थितोहंअज्ञानरूपेणासुसंस्थितोहंवि
ज्ञानरूपेणासुसंस्थितोहं॥१४९॥संसाररूपेणासुसंस्थितोहंकैवल्यरूपेणासुसंस्थि
तोहंशिष्यादिरूपेणासुसंस्थितोहंगुर्वादिरूपेणासुसंस्थितोहं॥१५०॥वेदादिरूपे
णासुसंस्थितोहंस्मृत्यादिरूपेणासुसंस्थितोहं॥पुराणरूपेणासुसंस्थितोहंकल्पादि

रूपेणासुसंस्थितोहं॥१५१॥अमातृरूपेणासुसंस्थितोहंअमाणरूपेणासुसंस्थो
तोहं॥अमेयरूपेणासुसंस्थितोहंअनुमितिस्वरूपेणासुसंस्थितोहं॥१५२॥कर्तृस्वरूपेण
सुसं०क्रियास्वरूपेणासु०हेतुरूपेणासु०फलस्वरूपेणासु०॥१५३॥नोकृस्वरूपे
णासु०नोगस्वरूपेणासु०हेतुरूपेणासुंनोग्यस्वरूपेणासुसं॥१५४॥पुण्यरूपेणासु
०पापस्वरूपेणासुसं०सुखस्वरूपेणासु०दुःखस्वरूपेणासुसं०१५५॥रुद्रअनेदनसु
०विष्णुअनेदनसुसं०॥ब्रह्मअनेदनसु०देवअनेदनसुसं॥१५६॥मर्त्यअनेदनसु०
तिर्यक्अनेदनसु०॥कृमिअनेदनसु०काटअनेदनसु०॥१५७॥वृक्षअनेदनसु०गुल्म

प्रनेदेनमुसंस्थितोदं॥लतापत्रनेदेनमुसंस्थितोदंतृणप्रनेदेनमुसंस्थितोदं॥१५८॥
काष्ठप्रनेदेनमु०वटप्रनेदेनमु०यदप्रनेदेनमुसं०फुडादिनेदेनमुसंस्थितोदं
॥१५९॥अन्नप्रनेदेनमु०यानप्रनेदेनमु०वनप्रनेदेनमु०गिरिप्रनेदेनमुसंस्थि
तोदं॥१६०॥नदीप्रनेदेनमुनदप्रनेदेनमु०समुद्रप्रनेदेनमु०तटप्रनेदेनमु०१६
१॥तडागप्रनेदेनमु०अब्जप्रनेदेनमु०॥तडागप्रनेदेनमु०ग्रहप्रनेदेनमु०॥१६२॥
मेघप्रनेदेनमुसं०विद्युत्प्रनेदेनमुसं॥यक्षप्रनेदेनमुसं०रक्षःप्रनेदेनमुसं॥१६३
॥गंधर्वनेदेनमुसंसिद्धप्रनेदेनमुसं०अंडप्रनेदेनमुसं०लोकप्रनेदेनमुसं॥१६४

ध॥देशप्रनेदेनमुग्रामप्रनेदेनमु०गृहप्रनेदेनमुसंभवप्रनेदेनमुसं॥१६५॥
कटप्रनेदेनमुप्राकारनेदेनमुसं०पुरप्रनेदेनमुसं०पुरीप्रनेदेनमुसंस्थितोदं॥
१६६॥व्योमादिनेदेनमुसंस्थितोदंनाष्ट्रादिनेदेनमुसंस्थितोदं॥नारीनेदेनमुस
स्थितोदंघ्राणप्रनेदेनमुसंस्थितोदं॥१६७॥स्रोत्रादिप्रनेदेनमुसंस्थितोदंपादादि
नेदेनमुसंस्थितोदं॥मनःप्रनेदेनमुसंस्थितोदंबुधिप्रनेदेनमुसं॥१६८॥अहंप्रने
देनमुसंस्थितोदंचित्तप्रनेदेनमुसंस्थितोदं॥संघातनेदेनमुसंस्थितोदंजन्मादिने
देन०॥१६९॥अहंप्रनेदेनेति॥अहंकारप्रनेदेनेत्यर्थः॥१६९॥जाग्रत्प्रनेदेनमुसं॥

DEBIPADA DAS

स्थितोहंस्वप्नप्रपंचेदंनसुसंस्थितोहं॥सुषुप्तिप्रपंचेदंनसुसंस्थितोहंतुरीयप्रपं
चेदंनसुसं॥१७०॥दृग्रूपप्रपंचेदंनसु॰दृष्टिप्रपंचेदंनसु॰साक्षिस्वरूपेणसु॰सर्वस्व
रूपेणसुसंस्थितोहं॥१७१॥अस्तिनास्तिवचनेननास्तिनास्तिनास्तिपरिनास्ति
नास्तिनास्तिनास्तिपरिनास्तिनास्तिचमेरूपमेवनहिसंन्यायःक्वचित्॥१७२॥अस्ति
नास्तीति॥सत्वासत्वान्नास्तिनास्तिनास्तिनास्तिनास्तिनास्त्याचयदुपत्यस्पतेतत्सर्वमत्स्वरूप
मित्यर्थः॥१७३॥नास्तिगोचरनयेतिनास्तिगोचरतयास्तिनास्तिसदानास्तिगोचरविहीन १६५
रूपनः॥यत्स्तिनास्तिनतदहमेवसनतंन्नत्ययेपिगतिरेवमेवहि॥१७४॥नास्तिनय

विषयास्तिनास्तिनयश्चनास्तिविषयाकर्तुंनशक्नोतितत्सर्वमहमेव॥उक्तमर्थंबुद्धि
दृढावप्यतिदिशति॥न्नत्ययेपीति॥१७५॥नित्यशुद्धपरिबुद्धमुक्तत्वांयस्यनित्य
मितिवाक्यवाक्यश्रुतेः॥तस्यसत्यसुखबोधपूर्णतानास्थमेवममनास्तिसंन्याय
॥१७६॥वाक्यश्रुतेरितिश्रुतेर्वाक्यमितिपर्यंतः॥१७७॥यत्स्वरूपमहमात्मनास्था
यत्स्वरूपमिदमात्मनैवतु नातितन्नुममचिह्नयुःसदानातिनास्त्यदितिनिश्चयो
ममब्रह्मात्मनेति॥यस्यचिन्मात्रपरस्यैवस्वरूपमहमात्मनाब्रह्मकारास्प
देनानोक्तरूपेण॥तथाऽहमात्मनाऽहंकारास्पदेननानोक्तरूपेणचनातितच्चि

न्मामेवमदायंस्वरूपंयस्मान्मदीयोनिश्चयएवंरूपस्तस्मान्सार्वात्म्यप्रतिपा
दिकाश्रुतिस्तदर्थप्रतिपादकोब्रह्मवोनावपिसत्यवादितावितिनिगमयतिम
योक्तिति॥अहंसमस्तंममरूपतःपृथक्नकिंचिदस्तीतिसुनिश्चयःस्तः
॥मयानुवेदांतवचोनिरंजसापिनामहेनापिचसत्यमीरितंअत्रसंशयमति
र्विनश्यतिनात्रसृएवपरमार्थदर्शनात्॥अत्रनिश्चयमतिस्तुमुच्यतेकष्टरूप
नवपाशबंधनात्॥११७॥सूतउवाच॥एवमुक्कामहादेवःसांबःसमारम
मोचकसमाहितंपमहविष्णुब्रह्माणमपिसादरं॥११८॥विलोक्यदेवान

१६६

१८

विलाविश्वहेनेवचसाः॥नत्रमस्तुसुरश्रेष्ठायुष्माकमितिसाब्रुवीत॥११९॥दे
वाश्चदेवदेवंप्रसन्नकारुणानिधिं॥प्रजयामासुराज्ञादम्पत्रपुष्पफलादिनि
॥१२०॥विष्णुर्विश्वजगत्कर्त्राविश्वेशांघ्रिसरोरुहं॥स्वमूर्ध्निनत्वानिक्षिप्यपुनःप
रवशोनवत्॥१२१॥पितामहोपिसर्वात्मानंशिवपादाबुजद्वयं॥स्वमूर्ध्निनत्वानिक्षि
प्यतथापरवशोनवत्॥१२२॥देवदेवोमहादेवःसांबःसमारमोचकः॥तानर्त्तपरम
भावमेश्वरंप्रदर्शयन्॥१२३॥परमभावमितिपरशिवस्यनिरतिशयपरमानंद
विषयोयःपरमोभावस्तंप्रदर्शयन्तन्निमर्थंनृत्यरूपंतवानतस्यचभावस्यस्वरूप

निरूपणं शिवमहात्म्यवर्णनं तथा येऽध्यायेविस्तरेणोक्तं ॥१८॥ कृतार्थं मम
हादेवीकरुणासागरापराचकारयरमेश्वरात्मासमालोकमहेश्वर ॥१९॥ विष्णु
ब्रह्मासुरासर्वेतत्रसंनिहिताजनाः ॥ सर्वेसंतोषतस्तत्रनृत्यंतिस्मयथाबला
१८०॥ देवदेवोमहादेवोमहानंदोदधिर्द्विजाः ॥ विलोक्यसर्वान्सुप्रसन्नस्तत्रवातर्हि
तोभवत् ॥ १८१॥ विष्णुब्रह्माणमालिंग्यविलोकसकलान्सुरान् ॥ प्रसन्नः पद्मया
सार्धंविकुंठमागमत्प्रभुः ॥ १८२॥ ब्रह्मापिविस्मयापन्नोविलोकसकलान्सुरान् ३६१
श्रवणाःस्मुप्रसन्नाश्चाश्रयेवनुकेवलं ॥ १८३॥ श्रवणाः संन्निति ॥ एवपरमेश्व

रेविस्मोचांतर्हितयोःसतोःशिवस्यापरवत्रा एवसतब्रह्माश्रावणात्पूर्वोक्त
स्मृत्यर्थस्यत्रोषपुनरादेतिसूतवाक्यं ॥ १८४॥ छंदोगसप्रमेयानृग्विद्यासतत्कु
मारेणतारदायोपदिष्टासाजिवृद्धुस्तत्रात्मविद्याव्यतिरिक्तानास्वरूपाज्ञानं
निवर्त्तकत्वानावेतप्रतुतरत्रथतदर्थधारणनिमित्तलोकदेतुत्वमेवेतियदाम्ना
तंऋग्वेदस्तगवोध्येयात्पादितातत्संगरक्षातिविद्याःसर्वाइतिब्रह्मोवाच ॥ विद्याःस
र्वासृणांसद्यात्संसारस्यप्रवर्त्तिकाः ॥ श्रात्मविद्यातुसंसारतमसःप्रतिघातिनी ॥
१८६॥ सर्वशब्देनतयोनामब्रह्मेत्युपास्तेइत्येवमाम्नातंनामवागादितत्वोपास्ती

नांसंग्रहस्तासामपियावन्नात्रेगतंतन्नास्ययथाकामचारोभवतीत्येवंतन्नघाक्यैरा
घावगतैहिकामुष्मिकसंसारिकफलसाधनत्वावगमान्नऽयनिषधातिरिक्तवेदा
नाचसांसारिकफलविषयत्वंनगवताप्युक्तं।त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवा
र्जुनेति।।श्रुतद्येवमेवनगदन्नोत्पत्तरतिनोकमात्माविदितियदाम्त्रातंतस्या
र्थमाह।।आत्मविद्येतिसंसारतमसइति।।संसारस्यनिदाननृतमज्ञानंतस्यय
न्नमस्तस्येत्यर्थः।।६९।।ननुविद्यांतरस्यापिसंसारनिवर्त्तकत्वंकुतोनेत्यतन्नाह १६८
आत्मविद्येति।।६।।आत्मविद्याविद्यानस्यनोकसागरएवहि।।८९।।स्वस्वरूपा

ज्ञानंहिसंसारहेतुःतद्धनात्मविषयेणज्ञानेनतन्निवर्त्तनेत्रतत्रात्मविद्यारहित
स्यसंसारयातनावसर्वदेत्यर्थः।।अतएवसकलविद्यानिष्णातस्याप्यनात्मविदोनार
दस्यवाक्यमेवमाम्नानसोदन्नगवःशोचामितमात्मगवल्लोकस्यपारतारयत्विति।।
८९।।मुक्तिरेवेति।।मुक्तिरेवात्मनिष्ठस्यनास्तिसंशयकारणं।।९००।।आत्मज्ञानिनस्तु
तद्धाथात्म्यज्ञानेनतदावरणंविद्यानिवृत्तौनिरूपादानस्यसंसारात्मकस्यनोका
स्योदयासंभवान्मुक्तिरेवेत्यत्रसंशयोनास्तीत्यर्थः।।९००।।श्रुतौनामादित्रायणांतानित
त्वात्पुनरोत्रव्यापकानिबुद्धेःपरतत्वावतरणोपायत्वेनसोपानक्रमेणोपदिश्यन्ते

त्वेवविजिज्ञासितव्यइत्यनवच्छिन्नसुखरूपस्यसर्वव्यापकस्यात्मनोज्ञातव्यत्वंश्रुति
ज्ञायतेत्रनान्यत्पश्यतीत्यादिना।नूमवस्तुलक्षणमाम्नातंतल्लक्षणंनियत्रान्यदित्यादि
ना।यत्रात्मत्वरूपतिम्नाणि।शृणोत्यन्यन्नश्चैवच।।अन्यज्ञानंतिवाल्पंतद्यदल्पंमर्त्यमे
वतत्।१६१।।नूमवस्तुश्रुतियोगिच्छन्नयदल्पस्यलक्षणमाम्नाले।।अथयत्रान्यत्पश्य
तीतिश्रुतिपत्तिसोकर्यायग्रथममन्त्रश्रुतिपाद्यतइतिद्रष्टव्यं।।तदयमर्थः।।यत्र
खल्वनवस्तुनिश्रमातृश्रमाणश्रमेयादिद्वैतव्यवहारस्तदल्पंपरिच्छिन्नमल्पत्वमस्मिन १६२
श्वरं।१६३।।यत्रपश्यतिनान्यच्छृणोत्यन्यदस्तिका:।।अन्यच्चनविजानातिसनूमा

सुरपुंगवा:।।१६४।।इदमाम्नास्त्रिपुटाव्यवहारेयस्मिन्वस्तुनिनास्तिसोनवच्छिन्नोनूमस्व
रूपात्मेतिधेयश्चात्मेति।१६५।योवैनूमातत्सुखमितिश्रुतिवाक्यस्यार्थमाह।योवैइतियोवै
नूमासुखंतद्धितद्धिकैकल्पमुत्तमं।नाल्पेचास्तिसुखंतस्मान्महद्वैतपरोनवेत्।१६६।य
दपरिच्छिन्नमात्मवस्तुतदेवहिसुखंनिरतिशयामुष्किञ्चापरिच्छिन्नेनसुखंनैवास्तिपरिछ
दकवस्तुस्वतन्त्यादेश्चाक्रपंतावात्।द्वितीयाद्वैतयत्तवतीतिद्व्याम्नानं।।अतोनवच्छिन्न
सुखरूपात्मनिष्ठैवसंपादनायेति।निगमयति।।तस्मादिति।१६७।।महद्वैतपरस्यत्यादि
महद्वैतपरस्यास्यनानायोजन्मनैवच।नैवगत्यागतिनान्यद्बंधंननिमोचनं।१६८।।ए

DR BHAU DAJI INSTITUTE OF RESEARCH

वमपरिछिन्नसुखात्मकब्रह्मतत्त्वानुष्पज्जन्मनाशवधमोक्षादिसकलपरिच्छेदस्य
प्रवहारेनैवास्ति।।१७४।।अत्रैवलीयतेसम्यक्सर्वमात्मतयास्वतः।।घृतकाठिन
वत्त्वप्रपञ्चप्रतिभासवत्।।किंतुतत्सर्वमत्रैवास्मिन्मृषावस्तुनियाथात्म्येनज्ञायमाने
तत्त्वरूपतयैवसम्पद्यतेनपुनरुत्पद्यते।।१७५।।तत्रदृष्टांतमाह घृतेतिघृत
काठिन्यंवननुघृतमग्निसंयोगात्प्राक्काठिन्यंतत्संयोगेचतत्काठिन्यंविलीयते।।एवं
ब्रह्मापिस्वगोचरज्ञानात्प्रपञ्चस्तुतःप्रपंचात्मकमासीत्पश्चाच्चनिर्विशेषमित्यर्थः १७०
कारित्वादनित्यत्वस्यादित्यानुक्तानिदर्शनांतरमाह।।स्वप्नेति।।अपरिछिन्नोनिर्वि

कारेब्रह्मवस्तुनिस्वप्नप्रपंचप्रतिभासवदेवसर्वजगत्प्रतिभासः।।अत्र
तःप्रेप्रतिभासेकशरीरंतन्नस्वाश्रयेविलीयतीत्यर्थः।।१७५।।
सर्वमेतदतिशोभनंपरंकेवलंकरुणयैवभाषितं।।देवदेवचरणप्र
सादतोनेतरद्विकथनीयमस्तिवः।।१७६।।इतिश्रीस्कंदपुराणेसूत
संहितायांयज्ञवैभवखंडस्योपरिभागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्म
विद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेपंचमोऽध्यायः।।इतिश्रीमत्का
ञ्चीविलासक्रियाशक्तिपरमतत्त्वश्रीमत्त्रैलोक्यानंदनाथपादाब्जसेवा

पराशरोनोपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसूत
संहितातात्पर्यदीपिकायांयज्ञवैभवखंडस्योपरिभागेब्रह्मगीतासू
पनिषत्सुब्रह्मविद्यायांपंचमोध्यायः।५॥श्रीरामश्रीश्रीकृष्णायनमः।
ॐश्रीवायनमः।ॐनारायणायनमः॥एवंदिग्देशकालाद्यवच्छिन्नमद्वि
तीयंसच्चिदानंदात्मकंब्रह्मात्मत्वेनोपदिष्टं।तत्त्वंपदबुद्धिनिर्ज्ञानेव
साक्षात्रावगंतुंशक्यतइतिहृत्पुंडरीकमध्येसत्यकामत्वादिगु १७१
वैशिष्ट्येनतस्यैवब्रह्मणउपासनेब्रह्मवर्चसादिसाधनंसंपन्नस्या

२३

मुमुक्षोरुपदिश्यतथायदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेत्यादिकाश्रुतिस्तामत्रदहरविद्यो
संगृह्णाति।।अस्मिन्ब्रह्मपुरइत्यादिना॥ब्रह्मोवाच॥अस्मिन्ब्रह्मपुरेवेश्म
दहरंयदिदंसुराःपुंडरीकंतुतन्मध्येआकाशोदहरोस्तितु॥१॥ब्रह्मण
पुरब्रह्मपुरमितितदुपलक्षितस्यानेविद्याधिकारिशरीरमुच्यते।उक्तं
हि।उपलक्षेरधिष्ठानंब्रह्मणोदेहइष्यते।तेनासाधारणत्वेनदेहोब्र
ह्मपुरंनवेदिति॥अस्मिंश्चविद्याधिकारिणिदेहेयदिदंदहरमल्पपु
मांसंहृत्पुंडरीकंतेनावच्छेदात्सर्वगतोपिदहरोल्पपरिमाणोयम्॥

काशःश्रुत्यातन्मधेनिर्ज्ञास्यत्वेनोपदिष्टः।२।सच्चिदानंदःसोत्वेष्ट
व्योमुमुक्षुभिःसविजिज्ञासितव्यश्चविनाशकोचमास्तिकाः।२।सस
त्यज्ञानानंदात्मकःपरशिवएवाऽऽकाशाख्योह्यासमंतात्काशतइति
श्रुत्यात्मस्वप्नेब्रह्मणिमुख्याःऽअतएवान्यत्रान्नापनेऽऽकाशोवै।
नामनामरूपयोर्निर्वहितेति।।तत्रभगवान्बादरायणोप्याकाशश्च
ष्टेस्यब्रह्मपरत्वसूत्रयामासऽआकाशस्तल्लिंगादिति।ऽअयमेवाकाशा १७२
ख्यःपरशिवोमुमुक्षुभिःशमदमादिसाधनकलापैरन्वेषणीयः।

२७

श्रवणमननादिसाधनजनितेनज्ञानेनज्ञातव्यश्चएवंवदन्श्रुतो
नास्मित्यदंतरितनहृत्पुंडरीकपरामर्शकत्वेन्या
ख्यातंभवति।।दहराकाशपरामर्शेहिनमध्येव्यवस्थितत्वेनव
क्ष्यमाणद्यावाएथिव्यादिकमेवोपास्यत्वात्तच्चयुक्तं।ऽअथयइहा।
त्मनमनुविद्यव्रजत्येतांश्चसत्यान्कामांस्तेषांसर्वेषुलोकेषुकाम।
चारोभवतीत्यात्मोपास्तेःफलवत्वावगमात्।।नत्वेवंपरिच्छिन्नमे
वब्रह्मोपासनीयमेत्याहाविनाशंकोचमिति।हृत्पुंडरीकोपाधित

नपरिच्छेदंविहायस्वानाविकानेवपरिछिन्नम्अविदित्वाअज्ञात्वेत्यर्थं
।१३।।अथयद्ब्रह्मात्मानमनुविद्येतिवाक्यस्यार्थमाह।।यएतिदित्वेति
येविदित्वापरात्मानंब्रह्मनेतीवक्रियाःस्थिताः।तेषांसर्वेषुलोकेषुका
मचारस्तुविद्यते।।१४।।येतूदीरितलक्षणमात्मानंज्ञात्वास्थिताः।ते
षांसर्वेषुलोकेषुकामचारस्तुविद्यते।।तेअग्निहोत्रादिकाःक्रियाब्रह्मं
तीवनपुनर्ब्रह्मेतिकर्तृनेतृत्वादिमदंतःकरणस्यविविक्तत्वात् १७२
आत्मविद्यायाःफलमाह।तेषामितिसर्वेषुलोकेष्विति।येलोकाःका।

मविशेषाश्चसयदिपितृत्वलोककामोभवतीत्यादिनाश्रुतोब्रह्म
चितास्तेषुसर्वेषुविकल्पःकामचारोभवतिहब्रह्मध्येऽवस्थितस्यद
हरब्रह्मणःसत्यकामादिगुणोरुपास्यमानस्यनिरतिशयानंदरू
पतयासर्वकामानांतदेकदेशत्वादित्यर्थः।१४।ननुसुषुप्तोतथा
विधंब्रह्मप्राप्तेः।सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः।तथाच
विकल्पश्चसुप्तस्यापिसर्वकामावाप्तिःकिंनस्यादित्याशंक्यसदृष्टां
तमाह।।यथेति।यथाहिरण्यनिधिंनक्षेत्रज्ञानविवर्जिताः।उपर्यु

परिगछंतोनविंदेयुःअनाइमाः।२५।।तथासुषुप्तोगछंतोब्रह्मलोकं
स्वयंअतोनविंदंतिमहामोहादहोमोहस्यवैनवः।।२६।।ब्रह्मलोक
मितिः।।लोक्यतइतिलोकःब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकः।सुषुप्तावस्थायां
स्वप्नकालेब्रह्मसर्वप्राणिनिःप्राप्तमप्यविद्याचछादप्राप्तमेव।
नवति।निक्षेपस्थानमज्ञानतःपुरुषस्यनिधिवदित्यर्थः।।अ।
नेनचतद्यथाहिरण्यनिधिमितिस्फुत्यर्थःसंगृहीतः।।२६।।हृदय
शब्दनिर्वचनादपि सर्वगस्यब्रह्मणोहृन्मध्येवस्थानंस्तुत्यादः। १७४

२६

श्रितंसएषआत्माहृदीत्यादिनातत्संगृह्णातिः।।अयंहृदिस्थितइतिः।।अयंहृ
दिस्थितःसाक्षीसर्वेषामविशेषतः।।तेनायंहृदयंप्रोक्तंशिवःसंसारमोचक
।।२७।।एतस्महन्मध्येावस्थितब्रह्मज्ञानस्यअहरहर्वाएवंवित्स्वर्गमितिअ।
तिपाठितंफलमाहः।।यएवमितिः।।यएवंवेदसःस्वर्गलोकमेतिनसंशयः
अस्माच्छरीरादुत्क्रांतसुषुप्तोयःसुरर्षभाः।।२८।।परंज्योतिःस्वरूपंतंशिवंसं
पद्यतेसुराः।।अनिनिष्पद्यतेस्वेनरूपेणोवस्वभावतः।।२९।।अनेनहृदयस्थ
वेदनेनस्वर्गलोकंलोक्यमानंदुःखासंस्पृष्टंपरानंदरूपंब्रह्मप्रोप्नोति

DR BHAU DAJI

र्थः। अथ यएषसंप्रसादइत्यादिश्रुत्यादियस्तद्ब्रह्मप्राप्तिप्रकारोदर्शितस्तमनिधत्ते॥ अस्मादितिस्थूलसूक्ष्मादिशरीरानिमानंपरित्यज्यसुषुप्त्यवस्थायांजाग्रत्त्वप्रविषयोपभोगहेतकालुष्यरहितेनप्रसन्नो यश्चिन्मात्ररूपःसाक्षीहार्दब्रह्मविद्ययाअज्ञानलक्षणंकारणशरीरमपिविहायविकारजातात्परंतदसंस्पृष्टज्योतिःस्वरूपकेवलचैतन्यमकाग्र्यात्मकंपरशिवस्वरूपंसंपद्यस्वात्मतयाज्ञात्वाअविद्याहृतेपच्छेदविहायस्वकीयेनैवरूपेणाभिनिष्पद्यतेप्राप्नोतिप्राप्तिश्चेयं

येकंवगतचामीकरन्यायेनप्राप्तिरूपत्वाज्ज्ञानमात्रसाध्यानतुप्राप्याद्वा। मांतरप्राप्तिवत्कर्मसाध्येतिपूर्वभागस्यापवित्रेध्यायेप्रतिपादितमात्रानुसंध्येयं॥२८॥एषआत्मेतिहोवाचेतिवाक्यस्यार्थमाहएषआत्मेतिएषआत्मानचैवान्यःसत्यमेवमयोदितंएतदेवामृतंसाक्षादनयंब्रह्महेसुरा॥२०॥यएवमभिनिष्पद्यतेएषएवात्मानान्यइतोतिरिक्तस्यदेहादिविशिष्टस्यसोपाधिकत्वेनानात्मत्वादित्यर्थः॥एतदमृतमितिश्रुतिसंगृह्णातिएतदेवेतिएतदेवापरिच्छिन्नमात्मवस्तु

अमृतमविनाशियो वै नूमानदमृतमितिश्रुतेः।अतएवानयंनयहे
तोर्द्वितीयस्मान्नावात्।अतएवानयत्वादेतदेवब्रह्मानयंवैजनकः
प्राप्तोसिअनयंहिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः।२०।अयंआत्मासमेतुरित्या।
द्यनुपतापीनवतीत्येवमंनाश्रुतिःसंगच्छतेयआत्मेत्यादिना।।या।
आत्मादहराकाशःसमेतुविधृतिःसुराः।असंभेदायलोकानामे
षामेनंमहेश्वरं।२१।समेतुर्विधृतिरितिसेतुरितिसेतुरिवसेतुर्म. १७६
र्यादानृतःवर्णाश्रमादिभेदनक्रियाकारकफलरूपेणप्रतिनि.

२८

यतप्रपंचस्यविधारणाविधृतिः।किमर्थंतद्विधारणमितिचेत्तत्राह।
असंभेदायेति।एषांनूरादिलोकानांकर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदा
यविदारणायाविनाशायेत्यर्थः।२१।सेतुर्विश्वोप्तेः।अहोरात्रइत्या।
दिना।अहोरात्रेणतरतोनामृत्युर्नजरापिचानशोकोनेवसुकृतंनदु
ष्कृतमपीश्वरा।अतःसर्वेनिवर्त्तंतेपाप्मानःसुरपुंगवः।२२।सर्वस्प
र्शनिमनःप्राणिनापरिच्छेदकेयेअहोरात्रेएनंसेतुंनूतेआत्मानंनत
रतःनातिक्रामतः।इतरप्राणिवदेहोरात्रादिलक्षणेनकालेनपरिछो।

द्योनन्नवतिःतस्मन्तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेनतत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेरि
त्यर्थः।तथामृत्युजरादिकमपिदेहादिधर्मत्वान्नद्विविक्तंसेतुरूपमा
त्मानंनप्राप्नोति।२२।अप्राप्यचअतोमात्प्रतिहताःसर्वेनिवर्तंतेतोऽ
इत्यतआह एषइतिएषोपहतपाप्माहिब्रह्मलोकःस्वयंप्रभः।लोकवत
इतिलोकःआत्माब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकः।एषहियस्मादपहतपाप्मा
अतोनिवर्त्ततत्पर्थः।२३।तस्माद्वैसेतुमेतंतुतीर्त्वोभसन्सुरर्षन्नाःब्र १७७
वत्पनंधोविद्वान्सन्नविद्वांस्तद्वदेवतु।२३।तस्माद्वाइत्यादि।तस्माद्दे

हादिविविक्तस्तस्माद्विद्वानिमंतेसेतुंतूतमात्मानंनीत्वोप्योधादि
धर्मस्पृष्टशरीरादिधर्मणैवसहनिहत्यात्मनहितएवभवती
त्यर्थः।२४।एवंदहरविद्याविषयंब्रह्मोपदिश्योपजाग्रदाद्यवस्थावि
निर्मुक्तब्रह्मप्रतिपादनपराप्रजापतिनेंद्रायोपदिष्टायाविद्यायए
षोदक्षिणिपुरुषोदृश्यतइत्यादिनाशुत्याप्रदर्शितांसंगृह्णातिउप
तापीतुसन्देवानोपतापीभवत्यियएषोदहराकाशइत्युक्तःपरमे
श्वरः।२५।सदेहादिविशेषेभ्यःएषभूतःसनातनःजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ता

स्यावस्थायामनिदेहिनोऽयमेवइत्यादिनादेहादेर्नाग्रहाद्यवस्थायाश्च
जडत्वेनसाक्ष्यत्वात्तस्मात्साक्षीस्वप्रकाशचिद्रूप आत्मातत एवसूत्रएव
प्रतिपत्तव्यइत्यर्थः॥२५॥तस्माविहिताग्नेरपिमहादेवसाक्षीनित्यःस्वयंप्रमाणमस्मिन्नध्यस्ता
रूपेणसाक्षिणाचिरं॥२७॥तस्मिन्नस्तमितस्वरूपेणाध्यस्तंजडंजगत्प्र
काशतेकदाचिन्नेतिनदन्याध्यानप्रकाशंतस्यस्वप्रकाशत्वेह्यात्मव १७०
ज्ञगतोपिसर्वदाज्ञानप्रसंगइतिनावः॥२७॥नहवैसशरीरस्यसतइष्टा

दिश्रुत्यर्थंसंगच्छतेनिस्वदृष्टेनेत्यादिनाकदाचिस्वदृष्टेनशरीरे
णसशरीरस्यसर्वदाप्रियाप्रियाभ्यांसंबंधोनवत्येवनसंशयः॥२८॥य
तोदेहादिविशिष्टस्यैवसुखदुःखोपभोगलक्षणःसंसार॥२८॥अश
रीरंवावसंतंविद्यापानप्रियाप्रियेस्पृशतःसत्यमेवोक्तंनात्रसंदेह
कारणं॥२९॥यतोदेहादिविविक्तंकेवलमात्मनंजानतस्तुसंसा
रस्पर्शएवनास्तीत्यर्थः॥२९॥दहराकाशशब्दस्यब्रह्मपरत्वंदृढयितुं।
श्रुत्यंतरगतमाकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितेत्रिवाक्यमग

ल्लोतियएषइतियएषोदहराकाशःसएवसुरपुंगवाःनामरूपस्यनि
र्मोतातदेवब्रह्मसनातनं॥३०॥यआकाशाखोहृन्मध्येवस्थितआत्मा
घटपटादिनामधेयस्यतदनिर्धेयार्थज्ञानस्यचनिमतानेदेवानादि
निधनेब्रह्मेत्यर्थो३०॥अमृतंचतदेवैतत्सआत्मासर्वदेहिनोतत्तो
नान्यत्परंकिंचिन्नापरंनास्तिकिंचन३१॥अमृतमित्याद्युक्तार्थो३२
॥सएवसर्वरूपेणाविनातिनविनातिच॥अहोरूपस्यदेवस्यपू
र्णतांकोनुवेदतां३३॥ब्रह्मणःस्वकार्येषुसृष्टत्वोतिकादिषुअनु

गतिप्रदर्शनार्थंयथामृदितिदृष्टांतः॥यथामृत्स्वविकारेषुतद्रूपेणसंस्थि
ता॥तथासर्वत्रतत्साक्षीतत्तद्रूपेणसंस्थितः३३॥द्रूपेणसिंस्थितयथावारि
विकारेषुजलेनतत्तत्स्वरूपतः॥तथासर्वत्रतत्साक्षीतत्तद्रूपेणसंस्थितः३४॥अथ
यथाग्निःस्वविकारेषुतत्तद्रूपेणसंस्थितः॥तथासर्वत्रतत्साक्षीतत्तद्रूपे
णसंस्थितः३५॥यथावायुश्चविकारेषुवायुस्तत्तत्स्वरूपतः॥तथासर्व
त्रतत्साक्षीतत्तद्रूपेणसंस्थितः३६॥यथावासर्वगंव्योमस्वविकारेषोव
संस्थितो॥तथासर्वात्मकःसाक्षीसच्चिद्रूपेसंस्थि॥ता३७॥अनुगत

DR BHAU DAJI

स्यापिनिर्लेपत्वप्रतिपादनार्थंयथावासर्वगंव्योमेतिनिदर्शनांतरं॥
३७॥घटाकाशादिनेदेनविनिर्मोप्यविनागवान्॥आकाशस्तद्वदीशा
नोविनिर्मोप्यविनागवान्॥३८॥घटाकाशादीत्यनेनतात्विकानेदप्र
तिपादनं॥३८॥महादेवइतिनामधेयबलादप्यस्यसार्वात्म्यप्रतिपा
दयति॥महादेवोविनागेनेत्यादिनामिहादेवोविनागेनविनागेन
चनासते॥अन्यथाचेन्महादेवोमहादेवःकथंनवेत्॥३९॥अन्वर्थो ९६०
संज्ञावेयमित्याह॥महादेवोमहादेवएववेति॥महादेवोमहादेवएव॥

३२

नैवाऽयंमहान्नयंनतथासतिमाहादेवएवसर्वनचापरं॥४०॥यद्यसोम
हान्तस्यान्महांश्चासौदेवोमहादेवइतिदृश्यसंज्ञाकथंसिध्येदित्यर्थः॥४०
येनकेनापिरूपेणयद्यज्ञातिनजातिचतेनतेनैवरूपेणशिवएववना
सते॥४१॥यथाजानतेनेति॥यथाजातेनरूपेणशिवएवेतियामतिः॥
साशिवापरमासंविन्नापरानहिसंशयः॥४२॥येनयेनप्रकारेणयद्य
ज्ञातितेनसर्वेणरूपेणतदधिष्ठानसच्चिदानंदात्मकःशिवएवज्ञाती
तियामतिःसापिसंविद्रूपापरमाशक्तिरेवनान्येत्यर्थः॥४२॥अहमिति॥
शिवएवसत्यचिद्घनःस्फुरतिसदाऽथगच्छतिनेववस्तुइदमितिवपुषा

चतेनबंधनेनहिमनुजस्यविमोचनंचकिंचित्।।ध२।।अहमेवेत्यादिप्रति
पादितस्तुत्यर्थंप्रपंचः।।ध३।।शिवइतिसकलेयदाविनाशतेनचमरणे
जननंतदास्तिकिंचित्।इतिहृदयेवचनंमदीयमेतन्निश्चितमतिःसत
तंनिधायतिष्ठेत्।।धधापरमशिवःपरमेश्वरःप्रसन्नोयदिविमलापा
रमानुनूतिरेषानहिसकलैर्विरुपायदृष्टैर्नचहरिणानमयानचाप
रेण।।धधापरमशिवःपरमेश्वरःस्वतंत्रोयदिक्रुरुतेमनुजस्यवेदनेहि
परमपदंविमलंप्रयातिमर्त्योयदिक्रुरुतेनशिवःप्रयातिबंधा।।ध६।। १८१
दिनकरकिरणैर्हिनावरंतमोनिविडतरंपटितिप्रणाशमेतिाघनत

रनवकारणंतरंतमःशिवदिनकृत्प्रनयानचापरेण।।ध७।।हरिहर
मयपरेसुरासुराधाःपरमशिवप्रनायातिरक्रुताश्चःरविकिरणैरा
रखिलान्यहानियक्रुत्परमशिवःस्वनएवबोधकारी।।ध८।।शिवचरण
स्मरणेनपूनयावस्वकृतमसःपरिमुच्यतेहिजंतुःनहिमरणप्रन
वप्रणाशहेतुशिवचरणस्मरणादृतेस्तिकिंचित्।।ध९।।परमशि
वरवलुनसमस्तहेतुःपरमशिवःरवलुनसमस्तमेतत्।परमःशि
वःखलुनःस्वरूपनूतपरमशिवःपरमानुनूतिगलुनप्रमाणनूत

॥५०॥परमशिवःसकलागमादिनिष्टापरमशिवःपरमानुभूतिगम्य
परमशिवःपरमानुभूतिरूपःपरमशिवःपरमानुभूतिदश्च॥५१॥
परमशिवसमुद्रेहंहरिःसर्वदेवामनुजपशुमृगाघीशाकाराएवस
त्यंविमलमतिनरेवेवेदंवेदांतनिष्टैर्हृदयकुहरनिष्टंवेदितुंशक्य
तेहिपरामयाबलेनैवहरिशिवेनसमानमाहुःपुरुषाधमाश्चामो
हेनकेचिन्ममायामाहुर्मायातुरौवीखलुइस्तरेयं॥५३॥खद्योतोय ३८२
दिचेद्भानुसदृशस्तुलोहरिश्चंभुनाकिंपाकोयदिचेदनेनसदृशस्तु

३५

ल्मोहमाशेनचाज्ञानंयदिवेदनेनसदृसंदेवेननुल्याजनाःकिंवक्ष्ये
सुरपुंगवाग्रहमहोमोहस्यइश्रेष्ठितांपश्यकिंपाकोयदीतिकिंपकोना
मदृक्षविशेषः॥५५॥अनःशिवेनैवसमस्तमेतइवत्यनंतेननचापरे
णशिवस्वभावेनशिवःसमस्तेशिवस्वभावेनजगद्विचित्र॥५५॥त
त्वदक्तकलमद्यंसदापश्यतिस्मपरिमोहितःपुमान्काष्टशिष्ट
घटकुड्यरूपतःकष्टमेवखलुतस्यवेदनंपश्यइदंजगदितिस्वतःस
कलजंतोःप्रतीतिर्हापरंजगदितिस्फुरत्यमलबोधभावेनचाइदं

हिपरवेदनंविमलचित्तस्यपुंससदाननंतरंतिमानवःपरमबोधे
नचैतेनहि।५७॥प्रतिपादितमर्थमुपसंहरंति।छंदोगै
श्रुतिमस्तकैर्विनिहितंवितानमेतन्मयाजंतूनामविवेकिनाम।
तितरामज्ञानविध्वस्तयेकारुण्यादमराधिपाश्रितिमुनब्रह्मामृता
वाप्तयेदेवानामधिपस्यवचनाद्ब्रह्मणश्चमहेशस्यच॥५८॥ब्रह्मवि
द्यायाःसंसारकारणाविद्यानिवृत्तिःप्रथमंप्रयोजनं॥आवरणाज्ञा
नेऽपनीतेसतिस्वस्वरूपानुभवनिरतिशयानंदाविर्भावश्चद्वितीं

यंप्रयोजनंतदुभयसिद्धयेब्रह्मविद्योपदिष्टेत्यर्थः॥५८॥इतिश्रीकै
वल्यपुराणेसूतसंहितायांयज्ञवैभवखंडेउपरिभागेब्रह्मगीतासूप
निषत्सुब्रह्मविद्यायोगशास्त्रेषष्ठोध्यायः॥इतिश्रीमत्का
ञ्चीविलासक्रियाशक्तिपरमगुरुश्रीमदभिनवशंकरभगवत्पा
दाब्जसेवापरा
यणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसूतसं
हितातात्पर्यदीपिकायांयज्ञवैभवखंडेउपरिभागेब्रह्मगीतायांसू
पनिषत्सुब्रह्मविद्यायोगशास्त्रेषष्ठोऽध्यायः॥छ॥श्रीराम

एवंवेदत्रयोपनिषदोब्रह्मात्मैक्यपरत्वंव्याख्यायाथर्वणमुंडकोपनिष
दोपितत्परत्वंव्याचिख्यासुस्तामुपनिषदंसंगृह्णाति।अस्तितत्वमित्या
दिना।ब्रह्मोवाच।अस्तितत्वंपरंसाक्षादक्षरंक्षरवसुनां।अधिष्ठानमनो
पम्यमवाङ्मनसगोचरं।।१।तत्वंपरमार्थंनूतंशिवंशक्त्यादीनिषड्विंश
दपरतत्वानिव्यावर्त्तयितुंविशिनष्टि।परमितियतोविकारजातेभ्य
परमतएवाक्षरमविनाशिसत्यंनूतंतस्मादेवाक्षरवस्तुनोनश्वराणांज
डपदार्थानामधिष्ठानंसत्यंहिमिथ्यानूतस्याधिष्ठानंभवति।।अनोप

म्यमुपमाननूतस्यवस्त्वंतरस्याभावान्निर्विशेषत्वेनवाङ्मनसयोरवि
षयनूतंक्षरवस्तूनामित्यत्रसंज्ञापूर्वकोविधिरनामिदीर्घोनक्रियते
।।२।श्रुतौकस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीत्यादिनाब्रह्मप्र
तिवचनरूपेणयदधिष्ठाननूताक्षरंब्रह्मवेदनादारोपितसर्वजगद्वि
ज्ञानंदर्शितंतत्संगृह्णातितस्मिन्निति।तस्मिन्श्रुविदितेसर्वंविज्ञातं।।
स्यादिदंसुराःतदात्मकत्वात्सर्वस्यनास्तिवहिनिदास्वतःशब्दप्रतिज्ञातेर्ये
हेतुमाहेतुमाह।तदात्मकंत्वादिति।तदधिष्ठानंब्रह्मैवात्मास्वरूपंय

Dr. BHAU DAJI

स्मारोपितप्रपंचस्येतिविग्रहः।नखर्व्वीरोपितरजतादिकमधिष्ठानशुक्ति
।दिरेकेणैवयगात्मानंलक्षतइतिन्यायः।नास्येवहितिप्रपंचस्यब्रह्मणः।
सकशात्त्वान्नाविकल्पेदस्तुयुक्तिनिरसकृत्यागेवनिरस्यइतिहेतोरर्थे
।२।एवंप्रारिसिनायाउपनिषदोनिधेयमर्थंसंग्रहेणाप्रदश्यास्मिन्नर्थे
द्वेविद्येवेदितव्येइतिहस्मयद्ब्रह्मविदोवदंतीत्यादिकामुपनिषदंयोज
यति।।द्वेविद्येइति।।द्वेविद्येवेदितव्येहिपराचैवापरापिचातत्रापरा १८५
तुविद्येषाऋग्वेदोयजुरेवच।३।सामवेदस्तथाऽथर्ववेदःशिक्षासुरर्षना

कल्पोव्याकरणंचैवनिरुक्तंछंदएवचाधान्योतिषंचतथानात्मविषयाश्रा
पिबुद्ध्यर्थतत्रापरेत्यादि।ऋग्वेदादिलक्षणाश्रुतिपरिगणितायाअपर
विद्यासातावदनात्मविषत्वाऽदीरितमद्वितीयंतत्त्वंनप्रतिपादयतितात
यातज्ज्ञान्यावुद्ध्योप्यग्निहोत्रादिकर्मविषयत्वादनात्मविषयाइतिना।
सामप्यपरविद्यात्वमित्यर्थो३।अथपराययातदक्षरमधिगम्यतइतिश्रु
तिवाक्यंगृह्णाति।अथेयापरविद्यासाययातत्परमक्षरं५।गम्यतेसुदृष्टं
प्राप्तैःसाक्षाच्छंनोप्रसादिभिः।यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रंरूपवर्जितं।६।

अथेषेति।यथातत्त्वमस्यादिवाक्यजनितयाविद्ययाब्रह्मप्राप्ति
र्भवतीतदर्थंब्रह्मगम्यतेप्राप्यतेसाक्षात्मविषयाज्ञाननिवर्तकत्वेनमो।
क्षसाधनत्वात्परा विद्येत्यर्थः।५।यत्तदद्रेश्यमित्यादिकाश्रुतिः।स्वरू
पोपन्यासंकृत्वतइतिश्रुतःपरंनप्रथक्तोहियतेतदक्षरमित्युक्तंकिं
तदितिविशिनष्टि।यत्तदित्यादिना।अद्रेश्यमदृश्यंचक्षुश्रोत्रादिज्ञाने
न्द्रियाणामगम्यमित्यर्थः।अग्राह्यमितिवाक्पाणादिकर्मेन्द्रियाविषय १८६
त्वंअगोत्रमनन्वयंनत्वन्यदस्यकारणमस्तियेनसहान्वयःस्यात्।अव

३८

र्णमितिश्रोत्रपदंस्यार्थमहारुपवर्जितमितिरुपत्वगादीनिस्थूलत्वा
दयोऽव्यधर्मस्तद्रहितं।६।यःसर्वज्ञःसर्वविदितिचेतनावत्वाविशेषा।
त्संसारिणामिवास्यापिप्रसक्तंचक्षुःश्रोत्रादिकरणसङ्घातंव्यावर्त्तयति
अचक्षुःश्रोत्रमितिअचक्षुःश्रोत्रमित्यर्थेतदपाणिपदंसदानित्यंविभुं
सर्वगतंसुसूक्ष्मंचतदव्ययं।७।अपाणिपदमितिकर्मेन्द्रियराहित्याय
तएवंग्राह्यग्राहकरहितमतोनित्यंविभुं।विविधंब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्रा
णिनेदैर्नवतीतिविभुं।अतएवसर्वगतमाकाशवद्व्यापकं।अथापि

सुसूक्ष्मोऽपंचीकृतभूतानिहिसूक्ष्माणित्वकारणत्वान्नतोप्यतिशयेन
सुसूक्ष्मेणोदीरितरूपत्वादेवतदव्ययंनत्वनवयवस्यनिर्गुणस्याव
यवलक्षणोव्ययःसंभवति।७।यज्ञतयोनिधीमंतःपरिपश्यंतिचा
मनाःयद्योर्णानाभिःसृजतेगृह्णतेवसुरर्षभाः।८।भूतयोनिभूतानां
वियदादीनांयोनिःकारणभूतोधीराइत्यत्रधीरोमत्वधीयइतिश्रुत्या च
ष्टेधीमंतइतियदेतदद्वयरूपत्वादिलक्षणंब्रह्मधीमंतआत्मनाआत्म
रूपेणस्वस्वरूपतयापरितःपश्यंतितदक्षरंब्रह्मयेयागायतेसापरविद्ये

तिसंबंधः।एतस्मृतिवाक्यस्यब्रह्मपरत्वंभगवताव्यासेनापिनिर्णीतं
अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तरितिचेत्।८।उक्तंभूतयोनित्वंदृष्टांतेरुपपा
दयतियथेतियथाऽद्भ्योषधयःसंभवंतियथासतःपुरुषात्केशा।
लोमानितथाचेहाक्षरात्सुराःसर्विंसंभवतीहैवतत्सर्वंस्वप्नतोपमं
ऊर्णनाभिर्गृहीताकीटःसयथाकारणंतरानपेक्षःस्वशरीरात्तंतून्वहि
प्रसारयतिस्वात्मन्येवोपसंहरतिचायथाचव्रीह्याद्योषधयःस्व
कारणसद्रूपाःपृथिव्यामुत्पद्यंतेयथाचसतोविद्यमानात्तज्जीवतःपु

रुषादचेतनानिकेशलोमानिसंभवंति।एवमेवकारिणांतरानपेक्षादब्र
राह्मणाःपरमार्थनोजगज्जावःसंभवतीतिमायामयत्वात्तत्सर्वंस्वप्नग
न्धर्वनगरप्रपंचसदृशमित्यर्थः।ए।ब्रह्मणाउत्पद्यमानंजगदनेनक्रमेणोत्प
द्यतइतिदर्शयति।तपसेति।।तपसाचीयतेब्रह्मतदन्नमभिजायतेअ
न्नात्प्राणोमनःसत्यलोकाःकर्मसुचामृतं।१०।।तज्जगत्कारणंमायावाव
लंब्रह्मप्रथमंतपसापरिपक्वंप्राणिकर्मवशादुत्पन्नेनसृष्ट्यपर्यो। १८८
लोचनरूपेणज्ञानेनचीयतेऽपचीयते।प्रागुत्पंतनिर्विकल्पसंब्र

ह्मादीषद्विकल्पानुविद्धंभवतीत्यर्थः।तेनचज्ञानेनोपचिन्नात्तस्माद्ब्रह्म
णःसकाशादधतेनुत्पत्तेसंसारिनिरित्यन्नमव्याकृतंनोपप्रपंचस्यनि
दानंतद्याचिकीर्षितस्वरूपेणोत्पद्यतेसृष्ट्यपर्यालोचनावस्थमाया
शबलंतद्ब्रह्मव्याचिकीर्षावस्थाप्राप्यदित्यर्थः।।१०।तस्माच्चान्नाद्यादि
सिध्येदाद्याकृतात्क्षितिपवनसलिलसंयोगवशेनोद्भूतावस्थाद्वी
जादंकुरइवापंचीकृतपंचभूततत्कार्यलिंगशरीरसमस्तुत्पाधिकसर्व
ज्ञःप्राणाद्बुद्धिसिध्येद्योहिरण्यगर्भउपरिणामरूपलिंगशरीरस्यो
त्पत्तिरर्थोऽुक्तेतिद्रष्टव्यंतस्माच्चप्राणात्पंचीकरणविषयंमनऽुत्पन्नत

तश्चसत्यंसत्यज्ञानादिनिधेयानिविशेषणादीनिपंचलक्षणानिपंचभूतान्यु
त्पन्नानिसच्छब्देनहिप्रत्यक्षग्राह्यपृथिव्यादिभूतत्रयमुच्यते।।वाचारंभ
णंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं।।सच्छब्देनतएवश्रूयंते।।सच्चत्यक्षानवदिति।।ए
वंभूतेषूत्पन्नेषुपुनरंडादिक्रमेणभूरादयोलोकास्तेषुचमनुष्यादी।
नांवर्णाश्रमचोदितानिकर्माणितेषुचामृतंकल्पकोटिशतावस्थायि
त्वादनश्वरंतत्फलमित्येतान्यनेनक्रमेणोत्पन्नानीत्यर्थः।१।।तक्रमेवा
र्थमुपसंहरतियःसर्वज्ञइतियःसर्वज्ञःसर्वविद्योयस्यज्ञानमयंतपः १ ९८V
।।सामन्यतःसर्वज्ञानातीतिसर्वज्ञः।विशेषतोपिसर्वंवित्तीतिसर्ववित्

यस्यचतपोज्ञानमयंसर्वंतत्स्वाभाववत्त्वाज्ज्ञानात्मकंनतुरूढ्यवयवशक्त्या दि
त्यासलक्षणं।।२।।तस्मादेतत्सुराब्रह्मनामरूपान्नपूर्वकंजायतेसत्यवा
क्यन्नप्रपंचोपमर्दवत्।२।।तस्माद्ब्रह्मलक्षणंतत्कार्यरूपंहिरण्यगर्भनामरू
पंब्रह्मदेवदत्तोयज्ञदत्तइत्यादिनामध्येयंतदभिधेयंनीलपीतादिरूपववद्।
व्यज्यतेव्रीहियवादिलक्षणमन्नंचसर्वंक्रमेणजायतइत्यर्थः।२।एवंप
रविद्याविषयमक्षरंब्रह्मस्वरूपतटस्थलक्षणात्मोपदिश्यतद्विज्ञान
मेवमोक्षसाधनमितिनिगमयतितदेतदितितदेतदक्षरमत्यतद्विज्ञा
यविमुच्यतेश्रुतेर्मंत्रेषुकर्मणीत्यपरविद्याविषयप्रतिपादनस्यवैरा

BHAU DA

जननार्थत्वान्नसिद्धवत्कृत्वातस्यज्ञवाद्येनदित्यादिनाश्रुतिपादितंमोक्षसा
धनत्वमेवसंगच्छतिं।।कर्मेणेति।।कर्मणानास्तीतश्रुतिसंसारस्यविनाशनं
ज्ञवात्येतेसुरायज्ञाअदृढाश्चयज्ञसंज्ञायः।।एतिरेवपरंश्रेयइतिजानंतियेदजना
अदृढाइति।।दृढोहिज्ञवःपरंप्राप्तिक्षमः।।अदृढस्तुमध्येसमुद्रंनिमज्जतिं।।अ
दृढाश्चेमेयज्ञादयइतिनसाक्षान्मोक्षहेतवइत्यर्थः।।कर्मैवपरमपुरुषार्थ
साधनमितियेमन्यंतेतेनान्निदंति।।एतिएवेति।।धातेमुढाइति।।तेमुढाअ
तिरामृत्युंजारांचैवापियंहितिहि।।कर्मनिष्ठास्वयंधीरामन्यंपंडितमानिनः ११०
१५।।स्वर्गादिलक्षणकार्यफलसाधनस्याकार्यब्रह्मप्राप्युपायत्वेनान्यथात्व

हणात्तेषोमोदयंतिएतदेवप्रपंचयतिकर्मनिष्ठाइति।।१५।।मुढाएवनविद्वांस
स्तेषांनास्तिपरागतिं।।अंधेनैवयथाचांधानीयमानाःसदारुणे।।१६।।अंधकू
पेपतंत्येवनथाकर्मरतोजनाः।।कर्मनिवयंसर्वेज्ञताथाइतिमोहिताः।।१७।
अन्निमन्यंतितेकर्मज्ञयेवरूपंतंतिहिविनानास्तिपरंज्ञानंतेषांवैकल्पमुत्तमं
।।१८।।इष्टापूर्त्तंमन्यमानावरिष्ठमितियेजनाः।।तेमूढाःपरमंश्रेयोनेवयांतिनसं
ज्ञयः।।१९।।एवंश्रुतिप्रतिपादितापरविद्याविषयकर्मनिंदांप्रदर्श्यपरी
क्ष्यलोकान्कर्मचितानितिश्रुतिप्रतिपादितंवैराग्यमाह्रुयान्नविधिसंगच्छा
तिं।।अनेकेति।।अनेकजन्मसंसिद्धःश्रोतस्मार्त्तपरायणः।।अनित्यमिति।

विज्ञायेति।२०।नास्पदतःदतेःदतेनेतिवाक्यस्यानिष्प्रायमाऽज्ञानादेवेति।।
ज्ञानादेवहिसंसारविनाशोनैवकर्मणाइतिज्ञात्वाशिवज्ञानसिध्यर्थंपुन
रास्तिकाः।२१।एवंनित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञानेनविरक्तस्यश्रुत्युदीरितलक्ष
णगुरुसंपसदनमेवकर्त्तव्यमित्याह।इतिज्ञात्वेति।२१।श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंच
गुरुंगच्छेत्समिधेणपाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंच गुरुंगच्छेत्समित्पाणिर्यस्मात्तस्मै परांविद्यांदद्याद्येसुरपुंगवा।२२।गुरुस्तस्माइ
तिअपरविद्याविषयात्संसारफलाद्विरक्तायेत्यर्थः।।२२।एवंसाधनचतु
ष्टयसंपन्नस्यब्रह्मविद्योपदेष्टव्येत्युक्तंतदेतत्सत्यमितिनधिषयस्यब्रह्मणए १९१
वसत्यत्वावधारणमयुक्तंजीवानामपिषष्ठयविघमानत्वादित्याशंक्यतदव

तिरेकदृष्टांतेनोपपादयतिविस्फुलिंगाइतिविस्फुलिंगायथाचाग्नेःसुदी
प्तात्प्रभवंतिचाअपियंतिनथानावाअक्षरेशिवसंज्ञिते।२३।प्रभवंतिचे
तिचशब्देनश्रुत्युक्तस्तत्रैवाप्ययःसंगृह्यते।।यथास्फुलिंगादीप्तादग्नेर्जाय
मानास्तत्रैवपुनर्लीयमानानतोतिरिक्ताःएवंचिदूपाअमीजीवलक्ष
णानावाअपिदेहेंद्रियादिलक्षणोपाधिजननवशेनचिदूपाब्रह्मणोजाय
मानास्तत्रैवशिवसंज्ञेक्षरेतदुपाधिलयेनअपरिछिन्नेननसिघटाकाशा
दिवद्द्वीपमानानतोरिनिरिच्यतेइत्यर्थः।२३।ननुजीववत्तस्मादपिप्रा
णादिमत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यसर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपमाहादिव्य

तिःदिमोत्यमूर्त्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरोह्यजः।अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोमाया
यात्रीवतःपरःरधादिविद्योतमानेस्वप्रकाशचैतन्यलक्षणेस्वात्मनिस्तवो
दिव्यःस्वमहिम्नतिष्ठइतियावत्।।सचहियस्मादमूर्त्तोमूर्त्तिरहितः।अत
एवपुरुषःसर्वासुपूर्षुशरीरेषुव्याप्यवर्त्तमानः।।बाह्याभ्यंतरंचसकलं
व्याप्यनाभ्यांसहवर्त्ततइतिसबाह्याभ्यंतरः।अजोजनिरहितः।एतच्चसर्व
भावविकारोपलक्षणं।।एवंरूपोयमविद्यादृष्टिभिःप्राणादिमत्वेनज्ञाय
तेतत्वदद्यात्वस्प्राणमनसीनस्त्रः।अत्रप्राणशब्देनप्राणनादिव्यापा १९२
रनिमित्तभूताक्रियाशक्तिरुच्यते।।एतच्चकर्मेंद्रियोपलक्षणं।संकल्पा

द्यात्मकंमनस्तच्चबुद्धिज्ञानेंद्रियाणिचोपलक्षणंहियस्मादेवमस्यप्राणा
दिसंबंधोनास्तिअतःशुभ्रोनिर्मलःधर्माधर्मसंस्पर्शनाभावात्तन्मूलत्वा
त्सकलसंसारमालिन्यस्येतिभावः।अतोजोग्यप्रपंचोपादानभूतायां।
मायायास्तद्गोकुसोपाधिकाजीवाख्यायमुदीरितरूपोनिरूपाधिकआत्मा
परइत्यर्थः।एतेनाक्षरात्परतःपरइतिश्रुतिर्व्याख्याताःरधाशुक्रमप्राणादि
मत्वमुपपादयितुंप्राणादीनांततउत्पत्तिमभिधत्ते।।एतस्मादिति।।एत
स्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचाःखंवायुर्ज्योतिरापश्चभूमिर्विश्व
स्यधारिणी।।रथाप्राणादयस्तकारणानिपंचभूतानिचोदीरितरूपाश्रुत

एउत्पद्यतेऽउत्पत्तेःप्रागविद्यमानेस्तोःकथंकारणत्वंब्रह्मप्राणादिमत्स्यादि
त्यर्थः।२५।हिरण्यगर्भवद्ब्रह्माण्डांतर्वर्त्तिनस्तदभिमानिनोविराजोपिपरस्मि
न्ब्रह्मण्युत्पत्तिंतदनन्यत्वंचप्रतिपादयति।।अग्निर्मूर्द्धेति।।अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषी
चंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाविवृताश्चवेदाः।।वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्या
मूमिःह्येषसर्वभूतांतरात्मा।।२६।।अतोवावलोकोगोतमाग्निरितिह्यस्मै
न्नाह्येघुलोकेवचनात्।।वाविवृताःउद्घाटितावेदाअस्यवागित्यर्थः।।हृद
यंविश्वमस्येति।विश्वंसर्वंजगदस्यविराजोहृदयमंतःकरणंपद्भ्यामि १९३
रितिउत्पन्नेतिशेषः।।ह्येषसर्वभूतांतरात्मेति।।अयमुदरितिरुपोविराडप्युपा

ध्येपगमेसतिसत्यस्वभावःपरस्मिन्नेवनान्यइत्यर्थः।२६।उक्तामेवसृष्टि
विद्यांप्रतिनस्मादितिनस्मादग्निःसमिधोयस्यसूर्यसोमाकृष्टिश्चौषध
यश्चाप्योंयुमान्रेतःसिंचतियोषितांयांबह्वीःप्रजाबह्वधासंप्रसूता।
२७।तस्मादेवपरस्मात्पुरुषादस्त्रिजायतेतेविस्मिन्नाष्टिसमिधइतिवा।
स्याग्नेःसूर्यःसमिधःसमिंधनहेतुःसूर्येणसमिध्यमानोद्युलोकोत्राग्नि
र्ज्ञाह्नाग्निध्येयइत्यर्थः।छंदोगोपनिषदित्रअसोवाकलोकोगोतमाग्नि।
स्तस्मादित्यएवसमिदित्यादिनापंचाग्निविद्यायांद्युपर्जन्यपृथिवीपुरु
षयोषिद्रूपाःपंचान्नयज्ञउपदिष्टाः।द्युलोकाग्नेरुत्पन्नासोमात्पर्जन्योजाय

तेनस्माद्वष्टथिव्यामोषधयःव्रीहियवाद्याःसंभवतितासुचपुरुषायोऽुतापुस
पुरुषस्तदन्नरसरेतोरूपेणपरिणतयोषिताद्यायोषिद्रूपेऽग्नौसिचाता
अनेनक्रमेणोत्पाद्यमानाअपिसर्वाःप्रजास्तस्मादेवब्रह्मणएतत्पद्यतईत्य
र्थः।२७।तस्मादृचइत्यादि।।तस्मादृचःसामयजूषिदीक्षायज्ञाश्चसर्वेक्र
तवोदक्षिणाश्चासंवत्सरोयजमानश्चलोकःसोमोयत्रपवतेयत्रसूर्यः
२८।।इष्टकादीनिकर्मसाधनानिकर्माणितत्फलंचसर्वमपितस्मा
देवोत्पन्नमित्यर्थः।यूपरहिताग्निहोत्रादयोयज्ञास्तद्वतोज्योतिष्टो १९४
मादयःक्रतवःसंवत्सरःकर्मोगनूतःकालःयजमानस्तत्कर्त्तालोक

स्तत्फलभूतःसविशेष्यतेसोमोयत्रेति।अविकृषविकृषाचयथाक्रमंप्राप्तो
सोमसूर्यलोकावित्यर्थः२८।।एवंकर्मोगभूतादेवाद्याअपितनएवोत्पन्नाइ
त्याहातस्मादेवइतितस्मादेवाबह्वधासंभृताःसाध्यामर्त्याःपशवःप
क्षिणश्चाप्राणापानौव्रीहियवौतपश्चश्रद्धासत्यंब्रह्मचर्यविधिश्च।२९
बह्वधावसुरुद्रादिगणेनेदंनबह्वनकाराइत्यर्थः।साध्यादेवर्षिश्रो
षाः।मर्त्यादीनांसंबंधिनौप्राणापानौहविरर्थौव्रीहियवौ।।पुरुषसंब
रलक्षणकर्मोगंनपःस्वतंत्रंचफलसाधनंसत्यब्रह्मचर्यैःसिद्धोविधिरि
ष्टकर्त्तव्यमितिविधानं।।२९।।तस्माप्राणइत्यादि।।तस्माप्राणाअविषः

DR BHAU DAJI

सप्तहोमाःसुरश्रेष्ठसमिधःसप्तचैवाःलोकाःसर्वेचोज्ज्वलंत्याशुपूर्वंयथातदत्त्व।
प्रतुल्यंतथापि।।३०।सप्तऋीर्षाएषाश्चक्षुःश्रोत्रादयःप्राणाः।।तथातेषांसप्त
र्चिषोविषयप्रकाशनशक्तयःसप्तहोमाःसज्ञानानिविषयज्ञानानि।।
समिधःइंद्रियसमिंधनहेतवोविषयाःलोकास्तेषांसप्तानामिंद्रियाणांसं
चारणार्थानिगोलकानि।।३०।अतःसमुद्राश्चगिरयश्चनद्यस्तथासर्वौषु
धयोरसाश्च।।३१।।अतःसमुद्रइत्यादिनिगदसिद्धं।।३१।।सर्वस्यात्मेति।।सर्वस्या
त्मासर्वज्ञोपरात्मानित्यानंदोयंपुराणःसुपूर्णः।।३२।।क्रीत्यासाक्षिचूतःपरमा
त्मासर्वस्यानात्मप्रपंचस्यात्मास्वरूपमतस्तकृतपरिछेदानुपपत्तेरयंपूर्णो

नित्यश्चेत्यर्थः।।३१।।एवंसग्रहविस्तरात्यांसृष्टिप्रतिपादनेनाक्षरस्वरूपंप्र।
तिपाद्यिपुरुषएवेदंविश्वमितिश्रुत्यासृष्टेस्यजगतस्तदनन्यत्वमवधारितंत
ःसकलंमस्तिसंस्पृष्टानि।।इदमिति।इदंसकलमास्तिकाःपुरुषएवनेवप
रंततःसकलमस्तिसत्यहितत्।।इदंहिममवेदनंमुनिगणस्यज्ञानोहंरे
नर्कश्चिदपिसंशायःश्रुतिमतस्ययुक्तःखलु।।३२।।नकिंचिदपरमिति।।उ
क्तरीत्याब्रह्मादिस्तंबांतस्यसर्वस्यतत्कार्यत्वात्तस्मात्परंनास्तिअपरमपिप्र
तीयमानंकार्यंनातत्स्वरूपेध्यस्तत्वेनशुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्वाद्वस्तुतोनैव
विद्यतइत्यभिप्रायः।।३२।।अहोविषमामायामरणपूर्वकःखोदधोपतंति

मनुज्ञाऋमीपरीशिवस्यविद्योविनाऽतरंतिजननार्णवंपरंशिवस्यविद्याबला
दितनुशिववेदनंशिवपदप्राप्तेवाबलात्॥३३॥गुहायांनिहितमित्यादिगु
हायांनिहतंसाक्षाद्धारंवेदचेन्नरःछित्वाविद्यामहाग्रंथिंशिवंगच्छेत्सनात
नं॥३४॥तऊर्ध्वंतुरीयस्वरूपमक्षरंब्रह्मगुहाशब्दवाच्येऊर्ध्वमध्येऽवस्थितेय
ःस्वात्मतयासाक्षात्करोतिसतद्विद्ययास्वसंसारहेतुभूतमविद्याग्रंथिंछि
त्वासर्वदाबाधरहितंचिदेकरसंपरंशिवस्वरूपंप्राप्नोतीत्यर्थः॥३५॥
तदेतदक्षरमितितदेतदक्षरंब्रह्मसप्राणस्तदवाङ्मनः॥तदेतदमृत्यंसत्यंत १२५६
द्वेद्धव्यंमनीषिणिः॥३५॥तन्नाटस्छेनप्रागुक्तंएतदिदानींगुहायांनिहतत्वेन

स्वात्मतयोक्तमनश्वरंयद्वेतत्परूपंब्रह्मतदात्मको हिसर्वः प्राणोक्रियादिसंघातः
प्राणस्यप्राणमित्यादिश्रुतेः॥अतस्तद्देवामतेनाग्रारहितमतएवसत्यंतद्वेद्धव्यमनी
षिणिर्विद्वद्भिर्वेद्धव्यंमननसाधारयितव्यंतद्विषयंमनःकर्त्तव्यमित्यर्थः॥३५॥वेधन
प्रकारमाहधनुस्तारमितिधनुस्तारंग्रारोत्यात्मानंब्रह्मतत्त्वंसमुच्यते॥ऋग्मनो
नवेद्धव्यंग्रारवन्मयोनवेत्॥३६॥यथालोकिकंधनुर्ज्यास्पेग्रारंसप्रवेग्राकारणा
तथात्मग्रारंस्वज्यास्पेब्रह्मणिप्रवेग्राकारणमित्योंकारोधनुःसर्वप्रत्यगात्मासो
पाधिकआत्माग्रारःसखल्वुपाधिपरित्यागेनग्रारवद्ब्रह्मस्पेब्रह्मणिस्वात्मनैक्य
मर्पयेत्तत्त्वब्रह्मलक्ष्यं॥एतेश्वधनुरादिनिःसाधनैरग्रमत्तेनविषयतृष्णादिग्र

मादरहितेनैकाग्रचित्तेनदृंसावेद्यंततःसवेधनाऽर्धशरवद्यथाशरोलक्ष्येणो
कीभवतितथादेहादिसाक्षीतत्साक्ष्यभिमानपरित्यागेनलक्ष्यभूतेनब्रह्मणो।
कीभूतस्तद्रूपोभवतीत्यर्थः।३६।लौकिकवेधवैलक्षण्यमाह।लक्ष्यमितिलक्ष्यं
सर्वगतंचैवशरोमेसर्वतोमुखः।वेधश्चसर्वगतश्चैवविद्धलक्ष्यनसंशयः।३
७।लौकिकवेधस्यहिलक्ष्यपरिच्छिन्नबाणोप्येकमुखः।वेधश्चकुचिदेवावस्थितं
अतस्तस्यलक्ष्यप्राप्तिविरहःपाक्षिकःसंभवति।अत्रतुतद्वैलक्षण्याऽकलक्ष्यंवि
द्धमेवभवतीत्यर्थः।३७।प्रणवेनात्मनोब्रह्मरूपत्वज्ञानस्यसंभवेप्रतिपादितमि १९१
तिसंवादत्वेनदर्शयति।।आत्मानमिति।आत्मानमरणिंकृत्वाप्रणवंचोत्तरार

णिंध्याननिर्मथनाभ्यासादेवंपरंपन्निगूढवत्।३८।एतच्चब्रह्मोपनिषद्याम्ना
तंयथाधरोत्तारारणिंध्यानिर्मथनेननिगूढंदारुमध्येनिलीनमग्निंपरूपति
एवंप्रणवेनाग्रहाद्यवस्थोपलक्षितंचिन्मात्रमात्मानंब्रह्मरूपत्वेनानु
संदधानस्तदभ्यासवशेनतद्रूपत्वंसाक्षात्करोतीत्यर्थः।३८।उक्तमहारमतिसूक्ष्म
त्वाऽलक्ष्यमित्यनिर्देश्यत्वादपुनरप्युपदिशति।द्योरंतरिक्ष्यमिति।द्योरंतरिक्षं
भूमिश्चमनःप्राणःसुरोत्तमाःयस्मिन्योतंतमेवैकंविद्यात्प्राणःसमाहितः।३९
इदमुपलक्ष्यमाणंलोकत्रयंमनस्तद्व्यतिरिक्तानींद्रियाणिचतत्सर्वंयस्मिन्हारेब्रह्म
त्मणिओतंसमर्पितंसमाहितमनस्केननिरुपाधितयैकंज्ञातव्यं।३९।अत्रैक

विषयोवाचंवदेत्सततमास्तिकाः।अन्यावाचस्त्यजेदेषसेतुरेवामृतस्यच॥ध०।त
यावत्तदेकविषयामेवंवाचंवदेत्अन्यास्त्वनात्मनिविषयावाचउत्सृजेत्॥त
त्रकारणमाहाएषइति॥एषखल्वात्मसंसाराद्वैरुत्तरणेनामृतत्वप्राप्तेसेतुर
रतस्तदेकविषयेवावागुच्चारितव्येत्यर्थः।ध०॥स्वचोक्तविधआत्मकृत्योपल
ब्धइतितत्राहत्मतिष्ठितः।ध०॥सर्वज्ञःसर्ववित्पेतायुक्तार्थोयस्मेषपूर्वोक्तम
हिमाविभूतिर्नुविलोकेदृश्यतेसश्रिवोदिव्येसर्वज्ञानानामुत्पत्तिस्थानतयाप्र
काशमानेब्रह्मणःपुरेहृत्पुंडरीकेतन्त्रेव्योम्निप्रतिष्ठितःउपलब्धिनिधायमे १९८
तत्आकाशवत्सर्वगतस्याकचिदवस्थानानुपपत्तेः।ध०।तस्यस्वरूपंविज्ञान

ष्टिमनोमयइतिमनोमयःप्राणशरीरनेताप्रतिष्ठितःसर्वहृदंवुज्ञातेत।
ज्ञानेनपरिमुच्यंतिधीरायज्ञातिचानंदवपुःस्वत्मावात्मा।ध०।यःसर्वज्ञ॥
णिहृदयमध्येऽवस्थितश्चिद्रूपःशिवःसमनोदृत्तिरितरेवतत्रोपलभ्यतद्व
तिमनोमयः।प्राणशरीरनेताप्राणरूपंयत्सूक्ष्मंशरीरंतस्यस्थूलशरीरा
तरंप्रतिभापयितिर्त्यर्थः।इदमूक्तंयदज्ञरंब्रह्मस्वभावात्कारणांतरमनपे।
क्ष्यःखासंस्पृष्टंनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वभासैवभातितज्ञानंविवेकिनांमु
क्तिसाधनमित्यर्थः।ध०।अस्यब्रह्मात्मज्ञानस्यफलमाहाभिद्यतइतिभिद्य
तेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः।क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे

धश्चापरंकारणमवरंकार्यंतऽनयरूपेणावस्थिताऽविद्यावासनाप्रचयो।
स्तिद्यतेविनश्यतिविद्यायाश्चविद्यानिवर्त्तकत्वादतएवकारणानावास्त
र्वविषयाःसंशयाःस्छिद्यंतेऽस्मचनिदृत्तावित्यस्छिन्नसंशयस्यविऽ
षश्हजन्मनिजन्मांतरेवासंचितानिनाविजन्मापादकानिश्चप्रदृत्तफ।
लानिपुण्यपापरूपाणिकर्माणिक्षीयंतेऽतश्चावैयासिकंसूत्रंऽदतदधि
गमऽन्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौतच्छरीरादितोधश्हिरण्मयइत्या
दिहिरण्मयेपरेकोशेविरजंब्रह्मनिष्कलंतच्छुभ्रंज्योतिषांज्योतिस्तद्यदात्म १११
विदोविऽधधाहिरण्मयेज्योतिमयेविज्ञानप्रकाशसहितेश्चसिकोशावद्ध

५०

त्मणश्चपलब्धिहेतुत्वेनकोशवृत्तेसर्वांतरेएवंविधहार्दाकाशोऽवस्थितोविर
जमविद्यादिरजोमलवर्जितोनिष्कलंनिर्गताःकलाश्चवयवापस्मात्तथात्वि
धंब्रह्मदेशतोवस्तुतश्चापरिछिन्नयत्परशिवस्वरूपंतऽक्तविशेषणस्छा
छुभ्रंशुद्धंज्योतिषांसर्वप्रकाशात्मनामस्यादीनांज्योतिरवभासकंनहिचे
तन्यप्रकाशव्यतिरेकेणग्राह्यादयःप्रकाशंतेआत्मविदोयत्तत्वंविवेकतोजा
नंतितदुक्तविधमित्यर्थःधधाकथमेतज्ज्योतिषांज्योतिरितितन्मतिषादय
तिाननत्रेतिनतत्रसूर्यचंऽश्चतारकाविद्युतोनलःविभातिशंकरेसाक्षा
त्स्वयंज्ञानेचिदात्मकेाधपासूर्यादीनांतत्राविभासनेकारणमाहातमेवेति।

तमेवसकलंनोतमनुनोतिस्वभावतोधद्यचैतन्यस्फुरणपुरःसरंहिचेत्य
स्यस्फुरणमनःपश्चाज्ज्ञासमानंतत्प्रथमभावितश्चैतन्यस्यनप्रकाशकमित्य
र्थोधद्यानचानुभानमपितस्यस्वभाविकमित्याह।।तस्यभासेति।।तस्यभासा।
सर्वमिदंतत्रोध्यस्तंविविधंनोतिनत्वाविनातितत्एवहिधद्यतस्यपरस्ति
वस्वरूपचिन्मकाशोनेवसर्वमिदंतत्राध्यस्तंविविधंनोतिनत्वात्मीयेनेत्य
र्थोधद्याएवंनतत्रसूर्योभातिश्रुतिसंगत्यतस्यास्तात्पर्यगम्यमर्थमावि
ष्करोति।।नतत्रचंद्रार्कोभातिनतत्रचंद्रार्कवपुःप्रकाशतेनवोतिवानाःसका २००
लादेवताश्चासएषदेवःक्षतनूतनावनःस्वयंविभुद्योविरजाःप्रकाशतेधद्य

एवंस्वप्रकाशचिद्रूपस्यब्रह्मणःसर्वज्ञकारणत्वेनयत्सार्वात्म्यमुपपादितं
तदुपसंहरति।।ब्रह्मैवेदमिति।।ब्रह्मैवेदममृतंतत्पुरस्ताद्ब्रह्मतदंपरंचे
दपश्चात्।।ब्रह्मतदंतरंपरंदक्षिणेचब्रह्मतदंपरमचोत्तरेचाधद्य।।ननुजीवेश्व
रौसंसारित्वादिधर्मंतेदानीन्यायातपदवाच्यलक्षणस्वभावौकथमनयोरेक्य
मित्याशंक्यनिरस्यति।।द्वासुपर्णेति।।द्वौसुपर्णौशरीरेस्मिन्नीवेशारव्यौ।
महस्तितोतयोर्जीवःफलंभुंक्तेकर्मणोनमहेश्वरः।।केवलंसाक्षिरूपेणवि
नाऽन्योगंमहेश्वरंधद्य।।सुपर्णौद्वौतनपतनौ।।जीवफलमिच्छतिश्रुपाधि
तादात्म्यापन्नत्वाज्जीवस्तत्कृतंपुण्यपापफलंसुखदुःखरूपंभुंक्तेऽईश्वर

रूपाधिसर्पणं विरहेणकर्तृत्वानावात्तत्फलेननुक्तोऽतोनोगं विहाय
केवलंसाक्षिचिद्रूपेणसाक्षाद्विविक्तएवंस्वयंब्रह्मकाशतेऽएवंचतयोर्नोक्त्वा
नोक्त्वलक्षणधर्मनेदात्प्रतिनासमानोयोनेदःसमायायापरिकल्पि
तोनवास्तवःअधिष्ठानप्रतिज्ञातमर्थंदृष्टांतेनोपपादयतियथेतियथाका
शोघटाकाशोमहाकाशश्चनेदतःकल्पितःपरचिज्जीवशिवरूपेणक
ल्पिताऽपरःयथैकमेवाकाशस्वरूपमुपाधिनेदाद्घटाकाशोमहाकाश
श्चनेदेनकल्पतेऽएवमेकमेवाचिद्रूपंब्रह्मतोपाधिगतमालिन्यविशुद्धिभ्यां २०१
जीवेश्वरनेदेनपरिकल्पितंऽपरःतत्वंपदाभ्यांलक्षितःसाक्षाद्विज्जीवश्चस्वत

ःसदाचिच्चिदाकारतोभिन्नानभिन्नाचित्वहानितःऽपरःपरमार्थस्तूपाधि
कृतनेदपरित्यागेऽनयोरपितयोरनादिनिधनासंविदेवस्वरूपमित्या
र्थःअनयोरीश्वरस्यचित्सर्वविषयाजीवस्यतुपरिमितविषयेतिकथमनयोरे
कत्वमित्यतआहाचिच्चिदाकारतइतिचितोयत्परिमितसर्वविषयत्वं
तदुपाधिःगतमालिन्यविशुद्धिकृतंतुस्वरूपकृतंअतश्चिदाकारेणजी
वेश्वरयोरुभयत्रावस्थिताचिदेकैवनिन्नाकिंचासानिद्यतइतिवदत्वा
दीप्रत्यक्षाकिंसाचिदाकारेणनिद्यतेऽतजडरूपेणेतिविकल्याद्यंप्रत्याह
चित्वहानितइतिविमताचिन्नभवतिचिदाकाराद्भिन्नत्वाकुड्यवदित्येवं

चित्वहानिप्रसंगादित्यर्थः।।४२।।चितश्चिन्नविकाराद्विद्यतेजडरूपतः।।चिद्य
तेचेज्जडेनेदश्चिदेकासर्वदाखलु।।४३।।द्वितीयेतुजडस्यैवसत्त्वेदोनचितइ।
त्याहाजडरूपतइति।।४३।।तर्कतश्चप्रमाणाच्चेति।।तर्कतश्चप्रमाणाच्चचिदे
कत्वेव्यवस्थितेः।।अपिपापवतांपूसांविपरीतामतिर्नवेत्।।४४।।श्रोतस्मा
र्तसमाचारैर्विशुद्धस्यमहात्मनः।।प्रसादादेवरुद्रस्यचिदेकत्वेमतिर्नवे
त्।।४५।।उदीरितरूपात्तर्काच्चिदेदंसर्वंकाश्रुतेप्रकाश्रुतेचेत्येवमाद्यागम
प्रमाणाच्चिदेकत्वमित्यर्थः।।४५।।चिदेकत्वपरिज्ञानादितिचिदेकत्वपरि। २०२
ज्ञानान्नशोचतिनमुह्यतिःअद्वैतंपरमानंदंप्राप्यतितुकेवलं।।४६।।एका.

स्मिन्शरीरेविद्यमानयोर्नोक्तोर्क्षीवेश्वरयोरुपाधिकृतभेदपरित्यागे
नयच्चिन्मात्ररूपेणैक्यंतज्ज्ञानमेवशोकमोहादिसंसारक्षयनिवर्त्तनेनप
रमानंदावाप्तिलक्षणायामुक्तेःकारणमित्यर्थः।।४६।।एवंह्यासुपर्णेतिमंत्र
स्यतात्पर्यव्याख्यानेनभेदपरत्वंव्युदस्योक्तार्थस्यसाक्षात्प्रतिपादकंसमा
नेवृक्षइतिमंत्रेव्याचष्टेःप्रियस्वानेइति।।प्रियस्वानेशरीरेसन्निहितोपिस्
वात्ममायया।ऽःखादिसागरेमग्नोमुह्यमानश्चशोचति।।४७।।स्वात्ममाय
येतिस्वात्मनोजीवस्योपाधिभूतायामलिनसत्वप्रधानतयावशीकृत
इत्यर्थः।।४७।।स्वस्मादन्यतयेति।।स्वस्मादन्यतयाज्ञानमीशंस्वेनैवसेवि।

तोऽधिष्ठानंसमस्तस्यजगतःसत्यचिद्घनोपदास्वस्मात्संसारिणोत्पत्तयावैलक्ष
णेनभासमानंसकलसंसारिकेडःखव्रातहीनस्वात्मनेवश्रवणमनवादि।
निरुपाधेःसेवितंपरशिवस्वरूपमेवज्ञानन्नस्योदीरितंपरमाद्वैतलक्ष
णंमहिमानंयदासाक्षात्करोति॥५८॥अहमस्मीतिनिश्चित्यवीतशोको
भवत्ययंऽअस्यचिन्मात्ररूपस्यस्वस्यसर्वस्यसाक्षिणः॥५९॥स्वस्यसर्वस्येति
समानाधिकरणेषष्ठी।स्वशब्देनकारणंब्रह्मपरामृश्यतेस्वात्मकस्यस्वावि
वर्त्तस्यसर्वस्यसाक्षस्येत्यर्थ॥५९॥महिमानंयदावेदपरमाद्वैतलक्षणं २०३
तदैवविद्ययासाक्षाद्वीतशोकोभवत्ययं॥६०॥तदैवस्वात्मनोब्रह्मरूपत्व

५४

गोचरयाविद्ययासंसारबंधविनिर्मुक्तोभवतीत्यर्थ॥६०॥ननुनाविज्ञानमापा
दकयोःपुण्यपापयोःसतोस्तत्प्रतिबद्धापरविद्ययाकथंजीवस्यमुक्ति
रित्याशंक्याह।ब्रह्मयोनिर्मितिब्रह्मयोनिंसदापूर्णंरुक्मवर्णंमहेश्वरं॥अपश्य
न्नेवेति।कर्मकर्तृत्वावेनापश्यन्नेवस्वरूपंब्रह्मशोभनंब्रह्मशब्दार्थोनक्रिया
कर्तृत्वेनब्रह्मक्षीणमित्यर्थः॥६१॥अनेककोटिनिःकल्पेरर्जितैःपुण्यकर्मभि
ःतर्कतश्चप्रसादात्परमेश्वरात्॥६२॥ईदृग्रूपंपरशिवंयदास्वात्मतयाप
श्यतितदासविद्यानूनाविज्ञानमापादकैसंचितैःपुण्यपापैर्विधूयतद्धेतुभू
तैस्तैर्वैःरपिदेहेंद्रियादिनिर्विविक्तःसन्सर्वप्रकारेणशिवसाम्यंतदैकंप्राप्नोती

त्पर्थः॥६२॥पञ्चपतिमुद्दय चापियदाविद्वान्सुरर्षेनाः॥पुण्यपापेविधूयायमसक्त
ःसर्वहेतुनि॥६३॥सर्वाकारेतयासाम्यंपरमाद्वैतलक्षणं॥नपेतिनात्रसंदे
हःकर्तव्यश्चमनीषिनि॥६४॥ननुजीवेश्वरयोश्चिन्मात्ररूपयोःतथासतिक
थंसाम्यंचिन्मात्रेनेदवर्जिते॥६५॥चिन्मात्ररूपेणतयोर्नेदोनास्तीतिप्रागुक्तं
साम्यंचनेदापेक्षमितिननत्रयुक्तमित्यर्थः॥६५॥द्वितीयंप्रत्याह॥नपाधियुक्त
रुपइति॥उपाधियुक्तरूपेतुतयोःसाम्यंनवेद्यहि॥तदापिनैवसाम्यंसाज्ञी
वस्यपरमात्मनः॥६६॥नैवसाम्यंस्यादिति॥सोपाधिकयोःकिंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञ २०४
त्वादेयोगेनात्यंतवैलक्षण्यात्तुतरांनसाम्यंस्यादित्यर्थः॥६६॥सोपाधिकयो

साम्यानुपपत्तिंदृष्टांतेनोपपादयति॥महाकाशेति॥महाकाशसमत्वंतुघटाका
शस्यसर्वथा॥यथानास्तितथासाम्यंनजीवस्यशिवेनतु॥६७॥एवंजीवेश्वरस्वरू
पयोर्लोचनयासाम्यमाक्षिप्यकारणयोर्लोचनयापिनदाक्षिपति॥अस्तु
वेत्यादिना॥अस्तुवासाम्यमीशेनजीवस्यास्यतदापितुकर्मणाविद्ययावात
त्साम्यंसिध्यतिनान्यथा॥६८॥तत्साम्यकारणंकिंकर्मेतविद्येतिकिंविकल्या
द्यनिराकरोति॥कर्मणाचेदिति॥कर्मणाचेद्विनाशःस्याक्कर्मसाध्यंहिन
श्वरं॥विद्यायेवतुचेत्साम्यंपुरस्तादेवचास्तिहि॥६९॥कार्यस्यनित्यत्ववा
क्यात्वादित्यर्थः॥द्वितीयंतुविद्याअनुपयोगमाह॥विद्ययेवेति॥ज्ञानंहिप्रागेवस्थि

तस्मात्साम्यस्यज्ञापकंननुकारकंतथाचतत्साम्यंप्रागेवानयोर्विद्यतइतितन्नघि।
द्याफलेनवतीत्यर्थः।६९।ज्ञानस्यबोधकत्वमेवननुकारकत्वमित्येतद्विषयीत
रेत्रसिद्धमितिदर्शयतिपुरस्तादेवेति।पुरस्तादेवसिद्धस्यबोधंखलुवेदनं
ब्रूतार्थस्यचोत्पत्तिंनकरोतिकदाचना७०।एवमाद्धिनेसिद्धांतीस्वाभिमतंसा
म्यंब्रूते।।तत्रैवमिति।।तत्रैवंसतिसाम्यंतुतयोःसर्वात्मनैवनु।पुरस्तादेवचास्त्येवन
दापिशिवजीवयोः।७१।तुशब्दःपक्षंव्यावर्तयति।यद्धियेनसर्वात्मनासमंतत्तदेवे।
त्येकलक्षणंनेदनिरपेक्षमीदृग्विधंसाम्यमात्रविवक्षितंनसादृश्यंयेननेदाना २०५
वात्साम्यंनोपपद्यतेत्यर्थः।यत्तुसाम्यस्यविद्ययाप्राप्यत्वेपुरस्तादेवतत्स्यादित्यपा

दनंतदिष्टमेवेत्यंगीकरोति।पुरस्तादेवेति।७१।पुरस्तादेवचैकत्वलक्षणैकत्वतो
ऽपिशिवतथासतिशिवोनित्योऽविद्ययानित्यवस्थितः।७२।लक्षणैकत्वमितिचि।
न्मात्ररूपस्यसाक्षिणःसर्वसाक्षस्फुरणंहेतुत्वेनसर्वदासज्ञावात्परप्रेमास्पदता
यासुखरूपत्वाच्चसत्यज्ञानानंदैकरसत्वेपरशिवस्यैवसत्यंज्ञानमनंतमितिश्रु
त्याचतादृग्रूपत्वंप्रतिपादितमितियोर्लक्षणैकत्वंतस्मात्समानलक्षण
योगित्वान्नयोरेकत्वंसर्वदासिद्धमित्यर्थः।अविद्ययानित्यवदिति।।अविद्या
हिस्वतोमिथ्यानृतापरशिवस्वरूपस्यनपारमार्थिकंनेदमावहतीतिश्रुतेर
र्थः।७२।विद्ययातद्धिनाज्ञानस्वसाम्यंयातिनान्यथा।अतःसाम्यंतयोःसाक्षादेक

मेवनचेनरत्व।७३।विद्ययाचातिद्यानिहत्वोस्वतःसिद्धमेकमेवन्नीवेश्वरयोरवस्थि
प्येतेनदेवसाम्यस्याद्वैनविवक्षितमितिनिगमयति।अतइति।७३।।एवाप्तोद्धे
षदूतिवाक्यस्यार्थतात्पर्यतःसंगृह्णाति।।एवमिति।।एवंजीवःस्वकंरूपंशिवे
यरूपतिचेद्दृढात्मन्येवरतिक्रीडामन्यत्रकुरुतेसदा।७४।।इकरीत्यायद्दिजी
वस्यात्मनोनिष्प्रपंचशिवरूपतांनिर्विचिकित्समासाक्षात्करोतितदावस्त्वंतरा।
नावाक्षात्मविषयमेवक्रीडादिकंतस्यविरुषोन्नवतित्यर्थः।अन्यत्रेतिध्यान
दृज्ञादिकमित्यर्थः।७४।क्रियावानितिश्रुतिपदंव्याचष्टेवहिरितिचहिश्रेष्ठा २०६
चमर्थेवशिवेसत्यसुखात्मके।इतिजानातिसर्वंतुस्वात्मनेवहिनासनेा।७५

हस्तपादादिचलनरूपायाबाह्यक्रियासापिमन्नोनातिरिक्तेतिरिक्तेतिजा
नतोनकिंचिकर्त्तव्यमवशिष्यतइत्यर्थो।७५।स्वात्मनेवस्वयंसर्वंयदापश्य
तिनिर्ज्ञेयः।तदामुक्तोनमुक्तश्चबद्धस्यहिविमुक्तता।७६।।तदामुक्तोनमुक्तश्चे
ति।बंधस्याविद्यामयत्वान्मोक्षोपिनादृश्यइतिपरमार्थदृष्टेमुक्तत्वमपितस्य
नास्तीत्यर्थः।अतएवोक्तमाचार्यैः।ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधक
नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थतेति।।७६।अथपरविद्योत्पत्तौसहकारिसाध
नप्रतिपादकंसत्येनलभ्यस्तपसेतिमंत्रंसंगृह्णाति।।एवंरूपेति।एवंरूपाप
राविद्यासत्येननतपसापिचाब्रह्मचर्यादिनिर्धर्मैर्लभ्यावेदोक्तवर्त्मना।७७
सत्यंमृषावदनपरित्यागः।तपश्चित्रैकाग्र्यंतद्ब्रह्मदर्शनानुकूलं।।नतुस्व

ढचाऽऽयणादिऽत्रतएवस्मर्यतेऽमनसश्चेंद्रियाणांचैकाग्र्यंतपऽच्यतइति
ब्रह्मचर्यादिनिरित्यादिऽनाहिंसास्तेयादियोगांगस्यसंग्रहःवेदोक्तव।
र्त्मनेति।श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्यनेनप्रकारेणेत्यर्थः।१७।शरीरेत
रिति।शरीरेतःस्वयंज्योतिःस्वरूपस्वकमैश्वरंक्षीणदोषाःप्रपऽपंतिनेतरे
मायया वृताः।१८।स्वशरीरमध्यस्थेऽकुंडरीकऽतियावत्क्षीणदोषाऽति
कामक्रोधादयश्चित्तमालिन्यापादकादोषास्तेक्षीणाःप्रशांतायेषांतेतथो
क्ताःसत्यमेवजयतिनानृतऽतिवाक्यस्यार्थमाहानेतरऽतिमायाह्यादत
रूपाऽतस्तयावशीकृताःस्वस्वरूपयाथात्म्यंनऽदृष्टुंप्रभवंतीत्यर्थः।१८। २७
दृहद्वतदिव्यमितिमंत्रेणात्पर्यतःसंगृह्णातिएवंरूपमिति।एवंरूपंपरिज्ञा

यस्मात्तिपरयोगिनःकुत्रचिद्गमनंनास्तितस्यसंपूर्णरुपिणः।१९।स्वात्मनो
यारछिन्नपरशिवस्वरूपत्वेविऽषेगमनादिकंनसंभवतितस्यपरिछिन्नध
र्मत्वात्।१९।एतदेवदृष्टांतेनोपपादयति।आकाशमितिं।आकाशमेकंसं
पूर्णंकुत्रचिन्नैवगछतितद्वत्स्वात्मविद्भुत्वज्ञःकुत्रचिन्नैवगछति।२०।पदेत।
त्मात्मनःपरिपूर्णशिवरूपत्वंतदुपलब्धौसहकारिसाधनंसत्यादिकमुपदि
ष्टमधुनात्वंसाधारणंकारणंमुपदिशतिनचक्षुषेति।नचक्षुषागृह्यतेनेना
पिवाचानान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावा।।ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वःस्वविक्ष
लंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानः।२१।रूपादिरहितत्वाच्चक्षुराद्यविषयत्वं।।नान्यैर्देवैरिति

चक्षुर्वागतिरिक्तैर्ज्ञानेंद्रियैः कर्मेंद्रियैश्चेत्यर्थः॥तपसाकृच्छ्रचांद्रायणादिना
कर्मणाऽग्निहोत्रादिरूपेणननुचक्षुरादिर्निर्गृह्यतेचेत्कथंतर्हितरूपा
लब्धिस्तत्राह।ज्ञानप्रसादेनेति।विशुद्धसत्वैः विशुद्धांतःकरणैःपुरुषोज्ञान
प्रसादेनविषयेंद्रियसंसर्गेणनिःसरागादिमलकृतकालुष्यविरहेसति।
ज्ञानस्यैवप्रसादःआदर्शवत्स्वच्छतातेनस्वकीयंसर्वोपाधिविनिर्मुक्तंपार
मेश्वरंरूपंसाक्षात्करोति॥८१॥विशुद्धसत्वस्यसगुणध्यानमपिनिष्फलज्ञानो
त्पत्तौकारणमित्याह।ध्यानेनेति॥ध्यानंनपरमेश्वरस्यसांवमूर्त्तिधरस्यचास्य २०८
निष्कलपरिज्ञानंजायतेनान्यहेतुना॥८२॥एषोऽणुरात्मेतिवाक्यंसंगृह्णाति

एषआत्मेति॥एषआत्मसूक्ष्मोपिवेदितव्योह्यधियाधियापंचधासंनिविष्टो
मुर्यस्मिनसर्वाश्रयेसुराः८३॥सर्वंनगत्कल्पनास्पदेयस्मिन्हृदयमध्येवस्थिते
परमात्मनःप्राणःप्राणायनादिपंचवृत्तिनेदंनप्रवीष्टवानाएषआत्मा
ऽवच्छेदकोपाधिवज्ञानसूक्ष्मोपिज्ञानप्रसादेनहेतुभूतेनैकाग्र्येणमनसापूर्वो
क्तप्रकारेणापरिच्छिन्नपरशिवस्वरूपत्वेनज्ञातव्यइत्यर्थः॥८३॥एवमुक्त
लक्षणंसर्वात्मानमात्मत्वेनप्रतिपन्नस्यसर्वावाप्तिलक्षणंफलमाहःसं
विजानीति॥संविजातिस्वचित्तेनयंयंलोकंविशुद्धधीः॥सदाकामयतेपो
श्चतज्जायत्यखिलंतनः॥८४॥एवंविशुद्धधीर्विद्वान्सयदिपितृलोकंकामो

ज्ञवतीत्यादिनाश्रुत्यंतरेप्रतिपादितंयंलोकंमनसासंचरतियांश्चतत्रा
त्याकामयतेतस्यसर्वस्यात्मनोऽनन्यत्वेनतत्सर्वमेकहेलयैवप्राप्नोती
त्यर्थः॥८७॥तस्मादात्मविदंसाक्षादीश्वरंज्ञवतारकंअर्चयेद्भूतिका
मस्तुस्वशरीरेणचार्थतः॥८५॥यस्मादेवंसर्वैकामाविरुपःस्वरूपभूता
स्तस्मात्तत्परिचर्यानिरतस्यानिलषितफलावाप्तिःसिध्यतीत्यर्थः॥८५॥
उदीरितमात्मतत्वमुक्तोपायव्यतिरिक्तेनान्येनज्ञातुंशक्यतइतिदर्श
नि॥नायमिति॥नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयाबहुनाश्रुते २०९
नायमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वां॥८६॥प्र

वचनेनवेदशास्त्रेणपठनेनानमेधयाग्रंथार्थधारणयाशक्त्या।बहु
नाश्रुतेनबहुलत्वश्रवणेन॥एतैरुपायैर्नलभ्योलब्धुनशक्यः।केन तर्हि
लभ्यइतिउच्यते।एषविद्वान्यमेवोक्तविधंपरमात्मानंवृणुतेप्राप्तुमि
च्छतितेनकारणेनसपरमात्मानंवृणुतेलभ्योनान्येनसाधनोंतरेण॥तस्य
श्रवणमननादिनिस्तत्प्राप्तिप्रार्थयमानस्यविवृणुतेआत्माश्रविद्यास
च्छास्त्रंस्वकीयंतनुविवृणुतेप्रकाशयति।श्रवणादिसाधनजनितयाविद्यया
तदविद्यानिवृत्तौतत्स्वरूपमाविर्भवतीत्यर्थः॥८६॥आत्मप्रार्थनासहाय
मृतानिबलादिनिचसंपादनीयानीत्याह॥नायमिति॥नायमात्मावलही

नेनलभ्यःप्रमादतस्तपसोवान्यलिंगात्॥एतैर्यत्नंयःकरोत्येवधीमांस्तस्यात्मा
यंविशतेब्रह्मधाम॥८७॥आत्मनिष्ठानित्यंवीर्यंबलंतद्हितेनपुंसोनसौल
भ्यंमःतथापुत्रपश्वादिविषयासंगनिमित्तात्समाहितेनवधानात्॥अन्यलिं
गाडुत्तमादतपसिविन्नियोगाश्रमयुक्तानितदधिगमेतरंगसाधनानीत्यर्थः॥ए
तैरुपायैर्यतइतिश्रुतिवाक्यसंगृह्णातिएतैर्यत्नमितिएतैरुक्तैर्बलादिनि
रित्यर्थःतस्यात्मायमितिबलादिनियंतमानस्यतस्यविडंबोयमात्मासा॥
च्चिन्मात्ररूपोयंधामतेजोरूपमपरिछिन्नंब्रह्मविशतेप्राप्नोतीत्यर्थः॥८७ २१०
विडंबस्तत्प्राप्तिप्रकारमाह॥संप्राप्येति॥संप्राप्येनमृषयोज्ञानतृप्ताःकृतात्मा

नोवीतशोकाःप्रशांतःतेसर्वगंसर्वतःप्राप्यधीराःयुक्तात्मानःसर्वमेवाविशं
ति॥८८॥एनमात्मानंप्रेसंप्राप्यसम्यग्ज्ञानेनवाप्यरूपयोर्दृश्योनवंतस्तेनैवज्ञा
नेनतृप्ताःकृतात्मानःकृतनिश्चयावीतशोकाःशोकमोहादिसांसारिकदुःख
रहिताःप्रशांताजपरतेंद्रियाः॥तेआत्मविदःसर्वगमाकाशवत्सर्वगतंसर्वप्र
कारेणापिप्राप्यजपाधिकृतपरिछेदंविहायधीराविवेकिनःसंतोयुक्तात्मानो
नित्यसमाहितमनस्काःशरीरपातकालेपिनिन्नघटाकाशवदविद्याकृतो
धिपरिछेदोदनाद्योनसर्वात्मकमपरिछिन्नंब्रह्मैवाविशंति॥८८॥वेदांतवि
ज्ञानेतिवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाःतेब्र

त्तलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वेाऽएणातत्वमस्यादिवेदांतमहा
वाक्यजनितंब्रह्मात्मैक्यविषयंयद्विशिष्टज्ञानंतेनमुनिश्चितःब्रह्मरितरूपो
र्थोयेयांतथोक्ताःसंन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागेनकेवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्यो
गाद्यतयोयतनशीलास्तएवशुद्धांतःकरणाःएवंभूतास्तेसर्वेपरांतकाले
मूर्तनौतिकंकार्यंपरित्यजंतूपरंतत्कारणमज्ञानंतस्यविनाशकालेसमुप
जातात्परामृतात्तानिरतिशयामृतत्वसाधनाज्ञानाब्रह्मलोकेलोकयतइतिलोक
ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकःस्वस्वरूपतयालोक्यमानेब्रह्मणिपरिमुच्यतिपरितः। २११
सर्वस्मादपिसंसारबंधान्मुच्यंतेाअत्रस्थितएवज्ञानेनोपाधिविलयेसतिघटा

काशादिवदपरिच्छिन्नब्रह्मरूपतांजननइत्यर्थोऽएणातस्यमुक्तस्यप्राणाद्याः
कलाःकथंनवंतीत्येतत्प्रतिपादयतिागताःकलाइतिागताःकलापंचदशा
प्रतिष्ठाःदेवाश्चसर्वेप्रतिदेवताश्चाकर्मीणिविज्ञानमयश्चात्मायतेासे
श्चआत्मापरेऽव्ययेसर्वएकीभवंतिाएणाताश्चप्रश्नोपनिषदिषोडषकलाः
प्रभवंतीतिश्रुत्यामायतेासप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धाखंवायुर्ज्योतेरापः
पृथिवींद्रियंमनोन्नमन्त्राद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकाःलोकेषुंचनामेतिातांश्च
प्राणाद्याःकलाःसंसारिणोदेहांतरारंभहेतवःविद्वत्स्तुमुक्तिसमयेनामा
तिरिक्ताःपंचदशाःकलाःप्रतिष्ठाःद्वितीयाबहुवचनांतमेतत्स्वस्वकारणंगता

स्तत्रप्रलीनानवंतीत्यर्थः।पेचचक्षुरादीन्द्रियेष्वनुग्राहकत्वेनस्थिताआदित्यादि
देवाआदित्यश्चक्षुरूत्वाक्षिणीप्राणीप्राविशादित्यादिश्रुतेः।तेपिप्रतिनियतं।
स्वस्वदेवशरीरमेवगतानवंतीत्यर्थः।यानिवानारब्धफलानिकर्माणियश्च
विज्ञानेमयोविज्ञानप्रायोबुद्ध्याद्युपाधिविशिष्टःकर्तात्माते सर्वेअव्ययेना
शरहितेविकारज्ञानात्परेअद्वितीयेब्रह्मण्येकीभवंतीत्यर्थः।यानिवा
नारब्धफलानिकर्माणियस्मश्चविज्ञानमयोविज्ञानप्रायोबुद्ध्याद्युपाधिविशि।
ष्टःकर्तात्माते सर्वेअव्ययेनाशरहितेविकारज्ञानात्परेअद्वितीयेब्रह्मण्ए २१२
कीभवंति।।यथाजलंजलाज्जलान्तदाधारापनयेतत्रत्याःसूर्यंप्रतिविवाःसूर्ये

र्यंतद्वदित्यर्थः।ए०।कमेमेकीभावंदृष्टांतेनोपपादयति।।यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेअस्तंगच्छंतिनामरूपेविहायातथाविद्वान्नामरूपाद्वि
मुक्तःपरात्परंपुरुषंब्रह्मयाति।ए१।।नामरूपादिनिदेवदत्तोयज्ञदत्तइत्या
दिनामरूपंतदतिरिक्तंरूपंस्थूलशरीरादिलक्षणमुपाधिर्नेदहेतोस्तस्माद्वि
मुक्तोविविक्तःसन्परात्मकार्यव्यापकत्वात्परमायातितःपरंपुरुषंपुरि
शपूर्णंब्रह्मस्वरूपंप्राप्नोति।।ए२।।जीवन्ब्रह्मनेहस्याविद्यामात्रनिबंधनत्वा
न्निरुद्धेचविद्यातिरिक्तसाधनानपेक्षादेहमात्रेएकंवगतचामीक
रवद्ब्रह्मप्राप्तिःसिध्यतीतिदर्शयति।।सयोहवाइति।।सयोहवैतत्परमंब्र

सवेदसुरर्षिभ्यः।।ब्रह्मैव भवतिज्ञानान्नास्तिसंशयकारणं।।९२।।नास्याब्रह्म
विकुलेभवतीत्यस्यार्थमाह।।सुनिश्चितमिति।।सुनिश्चितंपरंब्रह्मयैर्
दत्तेस्वानुभूतिताकुलेभवतिनाब्रह्मवित्तस्यपुरेकुलेवा।।९३।।ब्रह्मवि
द्वषःकुलेयोयोजायतेससर्वोपिब्रह्मविद्देवभवतीत्यर्थः।।९४।।शोकां
तरतीत्यादि।।शोकंतरतिपाप्मानंगुहाग्रंथिर्विनश्यति।।अमृतोभवतिप्रा
ज्ञःसत्यमेवमयोदितं।।९५।।शोकमनेकेषूवैकल्पनिमित्तंमानसंतापं
तरतिजीवन्नेवातिक्रामतिपाप्मानंसंसारहेतुभूतंधर्माधर्मात्मकंमे
पितरति।।गुहाग्रंथिरुदयस्यावियोगस्यायंग्रंथिःसोपिविनश्यति

एवंप्राज्ञोविशुद्धवित्प्रकामःसन्विद्ययाब्रह्मामृतत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ९४ प्रतिपादितमुपनि
षदर्थंनिगमयति सर्वमुक्तमिति सर्वमुक्तमितिशोकनंमयाशोकमोहपरित्यक्तेदृक्।।
आत्मसत्यसुखबोधवस्तुदंवेदमाननिरतंप्रशमते ९५ इतिश्रीस्कंदपुराणेसुतसंहि
तायांयज्ञवैभवखंडेनपरिभागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांमुंडकोपनिषदिप्रथमो
ध्यायः।।इतिश्रीमत्कामकोटिविलासक्रियाशक्तिपरमहंसश्रीमत्प्रबोधकपादाब्जसेवापरायो
गीपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसुतसंहितातात्पर्यदीपिकायांयज्ञ
वैभवखंडेनपरिभागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांमुंडकोपनिषद्विवरणेप्रथमो

ध्यायः ७ श्रीरामचंद्रजयति श्रीरामजयरामजयजयराम श्रीरुद्रायनमः
श्रीनारायणायनमः ॐनिधिवायनमः ॐश्रीविश्वेश्वरायनमः रामजीसत्यछे न्नथैकैव
त्योपनिषदोप्युक्तब्रह्मात्मैकपरत्वंदिदर्शयिषुस्तांसंगृह्णाति ब्रह्मोवाच न्नस्तितत्व
मित्यादिना निधिवरुद्रादिसंज्ञितंतदवयवंप्रदासाधेदितव्यमनाधिनिः १ न्नस्तितत्व
मित्यादिना निधिवरुद्रादिसंज्ञितमितिनिरतिन्नायानंदरूपत्वाद्धिवश्चनिरुद्धसंसारउः
खतमप्रावकत्वाद्रुद्रइत्येतादृशसंज्ञाप्राप्तमित्यर्थः एवंविद्याविषयंप्रतिज्ञायतस्या २१४
मधिकारिणंप्रयोजनंचक्रमेणदर्शयंति तदवयवमित्यादिना एवंहिश्रुयते न्न

थाश्वलायनोभगवंतंपरमेष्ठिनंयरिसमेत्योवाचन्नधीहिभगवन्ब्रह्मविद्यांवरिष्ठांस
दामद्भिःसेव्यमानांनिगुह्यांययाचिरात्सर्वपापंव्यपोह्यंपरात्परंपुरुषंपातिविद्यानिति
एवंसर्वत्रवदयमाणेष्वर्थेषुमूलश्रुतिरनुमेया १ तद्विद्यायतिनिःसेव्यानिगुहाती
वनूोत्तमा न्नचिरात्सर्वपापघ्नापरब्रह्मप्रदानृणां २ तस्याःपरविद्यायाउत्पत्ता
वनुकूलसाधनान्युपदिशतिश्रद्धयेतिश्रद्धयाचमहात्मक्रोधात्तेनचसुरोत्तमाः।।
योगेनचपराविद्यातस्यामात्मैवकर्मणा ३ श्रद्धागुरुपदिष्टेर्थेविश्वासःन्नक्रियः स
र्वदातत्रतात्पर्यंतस्मिन्नुपदिष्टेर्थेसजातीयप्रत्ययप्रवाहोध्यानं विविक्तदेशेवसुखा

सनस्थ इतिश्रुत्युक्तोब्रह्मसाक्षात्स्वरूपोयोगः एतत्सर्वंपरविद्योत्पत्तौसाधनं इदृग्विध
साधनसंपन्नस्यैषणात्रयपरित्यागएवमोक्षसाधनंनान्यदितिदर्शयितुमाहेवेतिकर्मणा
यज्ञदानादिना ३ तत्रजातैर्नचार्थेनत्यागेनैषांऽसुरप्रजाः॥येवेदांतमहावाक्यश्रवणो
त्पन्नविद्यया ४ प्रजाहिःपुत्रपौत्रादिहिः॥अर्थेनधनेनएतानिद्योतितफलसाधनानिप
रविद्यात्वनस्थाविधेति॥एषांकर्मादीनांत्यागेनैवप्राप्येत्यर्थः॥अथपरविद्योत्पत्तावसाध
रणकारणान्निधन्पुरःसरमधिकारिणस्तथाप्राप्यंफलमाह येवेदांतेतिउक्तार्थमेतद्भते २१५
ध्यये ४ मुनिश्चिनार्थयतयोविशुद्धहृदयान्नृब्रह्मदृष्टेपुरारेस्मिन्नंतकालेपरस्यउ

५॥अंतानाख्यस्यतेसर्वेमुच्यंतेहिपरामृताः॥एवंविषयप्रयोजनसाधनाधिकारिहिःसह
विद्यास्वरूपमुपदिष्टंअथतत्साधनन्तंयोगमुपदिशंति॥अतइत्यादिना॥६॥अतो
विधानिमित्तार्थमुमुक्षुर्मतिमन्नमः॥विविक्तदेशमाश्रित्यसुखासीनोमहाशुचिः समं
ग्रीवशिरःकायःसितनस्तावगुंठितः॥७॥इंद्रियाणिसमस्तानिनिरुंध्यसुरपुंगवाः॥
प्रणम्यस्वगुरुंनक्त्वाविचिंत्यहृदयांबुजं॥८॥विशुद्धंविरजमिति॥विशुद्धविरजंतस्मि
ध्येविद्यादमीश्वरं॥अतंतंशुद्धमव्यक्तमचिंत्यंसर्वजंतुनिः॥९॥विषयवैतृष्ण्येनतदुपरा
गजनितकालुष्यरहित्याद्विरजंनिर्मलंमतएवविशुद्धंहृदयांबुजमितिसंबंधः तस्मिन्

DR BHAU DAJI

हृदयकमलमध्येऽनुसंधेयंवस्तुसंदर्शयतिविद्मदमिति विद्मदंनिर्मलंविशुद्धसत्व
प्रधानमायोपाधिवर्णादाम्बरं अनंतमतोविनाशास्तत्तूरहितमतएवशुद्धं शाश्व
र्णादानामतिव्यक्तिहेतूनामभावादव्यक्रमतएवात्मतत्तनिर्विकल्पकत्वात्मतसाप्यचित्पं
एव शिवंप्रणांतममृतंवेदयोनिमुरर्षनाः आदिमध्यांतनिर्मुक्तमेकंसाङ्घिलुंतथा॥१०।
परानंदरूपतयाशिवंमंगलात्मकं संसारसंस्पर्शविरहत्रितरंगसमुद्रवत्प्रणांतं २१६
अमृतममृतत्वसाधनहेतुंवेदयोनिमितिश्रुतिगतब्रह्मपरस्यव्याख्यानं आदिमध्यांतनि
र्मुक्तमादौमध्येचांतेचावस्थितेनवस्तंतरेणापरिछेदकेनविनिर्मुक्तं एकमद्वियंवि

श्वंसर्वव्यापकं १०।अरूपंसच्चिदानंदमद्वंतंपरमेश्वरं उमासहायमोमर्थंप्रणंसाक्षा
त्त्रिलोचनं ११ नीलकंठंप्रणांतस्तंध्यायेन्नित्यमतंद्रितः॥११॥अरूपंलौकिकाकाररहि
तंएवनाटस्थेनप्रतिपादितस्यस्वरूपप्रतिपादनंसच्चिदानंदमिति॥उमासहायमिति
स्वशक्त्यासहितंसाद्विपरशिवस्यस्वरूपानतिरेकिणीतिप्राकृतिपादितमतएवंदुर्ग
र्थंप्रणवप्रतिपाद्यंशिवशक्तिवाचकस्यसोहमितिपरमात्ममंत्रसकारहकारयोर्जोपे
मतिप्रणवस्योत्पन्नत्वान्नउक्तंह्याचार्यैः॥सकारंचहकारंचलोपयित्वाप्रयोजयेत् सं
धिंवैप्रवक्ष्यंतेसोप्रणवोनवेदिनिएवंनिष्कलरूपमतिध्यायध्येयत्वेनलीलावि

ग्रहमप्युपदिशन्निनिलोचनमिति॥९॥एवंध्यानपरइति॥एवंध्यानपरः साक्षान्मुनि
ब्रह्मात्मविद्यया॥१०॥उक्तविधंपरशिवस्वरूपंस्वकीयहृदयांबुजेध्यायतः आत्मनस्त
त्त्वरूपत्वसाक्षात्कारेणवियदादिसृष्टिनौतिकस्यसर्वस्यजगतः कारणंतमपिसर्वसाक्षिणंतम
सोमायायाःपरंएवंविधंपरशिवस्वरूपंत्रायतेति सृष्टयोतिसमस्तस्यसाक्षिणंतमसप
रंगलत्येवनसंदेहः सत्यमुक्तंमयासुराः॥१२॥तमपिज्ञेययत्वेनोपदिष्टस्यपरशिवस्योक्तम
द्वितीयत्वंसार्वात्म्येनप्रतिपादयति॥योयमितियोयंध्येयश्चविज्ञेयःशिवःसंसारमोच ११७
कः॥सब्रह्मासशिवःसेन्द्रःसोक्षरःपरमःस्वराट्॥ब्रह्मादिदेवतारूपेणपरशिवएवत

न्नउपाधिनामपदिशतेत्रतोस्मान्नेनएथस्तूनाःसनथाविधःपरशिवःअक्षरोना
मूरद्वितः॥ब्रह्मेन्द्रादीनामपिकारणत्वात्परमः॥स्वराट्स्वयमेवराजमानःस्वतंत्रःअ
न्येनुत्वारतंत्रात्रस्वराजः॥८॥सएवविष्णुःसप्राणःसकालेग्निःसचंद्रमाःसएवसर्व
यज्ञतंयज्ञनयंसमासतः॥९॥किंबहुनाद्विविधंसर्वंजगद्भूतमतीतकालावच्छिन्नव
र्त्तमानभविष्यत्कालावच्छिन्नंनउभयमपितस्वरूपाननिरिक्तं॥१०॥सएवविद्याऽविद्याचन
तनोस्मृकिंचन॥ज्ञात्वातंमृत्युमत्येतिनान्यःपंथाविमुक्तये॥११॥एवंपरशिवंस्वरू
पंतिरिक्तस्यकस्यचिदप्यभावात्मैनस्तत्त्वज्ञानमेवमुक्तुपायइतिदर्शयति

ज्ञात्वेति॥मृत्युमरणंजननादिलक्षणंसंसारं॥१६॥सर्वभूतस्थमितिसर्वभूतस्थमात्मानं
सर्वभूतानिचात्मनि॥संपश्यन्ब्रह्मपरमंयातिनान्येनहेतुना॥१७॥भूतभौतिकप्रपंच
स्यप्रतिभासावस्थायामपितत्रसर्वत्रकारणत्वेनावस्थितमात्मानंपश्यति॥आत्मनि
चकार्यतयाध्यस्तानितानिसर्वाणिभूतानियःपश्यतिएवंसर्वात्मंपश्यन्ननेनैवज्ञानेनतद्
द्वितीयंपरंब्रह्मप्राप्नोतित्यर्थः॥१७॥नचैवंविधाज्ञानोत्पत्तिःप्रतिबंधकपापबाहुल्यान्न
संभवतीत्याशंक्यतन्निवृत्त्युपायमाहआत्मानमिति॥आत्मानमरणिंकृत्वाप्रणवंचो १९
त्तरारणिध्यानाभ्यासदेवयापण्डितिनः॥१८॥उक्तार्थमेतत्सर्वस्मिन्नध्याये

ब्रह्मध्यानस्यपापक्षयहेतुत्वंस्मृतावपिप्रसिद्धं॥नृपयापेषुसर्वेषुपानकेषुमदस्तु
चप्रविप्रपरजनीपादंब्रह्मध्यानंसमाचरेदिति॥१८॥जाग्रदाद्यवस्थासुसुखदुःखोपभो
क्तृसंसारीजीवः॥ईश्वरस्त्वनयाविधइतिकथंमनयोरेकत्वमित्यतआहसएवेति स
एवनगवान्मूढोमायययैवात्मभूतया मुह्यमानइवस्थित्वासस्वातंत्र्यबलेनतुः॥१९॥
मुह्यमानइवेतिननुपरमार्थतस्तस्यमोहसंभवइतिइवशब्दार्थः॥१९॥भूरारमिद
मास्थायकरोतिसकलंपुनः॥जाग्रत्संतमिदंध्यानमत्रकल्प्यस्वयमायया॥२०॥राजपुत्रा
दिवत्रस्मिन्क्रीडयाकेवलंहरः॥अत्रपानादिनिःस्त्रीनिसृष्टिमेतिसुरर्षभाः॥२१॥स्वप्न

कालेतस्यांजुर्ज्जीवत्वेनप्रकाशितः॥सुखदुःखादिकान्भोगान्भुंक्तेस्वेनैवनिर्मिता
नू॥२२॥सुषुप्तिकालेसकलेविनेतमसावृतः॥स्वस्वरूपमहानंदंभुंक्तेदग्रपविव
र्जितः॥२३॥सकलेविलानइति॥स्वप्नावस्थायांहिबाह्येंद्रियेषुपरतेष्वपितत्रस्वाप्न
पदार्थाकारेणपरिणममानमंतःकरणमस्तिनदपिसुषुप्तिकालेविलीयते॥अतःस
र्वस्मिन्करणग्रामेविलानेसतिनावरूपाज्ञानरूपेणतमसाप्यावृतःसन्स्वस्वरू
पन्नूनमानंदंनभुंक्तेसाक्षात्करोतिअतएवहिस्वापोत्थितस्यसुखमहमस्वाप्समितिप २१७
रामर्ष्यः॥२३॥पुनःपूर्वक्रियायेगाज्जीवत्वेनप्रकाशितः॥जाग्रत्संज्ञमिदंधामयातिस्व

प्नमथापिवा॥२४॥पुरत्रयमिदमितिपुरत्रयमिदंप्रपोभोगायैवविनिर्मितं॥भोगश्चा
स्पदक्रीडानदुःखायकदाचन॥२५॥जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तास्थानत्रयंपुरुषस्यभोग
यैवपरमेश्वरमायया विनिर्मितमित्यर्थः॥नत्वीश्वरएवचेजीवस्वरूपेणावस्थितस्य
स्यचभोगोनयुज्यतेअतस्तत्रभोक्तृनिचाकृतिश्रुतेरित्यतस्तत्राहभोगश्चाश्स्पदं
स्वर्गनरकादिसकलदुःखोपभोगोथस्यक्रीडानदुःखहेतुः॥२५॥कुतइत्यतस्तत्राहवि
श्वाधिकइति॥विश्वाधिकोमहानंदःस्वतंत्रोनिरुपद्रवः॥अतस्तःसर्वदोषैश्चकथंदुः
खीभवेद्वरः॥२६॥यस्मादसौविश्वस्मादपिजगतोधिकस्तदारोपबाधरोरधिष्ठानावधि

त्वेनावस्थानान्नतश्चावास्तवोभोगोऽपिनदुःखहेतुः॥किंचायंमहानंदः॥अस्यैवेमेभोगा
न्यानिसुखानिचनोपिवैषयिकसुखोपभोगोऽल्पलाभमात्रमित्यर्थः॥स्वतंत्रेतिरूपत्रयेण
पारतन्त्र्यादिकंदुःखंहेतुः॥अयंतदभावाकथंदुःखान्नवेदित्यर्थः॥२६॥नन्वेवमीश्व
रएवन्नवतुजावस्तुतस्मरतंत्रइतितस्यवास्तवएवभोगःकिनस्यादित्यतआहासतंजी
वइतिसतजावःनिर्वाहिन्योयोनुक्तेकर्मणांफलंतेनदानावाप्तिश्चतस्यैतत्कर्मफलमर्हति
॥२७॥जीवेश्वरयोर्वास्तवंभेदानास्तिउभयत्रावस्थितस्यचिन्मात्रस्यभेदानावस्यप्रागेवप्र
तिपादितत्वान्नकिंच॥चेत्तादृक्कर्मफलंतदपिचिस्वरूपेऽध्यस्तत्वेनमिथ्यात्मतमतःक

थंतद्विषयोभोगश्चिद्रूपस्यात्मनोवास्तवःस्यादित्यर्थः॥२७॥एवंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त
वस्थासुजीवन्नावापन्नस्यपरिनिष्ठस्यवास्तवभोगसंभवान्नत्रदवस्था॥निर्माणंतन्नदो
गश्चसर्वोपिल्पलाभमात्रमितिनिगमयतिन्नन्नइति॥अतःसर्वज्ञगत्साक्षाच्चिद्रूपःपरमे
श्वरः॥अक्षितीयोमहानंदःक्रीडयाभोगमर्हति॥२८॥धीमत्रयमिदंज्ञानोर्णुःखायकं
दाचन॥क्रीडारामतयाजातिनत्वोघाहोमहेश्वर॥२९॥क्रीडारामतयेति॥जायदादिस्थान
त्रयमीश्वरस्यकेवलंक्रीडार्थमुघानन्नाप्तकामस्यतस्यतत्रप्रयोजनांतरासंभवादतोना
स्यभोत्रसक्तिरितिचोदनायमित्यर्थः॥२९॥नन्वेतत्स्थानत्रयंक्रीडारामतयाविघतेचे

DR BHAU DAJI

त्।।द्वैतापत्तिरित्यतस्त्राह। इदमिति।।इदंधामत्रयंनांनोर्विनेदेनविघनेनांनुरेवनथा
नानिनद्यमत्परमेश्वरात्।।३०।।जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थारूपेणनांनियः।।सविश्वैतैज
सप्राज्ञसमाख्यःक्रमनोनवेत्।।३१।।सविश्वैतैजसेति।।स्वस्मिन्परिकल्पितजाग्रदाद्यव
स्थारूपसोपेदपनेदात्रत्रसाद्रूपविशेषघटिततत्साक्षिचिन्मात्ररूपस्त्रात्मा।विश्वैतैजसा
दिसंज्ञाक्रमेणजनत इत्यर्थः।।३१।।तेषांस्वरूपविशेषमाह।विश्वोहीति।विश्वोहिस्थूलभु
ग्निसंतैजसः।प्रविविक्तभुक प्राज्ञस्त्वानंदभुक्चाहोकेवलःसुखवत्तृणां।।३२।।जाग्रदव २२१
स्थासाक्षाविश्वाख्यआत्मास्थूलभुक्।पंचाननप्रविष्टपशुर्नादिविषयःस्थूलः।।यद्वासर्वत्रो

कृसाधारणेपनेश्वरमाययानिर्मितोनोगपत्रंपंचस्थूलस्तस्मोक्ता।तैजसस्तुस्वप्नाव
स्थासाक्षाप्रविविक्तभुकः प्रविविक्तंनोकृंतरात्मकर्षेणविविक्तंस्वविद्यापरिकल्पितम
साधारणमेवविषयजातंभुक्ते प्राज्ञःसुषुप्तावस्थासाक्षा।सविषयमेंद्रियवर्गमंतः
करणेनसांहृत्यस्वकारणभूतेअज्ञानेविलयाद्विशेषान्नावेनस्वस्वरूपभूतमानंदंभुक्ते
एवमवस्थासंबंधकृतएवास्यनोगः।।स्वरूपतस्तुपरानंदरूपःकेवलःसाक्षाचिन्मा
त्ररूपः।।३२।।त्रिषुधामस्विति त्रिषुधामस्वयदोगपनोक्तापञ्चप्रकीर्तिनः।।उत्तरंत्र
त्रयोवेदभुंजानोसनलिप्यतेजाग्रदादिस्थानत्रयेपिनोगपत्रंपंचस्यनिरुपाधिकप

रूपेऽध्यस्तत्वेनमिथ्यात्वाद्रोकुश्चोपाधयपगमेसतितदतत्वाद्रोक्तजोगपात्मकमु
न्नयमपिब्रह्मैवेतिविज्ञानतोन्नोगजनितपुण्यपापक्षतजेपोनन्नवतात्पर्थः॥३२॥
३३॥एतदेवविवृणोति॥अश्वमेधेतिअश्वमेधसहस्राणिब्रह्महत्यानानिच॥कुर्वन्न
पिनलिप्यतयघेकत्वंप्रपद्यते॥३४॥एवमेकत्वेज्ञानस्यफलमुक्तातदेकत्वमुपपा
दयति॥जीवरूपइवेति॥जीवरूपइवस्थित्वायःक्रीतिपुरत्रयेसनजीवःसदानुःस
त्यमेवनसंशय॥३५॥ईश्वरएवक्रीएत्वाजेनजीवरूपेणावस्थितोनतुजीवस्तेप्यइति २२२
॥३५॥प्रतिज्ञानमर्थंसाधयति॥ननस्तुजानंसकलंविचित्रंसत्यवा

त्मुराः॥सत्यत्वेसत्यसाक्षित्वात्साक्षित्वाच्चिन्मुखंनथा॥३६॥प्रेमास्पदत्वादद्वैतोनेदान्ना
वात्मुरर्षन्नाः॥नस्मिन्नेवलयंयातिपुरत्रयमिदंजनः॥३७॥यदद्वितायंब्रह्मनस्मादेवन्नो
क्तजोगपात्मकंविचित्रमिदंसर्वंजगन्मायावन्नात्सत्यवदुत्पन्नन्तुपरमार्थतःसत्यंचिन्मा
त्रस्वरूपत्वात्मनोब्रह्मलक्षणयोगान्नदेकत्वंवक्तुंसच्चिन्मुखवात्मनांवक्तुंप्रतियादयति।
सत्यइति॥अत्सत्यस्यसर्वस्यदृश्यत्वनिमान्नत्साक्षादयपन्नात्मासत्यएवेष्यः॥अनए
वजडप्रपंचसाक्षित्वाच्चिद्रूपःपरप्रेमास्पदत्वात्सुखरूपः॥प्राणुक्तरात्माक्वचिदपिनेदस्वरू
र्निरूपत्वेनस्वरूपजानान्नावदद्वैतः॥एवंसच्चिदानंदरूपोयःसाक्षात्मस्मिन्नेवजाग्रदाद्य

वस्थात्रयंनायते॥३७॥यस्मादवस्थात्रयसाक्षीवंरूपंतस्मादसौनजीवःकिंतूपाधि
वज्जीववदवभासमानःसन्निरस्तसमस्तोपाधिकत्वेनब्रह्मैवकेवलंहिजीववदानुप्या
धिरित्यतआह॥ब्रह्मणोनहिदितैनजीवोजीववद्ब्रह्मतिसाक्षाद्ब्रह्मैवकेवलं॥अज्ञानाज्ञा ३८
वरूपेणभासतेनस्वभावतः॥३८॥एवंसच्चिदानंदाद्वितीयत्वलक्षणंस्वरूपंप्रतिपाद्यब्र
ह्मणोपितटस्थलक्षणंयातत्प्रतिपादयति॥ब्रह्मणोजायतइत्यादिनायत्परंब्रह्मसर्वं
ब्रह्मणोजायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिच॥खंवायुर्ज्योतिरापश्चपृथिवीर्विश्वस्यधारिणी २२३
॥३९॥यत्परंब्रह्मसर्वात्माविश्वस्यायतनंमहत्॥सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनित्यंतत्वमेवार्यएवं

वेदि॥४०॥सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरमितिसूक्ष्मंपंचीकृतंवियदादिकंततोपिसूक्ष्मंमूला
ज्ञानंतस्मादपिसूक्ष्मायज्जगत्कारणंब्रह्मतदेवजीववाच्चिन्मात्वंत्वमेवार्थः॥जगत्कारे
णवाच्चितत्तुल्यंदेहाद्युपाधिविनिर्मुक्तात्मवाच्चितत्वंत्वमेवार्थःचविरुद्धांशत्यागेनो
भयत्रानुगतचिन्मात्ररूपेणैकत्वप्रतिपादनपरत्वंपंचमेध्यायेप्रपंचितत्वमस्त्वंपद
वाच्यार्थस्यैवेत्यादिना॥तदेतस्मिन्नवकृत्योच्यतेचिन्मात्रेपर्यवस्यतीति॥४०॥यस्त्वं
पदार्थस्तत्पदार्थस्तस्मिन्नेदःप्रकल्पितः॥मायाविद्यात्मकोपाधिर्नेदंनैवनवस्तुतः॥४१॥
॥यस्त्वंपदार्थःतत्पदार्थःसनतुपदार्थएवहि॥तत्त्वंपदोक्तयोःसिद्धेचिन्मात्रेपर्यवस्यतः

४१॥यः यदद्वयत्वरूपार्थस्तस्मिन्नेदः कल्पितः॥मायाविद्यात्मकोपाधिनेदं नैवं नवस्तुतः॥
४२॥यः यदद्वयेनवाच्यगतंसंसारित्वादिविरुद्धांशंपरित्यज्यलक्षणयायद्ब्रह्मात्मरूपो
र्थः प्रतिपादितः सएवपारमार्थिकः॥तस्मिन्नमायाविद्योपाधिवज्ञाज्ञोवेश्वरयोर्नेदः
कल्पितः विरुद्धसत्वप्रधानास्वाश्रयाव्यामोहकरामायाईश्वरोपाधिः॥मलिनसत्व प्र॰
धानास्वाश्रयव्यामोहकराऽविद्याजीवोपाधिः॥अतस्तद्वादेवनेदोनवस्तुवईत्यर्थः २२४
॥४२॥स्वतःसिद्धैकनाज्ञानंयुक्त्यप्यनुभवादिरादरात्॥स्वतःसिद्धमेकत्वंबोधयत्यधि॰
कारिणः॥४२॥एकनाज्ञानमिति॥स्वतःसिद्धंयदेकत्वंतन्माद्वादकमज्ञानमित्यर्थः॥

श्रुतिरादरादिति॥साश्रुतिरेषासूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनित्यंतत्वमेवत्वमेवनदिति॥४३॥अस्य
श्रुतिवाक्यस्यविघ्नन्नमर्थमनुवदति॥जायदिनिजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचत्वेनना
नियन्॥तद्ब्रह्मादमितिज्ञात्वासर्वबंधैः प्रमुच्यते॥४४॥जायदाद्यवस्थारूपेणप्राणाम
नःप्रनृतिप्रपंचरूपेणचयन्नस्यापरोक्षेणनानितदेतत्वमदंराष्ट्रस्वरूपमायरोक्षेण
नामनामनंप्रत्यक्चैतन्यमितिवाक्यार्थः॥४४॥यसुब्रह्मविजानातिस्वात्मनासुदृढंन
रः॥तस्यवानुभवस्त्वेवंस्वभावादनुवर्त्तते॥४५॥एवंब्रह्मात्मैकविद्योजीवन्मुक्तस्या
नुसंधानप्रकारमाह॥त्रिषित्यादिना॥त्रिषुधामसुयज्ञोपवीतोक्तजागरश्चयस्तथान्

ऽन्योविज्ञानघनःसाक्षीचिन्मात्रोहंसदाशिवः॥४७॥मय्येवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितं॥मय्यिसर्वंलयंयातितन्नित्याद्वयमस्म्यहं॥४७॥अणोरणीयानहमेवतद्वन्महा
नहंविश्वमहंविचित्रंपुरातनोहंपुरुषोहमीशोहिरण्मयोहंशिवरूपमस्मि॥४८॥
अपाणिपादोहमचिन्त्यशक्तिःपश्याम्यचक्षुःशृण्वम्यकर्णः॥अहंविजानामिविविक्तरूपोनचास्तिवेत्तामममचित्सदाहं॥४९॥नचास्तिवेत्तेति॥अन्योवेदितामममनै
वास्तिनित्यमेवसर्वदाचिद्रूपःसर्वस्यवेदितेत्यर्थः॥४९॥वेदैरनेकैरहमेववेद्योवे २२५
दांतकृत्सद्वेदविदेवचाहं॥नपुण्यपापेममनास्तिनाशोजन्मदेहेंद्रियबुद्धयश्च॥

॥५०॥नभूमिरापोममनैववह्निर्नचानिलोमेस्तिनचांबरंच॥सदाहमेवाहमितिस्फुरामिस्वभावतश्चेदमितिस्फुरामि॥५१॥अज्ञानरूपेणनथैवसर्वदाविज्ञानरूपेणवज्ञान
रूपतः॥अज्ञानरूपेणचसर्वरूपतःस्फुरामिदेवोहमतःपुरातनः॥५२॥इदमेवंधा
नुसंधानस्यफलमाह॥एवमिति॥एवंविदित्वापरमात्मरूपंगुहाशयंनिष्कलमद्वितीयं॥समस्तज्ञानंसदसद्विहीनंप्रयातिशुद्धंपरमात्मरूपं॥५३॥अनिपादितमर्थमि
गमयतिअतइति॥अतश्चवेदांतवचोनिरंजसामुमुक्षुनिर्तित्यमनोषनायकः॥गुरू
पदेशोनचनर्कतस्तथाविचिंतनायश्चविशोषतःशिवः॥५४॥कैवल्योपनिषत्समाप

BHAU DAJI

रूपमायुक्तायऽइत्थं मुद्रा प्रोवाचग्रंथितौजसैरपि हरिब्रह्मादिभिश्चादृतं॥देदेवा
ग्रहमुक्तवानतिशुभब्रह्मापरोह्यायतत्सर्वेषामधिकारिणांमतमिदंचिन्मात्रिनक्या
सह॥५५॥चिन्मात्रिनक्रेति॥एवंकैवल्योपनिषदस्तात्पर्यगम्यंमयाप्रतिपादितम
र्थंदेदेवस्वयंविन्नजानातेत्यर्थः॥५५॥इतिश्रीस्कंदपुराणेसूतसंहितायांयज्ञवै
भवखंडेउपरिभागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांकैवल्योपनिषद्विवरणेऽ्र
ष्टमोध्यायः॥इतिश्रीमत्कात्यायनविरचितायांक्रियायोगसारेश्रीमन्नवकपादा २२६
ब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसूतसंहिता

८

तात्पर्यदीपिकायांयज्ञवैभवखंडेउपरिभागेब्रह्मगीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
कैवल्योपनिषद्व्याख्यायामष्टमोऽध्यायः॥अथवृद्धदारुणकस्याप्युक्तब्रह्मात्मैक्यप
रत्वमध्यायद्वयेनप्रतिपाद्यतेतत्रमैत्रेयिब्रह्मणेऽमृतत्वसाधनस्याह्यात्म
दर्शनस्यतत्साधनानांश्रवणादीनांचप्रतिपादनेमहर्षेरुपदेशरूपत्वान्नदर्थंग्रथ
मंसगृह्णाति॥ब्रह्मोवाचात्मस्वरूपःशिवःसाक्षात्परानंदस्वलक्षणः॥परंब्रह्मात्मद
र्शनेनप्रतीतवान्सुरर्षभाः॥१॥आत्मस्वरूपइत्यादिना॥अहमितिप्रत्यक्षेणसमानोऽ
वभासापन्नोपःपरशिवःसमाख्यात्परमानंदस्वरूपस्तत्रहेतुमाह॥यदेति॥हेतोरत्रयो

ज्ञकत्वंनिरस्यति॥यद्यपि परप्रेमास्पदभूतः पुत्रवित्तादिविषयजन्यतत्तदानंदः साक्षा
दानंदोनभवति॥तस्यात्मशेषत्वात्तथापियोनिरतिशयप्रेमास्पदत्वात्तदानंदः मनुष्यत्वा
धिकरणात्साक्षादानंद एवेतिपरप्रेमास्पदत्वमानंदस्वरूपत्वस्यगमकमित्यर्थः॥१॥तच्च॥
नान्यसिद्धमित्याशंक्याश्रुतेरनवान्तरेपत्युः कामायपतिप्रियोभवतीत्यादिनिर्बहुशः प
र्यायैःपतिजायापुत्रवित्तादीनामात्मशेषतयैवप्रियत्वोपपादनेतत्तत्स्वयंसर्वप्रियतम
त्वंप्रतिपादितंतदनिधत्ते॥परप्रेमास्पदानंदःसुरात्मानंदएवहि॥प्रियोभवतिकार्या २२९
याःपतिःसोपंसुरर्षभाः॥२॥पतिर्नपत्युःकामायप्रियोभवतिसर्वथा॥किंत्वात्मन

स्तुकामायतनंःप्रियतमःस्वयं॥३॥प्रियोभवतात्मादिना॥जायायाःपतिःप्रियोभवतीति
यत्तन्नपत्युःकामयकिंतुजायायाःस्वात्मनःसुखायैवतथात्वयोपलेषतयाप्रियस्तनोपि
तस्मिन्नशेषिणिप्रीतिविशेषोभवतियथापुत्रशेषयातत्तदार्यादिकासूत्रे॥एवंस्वात्मशेष
तयाप्रियात्पतुरपिजायायाःस्वात्मात्रतिशयेनप्रियइत्यर्थः॥३॥जाजायायास्तत्तुका
यायनंहिजायाप्रियामता॥किंत्वात्मनस्तुकामायतनंःप्रियतमःस्वयं॥४॥जायायास्त्वि
ति॥पत्युर्जायाप्रियाभवतीति॥यत्तन्नजायाःसुखायकिंतुपत्युःस्वात्मनःसुखायेतिपूर्व
वत्तत्रोपिप्रियतमःपत्युःस्वात्मा॥एवंपुत्राणांतुनकायेत्यादिषुयथायांतरेष्वपियो

जनापुत्राणांनुनकामायप्रियाःपुत्रान्नवंतिच।किंत्वात्मनस्तुकामायतनःप्रियतमःस्व
यं॥५॥ब्रह्मणस्तेवकामायनब्रह्मनवतिप्रियं।किंत्वात्मनस्तुकामायतनःप्रियतमःस्व
यं॥६॥ब्रह्मणस्त्वेवेति॥ब्राह्मणाजातेरित्यर्थः॥७॥क्षत्रस्यैवनुकामायनक्षत्रंनवतिप्रियं
किंत्वात्मनस्तुकामायतनःप्रियतमःस्वयं॥७॥विन्नस्यैवनुकामायनविन्नंनवतिप्रियं
किंत्वात्मनस्तुकामायतनःप्रियतमःस्वयं॥८॥लोकानमेवकामायनानवंतिप्रियाश्च
ते।किंत्वात्मनस्तुकामायतनःप्रियतमःस्वयं॥९॥देवानामपिकामायप्रियादेवान्न
वंतिन॥किंत्वात्मनस्तुकामायतनःप्रियतमंस्वयं॥१०॥वेदानामेवकामायप्रियावे

दान्नवंतिनकिंत्वात्मनस्तुकामायतनंतःप्रियतमःस्वयं॥११॥भूतान्यपिचभूतानांका
मायनानवंतिच।किंत्वात्मनस्तुकामायतनंतःप्रियतमःस्वयं॥१२॥एवंपतिजायापु
त्रवित्तादिकान्प्रियविषयान्ज्ञात्वविद्वेषानुपन्यस्यानुक्तंसंग्रहायाह॥सर्वस्यैवनु
कामायनसर्वंभवतिप्रियं।किंत्वात्मनस्तुकामायतनंःप्रियतमःस्वयं॥१३॥अतःप्रि
यतमोह्यात्मासुखवत्सुखज्ञाणः॥सुखानिजानिनिःसोयंयत्तुकामर्णिसादरं॥
१४॥अतप्रियतमइति॥यतएवंसर्वमात्मनोषतयाप्रियंमतःसर्वप्रियतमत्वात्मा।हि
त्राष्टोहेतो॥यस्मादेवंपरप्रेमास्पदत्तस्मात्सुखज्ञाणेनिरतिशयानंदस्वरूपः॥अ

नःपरिच्छिन्नसुखसाधनानिकर्माणिपरिस्पज्यापरिच्छिन्नसुखानिजानिनिर्मुमुक्षुनि-
स्तदयमात्मासादरंद्रष्टव्यःसाक्षात्कर्तव्यः॥१४॥तस्यचदर्शनस्यमननंनिदिध्यास
नंसहकृतंवेदांतवाक्य-श्रवणमेवसाधनामतम्॥द्रष्टव्यस्कुरानित्यंश्रोतव्य
श्चतथैवच॥मंतव्यश्चविचित्यश्चसर्वंतद्दर्शनादिनिः॥१५॥श्रोतव्यश्चेति॥तत्रश्रवणं
नामसमस्तवेदांतात्पर्यतात्पर्यानुसंधानं॥न्यायतःश्रुतिप्रतिपादितस्यार्थस्यासंभा
वनादिनिरासेनतथात्वगमकयुक्त्यनुसंधानंमननं॥एवंश्रवणमननाभ्यामधि २२९
गतेर्थेसाक्षात्करंजनयितुंविजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहोनि

दिध्यासनापरपर्यायंविचिंतनं॥तथाचाम्नानं॥आत्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यो
निदिध्यासितव्यइति॥अस्यचवाक्यस्यतार्थमाचार्यैरुक्तंआत्मदर्शनंफलमुद्दिश्यमन
ननिदिध्यासनान्यंफलोपकार्यंगान्यंश्रवणानामंगिविधीयते॥आत्मनोवारेदर्शन
नेत्यादिनायदर्शनस्यसर्ववाप्तिलक्षणंफलमाम्नातंतथाचष्टे॥सर्वंतदितिं॥दर्शना
दिनिरित्यादिनाष्टेनश्रुतश्रवणमननध्यानसंग्रहः॥१५॥विदितंतदनेदंतवत्प
त्रतसंन्यायः॥तस्मिन्प्रियतमेआत्मतत्वेश्रवणादिनिर्दिष्टमतियत्रास्मिन्ध्यस्तंतल्ले
षतयाप्रियत्वेनचागुपपन्नंसर्वजगत्तत्सर्वतनेदंतवत्कृतत्कृदनमत्वेनविदितमे

वन्नवतीत्यर्थः॥ननुएतावताकथंसंसारदुःखनिवृत्तिरितिनत्राह॥दुःखरागेविनाम्रा
यपरमाद्वैतविज्ञेवेत्॥९८॥दुःखरागेरितिपरमाद्वैविदुःषपुरुषस्यात्मनिरिक्तदुःख
हेत्वन्नवाज्ञवपरंपरार्जितोदुःखरागिर्विनन्नपतीत्यर्थः॥९९॥ननुदुःखरागेर्विनाप्येपि।
स्वर्गादिसुखहेतोःपुण्यस्यसत्त्वात्तन्निमित्तःसंसारोविदुषोपिकुतोनेत्यनन्नाह॥पर
माद्वैतविज्ञानात्संसारःप्रविनस्यति॥स्वनःसिद्धत्वयानंदःस्वयमेवविनातित्व॥१७॥प
रमाद्वैतेति॥अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारोत्तरकालंकर्तृत्वनोक्तत्वादिमंतःकरण
स्यनिखिलपुण्यपापाश्रयस्यविविनत्वात्॥तत्कृतःसुखदुःखोपनोगलक्षणःसर्वो २३०

पिसंसारोविदुषःप्रविनस्यतिईदृग्विधस्यमोक्षस्यदुःखवत्स्वर्गादिसुखस्यापिनिवर्त्तना
दपुरुषार्थत्वमात्रंकथाह॥स्वतःसिद्धेति॥कारणांतरानपेक्षोयत्रात्मनःस्वरूपभूतो
नित्यनिरतिशयाद्वितीयत्रानंदस्तत्स्वरूपत्रकाशैनैवस्फुरणात्रोक्तदोषइत्यर्थः
॥१७॥एवंमोक्षसाधनमद्वितीयपरानंदात्मदर्शनमुपन्यस्ययानेदंदर्शननिदाब्रह्मनंपरा
दादित्यादिनिःपर्यायैः॥श्रुतोप्रतियादितांसंगृह्णाति॥परादात्मुराब्रह्मस्वनोन्यब्रह्म
वेदयः॥तथापरादाब्रह्मत्रनंलोकाश्चपितथैवच॥९०॥परादात्रमिति॥यःपुरुषःस्वात्मनोन्य
ब्रह्मब्रह्मणोजातिवेदतब्रह्मत्रनेददर्शिनंतंपुरुषंपरादाब्रह्मिमाजातितदनधानंसत्तस्मु

खउःखदेवन्नैवनात्पर्थः॥एवंपरादाद्यत्रमित्यादिषुयोजना॥१८॥देवावेदाश्चनूना
निपराऽःखलुनंपश्यु॥तंपश्युमिति॥योहिब्रह्मत्वंत्रादिकंजगत्त्वव्यतिरेकेणपश्यतिन्न
यथार्थदर्शीत्वात्मानंवपश्युःतथाचाम्नानं॥अथयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योह
मस्मीतिनसवेदयथापश्युरेवसदेवानामिति॥अस्मेवंब्रह्मत्वंत्रादिन्निरात्मनःपरा
दानंब्रह्मत्वंत्रादिनेदस्त्वनुभवसिद्धःकथमपह्नपितुंशक्यतइत्यतआह॥स्वस्वरू
पात्परंकिंचिदपिपश्यन्नपश्यन्नेणरूपतिः॥स्वस्वरूपादिति॥अतोयमानस्यनेदस्पशुक्तिका २३१
रजतादिवद्विन्नमत्वाद्यत्कृतःस्वतिरिक्तंब्रह्मत्वंत्रादिकंजगत्पश्यतिन्नत्कृत्युएपपाप

वनूभ्रनोजन्ममरणादिलक्षणंसंसारंप्राप्नोति॥श्रुयतेहि।मृत्योःसमृत्युमाप्नोतिय
इहनानेवपश्यतीति॥१९॥कथंनर्हिप्रत्यायमानंब्रह्मत्वंत्रादिकंवेदनायमित्याशंक्या
नन्सर्वमात्मानमेवज्ञातव्यमितियदाम्नानमिदंब्रह्मेदंक्षत्रमित्यादिनातदाह॥ब्रह्मक्ष
त्रादिनेदंनप्रतीताद्यरिवत्त्वान्नमोवर्णास्तथाश्रमाःसर्वेसंकराःकसकलाश्रपि॥२०
॥देवंगंधर्वप्रवाश्चनूनानिनुवनानिच॥अस्मिन्नास्तीतिनाष्टर्थोतथैवाम्यत्रकिंचन॥२१
॥ब्रह्मक्षत्रादिनेदंतत्पादिना॥२०॥मायाविद्यातमोमोहप्रनेदंत्रविन्नाश्रपि॥सर्व
मात्मैवनैवन्पदन्यबुद्धिर्हिसंसृति॥२१॥मायाविद्येति।विश्वप्रसत्वप्रधानाप्रकृतिर्मा

र्यो ईश्वरोपाधिः॥ मलिनसत्वप्रधानाज्ञाविद्याजीवोपाधिनमः शुद्धेनवियदादिसूतोपा
दानात्मः प्रधानाप्रकृतिरुच्यते॥ मोहशुद्धेनकार्यसूक्ष्मशुक्तिरूप्यादित्रयोविवक्षितः॥स
र्वमात्मैवेति॥ यदिदंब्रह्मसूत्रादिकंमायातकार्यजातमनुक्रांतंतत्सर्वमात्मैव॥ननुतोक्ति
रिक्तंतत्त्वरूपेऽध्यस्तत्वेनशुक्तिरूप्यादिवदधिष्ठानात्मत्वेननिर्वक्तुंकुमनाकत्वात्
अन्यबुद्धिरिति॥ ब्रह्मसूत्रादिजगतः प्रत्यगात्मनश्चयात्तेदबुद्धिः सासंसारहेतुः॥द्वि
तीयाद्वैनयंनवतीत्यादिश्रुतैरित्यर्थः॥२१॥तस्माद्द्वितीयब्रह्मात्मविद्यैवनिःशेषदुः २३२
खोच्छित्तिनिरतिशयानंदावाप्तिलक्षणयामुक्तेः साधनमित्याह॥ निर्विकल्पेपरेतत्वे

विद्ययाबुद्धिविश्रमः॥ सद्द्वितीयसंसारविच्छित्तिर्नापरापुरुषार्थिका॥२२॥निर्विकल्पेतिरत्न
मप्रपञ्चोपाधिकेसत्यज्ञानानंतानंदैकरसेविकारजातेमृषारूपेब्रह्मणिश्रवणादिसाधन
जनितयाप्रज्ञोच्चरयाविद्ययातदावरणविद्यानिवृत्तौसत्यांविषयांतरज्ञानेनविच्छे
दवासनारहितायाश्चित्तवृत्तेस्तत्रप्रत्यग्रूपेब्रह्मणियोविश्रमस्तयापरमःसद्यःपुरुषार्थ
लाभोमोक्षइत्यर्थः॥२३॥ज्ञातिनःप्रज्ञावमाहप्रज्ञानंतमविशेषेणसकलंब्रह्मयःपुमान्
वेदतन्निरसानित्यंप्रणमामिजगद्गुरुं॥२४॥प्रज्ञानमिति॥२४॥ननुचैवंविधमद्वितीयब्रह्मा
त्मविज्ञानंकिमितिनसर्वत्रसुलभमितिनत्कारणमाह॥वेदावेदमुखाज्ञातिस्मृतया

श्चतथैवच॥प्रमाणानिसमस्तानिबुद्धार्हाद्यागमांतराः॥२५॥वेदाइति॥२५॥नौवाश्ववै
ष्णवाश्चैवमुक्तास्त्रागमास्त्रपि॥त्रपत्रंशाःसमस्ताश्चकेवलंलौकिकामति॥२६॥नर्क्षो
श्चविविधाःसूक्ष्माःस्थूलाश्चसकलास्त्रपि॥परस्परविरोधेनप्रत्यांतिसकलाजनाः
॥२७॥परस्परविरोधेनेति॥यावज्जीवमयंद्वोत्रजुरुयात्॥नकर्मणानप्रजयाध
नेनात्रामुयणंमयुजामरवाया॥एकोदेवसर्वभूतेषुगूढः॥इत्येवंपरस्परविरुद्धार्थ
प्रतियादकत्वेनश्रुतिपुराणादयःसर्वेषाम॥विषमनःप्रतिनासंते॥२७॥तेषामे
वाविरोधेनकालेयातिचधीमतां॥कथंचित्कालसद्भावेप्यविरोधेनसिध्यति॥२८॥ २३३

धामतांविदुषामपि॥तेषांश्रुतिस्मृतिपुराणादीनामविरोधेपरस्परविरोधपरिहारक
र्त्रयेसतिनादर्शेनसर्वमामुरपगछति॥कथंचित्सद्भावेप्यविरोधेनसिद्धति॥तत्रल्ला
स्त्रपरिशीलनएवबुद्धेरुपलक्षणत्वादित्यर्थः॥एतेनास्यमहतोभूतस्यनिश्वसितंतेमेनघद
ग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यवर्णितंभवति॥२९॥प्रतियादितमेकात्मज्ञानमुपसं
हरति॥अतःसर्वपरित्यज्यमनसोमज्जकारणंयथाज्ञातेनरूपेणशिवंपश्येत्सुनिश्चलः
॥३९॥क्रिमिकीटपतंगोत्यःपक्षावःप्रत्यधिकाः॥पक्षादिभ्योनराःप्राज्ञास्तेषुकेचन।
कोविदाः॥३०॥तथातेभ्यश्चगंधर्वाःपितरोमतिमत्तमाः॥अत्यंपचनारतम्येनपंडितास्तत्परो

त्नरं॥३१॥यूयंसत्वोत्कटाःप्राज्ञाःसर्वेषामपिदेहुराः॥युष्मत्तोहंमहाप्राज्ञोमत्तप्राज्ञो
जनार्दनः॥३२॥जनार्दनादपिप्राज्ञःशंकरोगुणमुर्त्तिषु॥ततःप्राज्ञतमःसाक्षाच्छिवःसं
वसनानतः॥३३॥सपवसाक्षात्सर्वज्ञस्ततोन्योनास्तिकश्चन॥तस्माच्छिघ्यामिमांत्यक्त्वा
ब्रह्मसर्वविलोकयेत्॥३४॥यतोबहुविधश्रुतिस्मृतिपुराणादिपरिभ्रान्तमनसोविद्वे
षदेवुः॥अतस्तत्सर्वंपरित्यज्यवेदांतमहावाक्यजनितात्मज्ञानवानूत्वायद्यद्यस्क
येनयेनरूपेणभासतेतेनतेनसर्वेणरूपेणतदधिष्ठानमद्वितीयंपरशिवमेवस २३५
र्वत्रावलोकयेदित्यर्थः॥तस्माच्छिघ्यामिमामितिक्रिमिकीटादाश्वरोभूतानामुत्तरो

त्तरंप्रज्ञायासमन्वितायत्वेनसार्वज्ञत्वासंभवादवच्छिन्नज्ञानःपरशिवएवसाक्षा
त्सर्वज्ञः॥यस्मादेवंतस्मादिमांप्रागुदीरितांश्रुतिस्मृत्यादिलक्षणमनात्मविषयां
विद्यांत्यक्त्वासर्वंब्रह्मात्मनैवानुसंदध्यादित्यर्थः॥३७॥प्रायसस्तावदल्पःफलं
मुक्तिरिदेवतु॥तथापिपरमार्थैतंनैववांछंतिमानवाः॥३८॥प्रायसस्तावदित्यादि
उक्तंब्रह्मात्मज्ञानस्यमनोव्यापारमात्रसाध्यत्वादायस्तावदल्पएवफलंतुपरम
पुरुषार्थरूपामुक्तिस्तथाप्यविद्यावासनाभिःपिहितदृशयःसंसारिणस्तदर्थंनै-
नैववांछंतीत्यर्थः॥३८॥इत्थंचप्रतिपादितेर्थेश्रुत्यानपिदेवानसंपादयंति॥कदा

चिदपिचित्रस्पन्नयंकिंचिन्नविद्यते तथापिपरमाद्वैतंनैववांछंतिमानवाः॥३६॥स्वस्व
रूपातिरेकेणानास्तिमानंविरोधिच तथापिपरमाद्वैतंनैववांछंतिमानवाः॥३७॥स्व
स्वरूपातिरेकेणतर्कश्चनहिविद्यतेतथापिः॥३८॥श्रुतिस्मृतिपुराणानिप्राकुरेकत्व
मात्मनः॥तथापि३९॥अनुग्राहकतर्कश्चकुरुतेद्वैतवेदनंतथापि॥४०॥त्रिवाग
मेषुचाद्वैतंवर्त्तमेषपरमेश्वरः॥तथापि॥४१॥नारायणोपिचाद्वैतंवर्त्तमेषस्वागमेषु
चः॥नारायणोपाति॥४२॥अहंचावोचमद्वैतंमदुक्तेष्वागमेषुचतथापि॥४३॥अन्येच २३५
येगितमर्वेप्राकुरद्वैतमात्मनः॥तथापि॥४४॥विश्वद्वैतानेनांदेवानिष्ठाप्यद्वैतगो

चरा॥तथापि०॥४५॥केचित्सामान्यमद्वैतंवदंतित्रांतचेतसः॥विशेषंद्वैतमाश्रित्य
ननेषांमतिर्वेदनं॥४६॥केचित्सामान्यमिति॥नेदान्नेदवादिनोहिकारणंब्रह्मरूपे
णासामान्यरूपेणसर्वमिदमद्वैतंवदंतिवियदादिभूतनौतिकविशेषाकारेणनज्ञे
गत्प्रतिभासोपिसत्यइतिसंगिरंतेतेषांसम्यक्ज्ञानमेवनास्तिद्वैताद्वैतयोःपरस्परोपम
र्दकयोरेकत्रानुपपेतुंमयुक्तत्वादित्यर्थः॥४७॥द्वैतमेवहिसर्वत्रप्रवदंतिहिकेचन॥तत्रै
मनुष्याःकीटाश्चपतंगाश्चवटादिते॥४७॥द्वैतमेवहिति॥नेदान्नेदपरस्परमयुक्तत्वात्सर्व
प्रकारेणापिनेदएवपरमार्थइतियेवैशेषिकादयोमन्यंतेतेचेतनाएवनन्नवंतिकिंतु

DR BHAU DAJI

घटादिवदचेतनाः॥नेदंनिर्वचनीयत्वंप्रागुक्तप्रतिपादितत्वात्॥४७॥अतःसर्वत्रका
रेणाद्वैतमेववास्तवमितिउपसंहरति॥अविशेषेणसर्वज्ञयःपत्नूपतिमहेश्वरमेवसा
क्षाद्विज्ञानामीतिवः सत्तुर्ज्ञेनः॥४८॥अविशेषेणेति।विशेषस्यसर्वस्यमायामयत्वेनमि
थ्यात्वात्तत्सर्ववास्तवपरशिवस्वरूपमेवेतियःपत्नूपतिमेवसम्यग्ज्ञानामीतिवयर
शिवस्तादृशः पुरुषःक्वाचित्कोनतुसर्वत्रसुज्ञइत्यर्थः॥एतावतापत्रद्वैतमिवन्न
वतीतिउपक्रम्ययत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितियाश्मार्थिकाद्वैतप्रतिपा २३६
दिकाश्रुतिर्व्याकृतावति॥४८॥तस्मादुर्ज्ञेनत्वमुपपादयतिजगदितिप्रतिज्ञाव्यव

हारतःपरतरःपरमःपरमार्थतः॥इतिमतिर्नभवत्यपिकस्यचिद्बुद्धिरस्मरणेन
द्विसिध्यति॥४९॥जगदितिप्रतिज्ञापिवृद्धाकरामतिमतामितिमेसुविनिश्चयःइतिम
तिर्विमलतिश्रुतावद्वाबुद्धिरस्मरणेनद्विसिध्यति॥५०॥जगदितिप्रतिज्ञतियस्य
द्विपरमेश्वरस्मरणमस्तिनसेवेदबुद्धिप्रतिपत्तिर्नेतरस्येत्यर्थ॥५०॥जगदितिप्रतिज्ञासम
द्वि मपेक्ष्यचश्रुतिरपिप्रियहेतुमिदाह॥नहिजगत्प्रतिज्ञानवसाश्रुतिःप्रियकरःसकल
श्चनश्चतः॥५१॥श्रुतिरपियहेतुमिति॥व्यावहारिकजगत्प्रतिज्ञासमपेक्षयाग्निहोत्रंजु
हुयात्स्वर्गकामइतिश्रुतिरपिस्वर्गादिफलसाधनमग्निहोत्रादिकमुपदिशतिनै

तावताऽजगत्सत्यत्वमित्यर्थः॥५१॥इतिमतिर्विमलातुजायतेयदिजन्मनिर्वतादृशः॥न
दिकृतिःसकलामदात्मनोयदिकृतिः पशुरेवसमानवः॥५२॥यदिजनिर्मरणागमा
गमोनदिमलंविमलंनचवेदनं।निर्वमिदंसकलंविनासतेस्फुटतरंयरमस्यतुयोगि
नः॥५३॥एवंकृतिसृतजनिमिति।।गमनागमनादियःसर्वेपिनावाव्यावादारिकजग
त्प्रतिनासबलादेवप्रतिनासंतेनवस्कृतइतिप्रतिपादयतिनदिकृतिरित्यादिना॥५
३॥विसृज्यसंदेहमनूषमास्तिकाःप्रतानतमेतन्निरिवलंजडाजडं।।गुरूपदेशेनसनिर्वंवि २३७
लोकयेद्विलोकनंचापिनिर्वंविलोकयेत्॥५४॥किं विलोकनंचापिति।।यदद्वितीय

ब्रह्मात्मविषयंविज्ञानंतद्व्यतिरिक्तस्यसर्वस्यतन्मात्ररूपतांपन्नंततस्तद्वि
ज्ञानमपिकृतकरज्ज्वोन्यायेनतत्रैवविलीयमानत्वात्तदात्मकमवलोकयेदित्यर्थः॥५४
॥विलोकनंचापिनिर्वंविलोकयनविलोकनंचापिविसृज्यकेवलं स्वभावभूतस्वचिता
वनिष्पत्तेचिदावेशश्चनतस्यतत्वतः॥५५॥स्वभावभूतःस्वचित्तेतिब्रह्मात्मैकविष
यांतःकरणवृत्तावपिस्वकारणेनसद्विलीनायांसत्यामवच्छेदकाभावाद्विशुषःस्वभा
वभूतायास्वकायाश्चित॥तयैवकेवलमवनिष्पत्तेचिन्मात्ररूपेणैवकेवलंविद्यानवति
ष्ठते॥तस्यचिद्रूपस्यपरमार्थतोवशिष्टत्वमपिनसंभवतिःश्रवणेषभृतियोगिनोन्यस्य

कस्यचिदप्यन्तरात्मादित्यर्थः॥५५॥निष्ठातस्यमहात्मनः सुरवरावक्रुंमयाऽऽक्यतेनप्रौढे
नत्रिवेनवामुनिगणैर्नारायणेनापिचवेदात्मपिपुरातनेनपरयाऽऽक्षायरेण॥अथवा
मुक्तान्तरमुपैतितत्रविदुषांनिष्ठादितादृग्विधा॥५६॥सर्वमुक्तमितिवः सुरर्षभाः केवलेनकरणबलेनच॥वेदएवसकलार्थबोधकः शेषएववचनंचतस्यमे॥५७॥
इतिश्रीस्कंदपुराणेसुतसंहितायांयज्ञवैभवखंडेऽपरिभागेब्रह्मगीतासुपनिषत्सु
नवमोध्यायः॥९॥इतिश्रीमत्कामाक्षीविलासक्रियायोगक्रियारत्नमश्रीमच्छ्रवकपादा २३९
ब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवृत्तिकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसुतसंहिता

तात्पर्यदीपिकायांयज्ञःवैभवखंडेऽपरिभागेब्रह्मगीतासुपनिषत्सुब्रह्मविद्या
यांब्रह्मदारुरणेकेमैत्रेयिब्राह्मणविवरणेनवमोध्यायः॥९॥श्रीरामजासत्यछे श्री
कृष्णायनमः॥श्रीनारायणायनमः॥ एवमधिगतायात्मविज्ञानंनिश्रेयससाधनमित्यु
क्तंमचात्माकिंरूपइत्येतत्प्रविशेषंप्रतिपादयितुमुषस्तब्राह्मणंसंगृह्णातिब्रह्मवा
च॥अस्तिसर्वांतरःसाक्षीप्रत्यगात्मास्वयंप्रभः॥तदेवब्रह्मसंप्रोक्तंमपरोक्षतमंसुराः॥
॥१॥अस्तिसर्वांतरइत्यादिना॥तत्रहियाज्ञवल्क्यंप्रतिउषस्तंब्रह्मएवमाम्नायते॥यत्सा
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तंमेव्याचक्षेति॥अस्यचपुंश्चस्यएषतआत्मेत्य

त्तिनयेनस्वानुभवगम्यात्मविषयंप्रतिवचनमुपन्यस्तमेवंप्रश्नप्रतिवचनाभ्यांसि
द्धेर्थेःसंगृह्यते।।सर्वांतरःसर्वस्मात्कार्यकारणसंघातादंतरः।।साक्षीसाक्षादव्यव
धानेनसर्वस्यदृष्टासोपाधिकस्यह्यापेक्षिकमांतरत्वमंतःकरणादृत्तिव्यवधानेनैवदृष्ट
त्वंयस्मात्सर्वांतरोनिरुपाधिकसाक्षादीक्षणात्साक्षास्वयंप्रकाशमानश्चसमस्तंप्रत्य
गूतन्नात्मानंदेवात्मनत्वंश्रुतिप्रसिद्धमपरोक्षतमंस्वयंप्रकाशमानमपरिछिन्नंब्रह्म
नानयोर्नैदोविद्यतेइत्यर्थः।।१।।एषतआत्मेत्यनेनयेननिरुपाधिकमात्मस्वरूपमु २३९
पदिष्टमप्यज्ञानानस्योषस्तस्यबोधनायायंप्राणेनप्राणितात्यादिनाश्रुतौयत्नटस्य

क्षणमाम्नातंतत्संगृह्णाति।।प्राणापानादिनेदस्ययःसत्तास्फुरणाश्रदः।।यस्यसन्नि
धिमात्रेणचेष्टतेसकल्पुराः।।२।।प्राणापानादिनेदस्येति।।नेदंनप्रतिभासमानस्यप्रा
णापानादिकार्यकरणसंघातस्यदारुयंत्रवत्स्वतोऽचेतनस्ययदधिष्ठानवन्नात्म
त्रास्फुरणेनवतः।।तच्चप्राणापानादिकंसर्वंयत्सन्निधिमात्रेणप्राणापानादिचेष्टाव
द्भवतिन्नयस्कांतसंनिधिनायावत्।।२।।यश्चसर्वस्यचेष्टायाममुक्तोनिष्क्रियःस्वयंसदि
सर्वांतरःसाक्षादात्मानान्यःसुरर्षभाः।।३।।यश्चेति।।तस्यसर्वस्यकार्यकरणसंघातस्य
सत्तामपिप्राणापानादिरूपायांचेष्टायांयोनिरुपाधिकश्चिन्मात्ररूपआत्मास्वयमक्रि

यःसनूतनकृतैःपुण्यपापादिभिर्नसज्यते सस्वजुन्नागुदीरितःसर्वान्तरत्वादिलक्ष
णआत्मेत्यर्थः॥३॥योयंसर्वान्तरःस्वात्मासोऽमर्थोनविग्रहः॥दृग्रूपत्वादस्यदेहस्यद्र
ष्टायोस्यसएवसः॥४॥योयमित्यादि॥अहंब्रह्मास्मीत्यादौप्रत्यगर्थवाचिनोऽमित्य
स्मच्छब्दस्यसर्वान्तरःसर्वत्रस्यूतःउदीरितआत्मैवमुख्योऽर्थः॥ननुघटादीनांकौटस्थ्यंस्यु
न्नारारं॥घटादिवदचेतनत्वनतस्यदृग्रूपत्वादस्यचस्थूलदेहस्ययःद्रष्टासएवसर्वान्तर
आत्मेत्यर्थः॥४॥एवंस्थूलन्नारारादात्मनःआन्तरत्वंप्रतिपाद्यलिगन्नारारादपितन्प्रतिपा
दयति॥योयंसर्वान्तरःस्वात्मासोयंनप्राणपूर्वकः॥दृग्रूपत्वात्प्राणपुर्वस्यद्रष्टायोस्यस

एवसः॥५॥योयमिति॥नप्राणपूर्वकइतिप्राणगपानाद्याःपंचवायवःधीकर्मेंद्रियाणि
दृग्बुद्धिमनसीचेत्येवंसप्तदृगात्मकोयःसूक्ष्मदेहःसोपिनात्मातस्यापिनृतकार्यत्वेन
दृग्रूपत्वान्नत्कार्यत्वंचनिरूपमाद्यात्मखंडेप्रदिपादितं॥एवंकार्यकारणसंघातस्ययोद्रष्टा
सस्सर्वान्तरआत्मेतिनाटस्थ्योनिरुपधिकस्वरूपंलक्षितं॥५॥नहिद्रष्टेद्रष्टारमंतरेपि
दित्यादिनाश्रुतौसाक्षादेवनत्वस्वरूपंमृगयादिकयास्वप्रकाशचिदात्मकंलक्षितंतत्संश
रक्षतिदृष्टेर्द्रष्टाश्रुतेःश्रोतामतेर्मनाश्चयःसुराः॥विज्ञातेरपिविज्ञातामहिसर्वान्तरंपरः
इत्यादृष्टेर्द्रष्टेति॥रूपन्नाष्टादिविषयसंप्रयुक्तचक्षुरादिद्वारारूपाद्युपरागेणजायमानास्व

DR BHAU DAJI

रूपचिछायाव्याप्तबुद्धिवृत्तिर्दृष्टिसृत्यादिषष्ठांतपदैर्विवक्षिता॥दृष्टिसृत्यादयोद्यना
त्मनूतरूपादिविषयजातमेवप्रकाश्यंतिनतुस्वात्मनंचैतन्यप्रकाशेनव्याप्तारूपा
दिरहितंप्रत्यगात्मानं॥सरवलुलौकिकयादृष्टैर्दृष्टाचैतन्यस्वरूपयास्वभावनूतयादृष्ट्या
व्याप्तयाकथंकर्मीनूतयालौकिकयादृष्ट्याव्याप्येतएवंश्रुतेःश्रोतेत्यादावपियोज्यतायं॥ए
वंबुद्धिवृत्तेःप्रकाशकःस्वतःस्वप्रकाशश्चिदात्मासएवचोक्तविधःसर्वांतरःपरमात्मेत्यर्थ
:॥इत्थंसर्वांतरःपरमात्मेत्यर्थः॥६॥इत्थंसर्वांतरमात्मानंस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामु २४१
पदिशूपतथ्यतिरिक्तस्यमिथ्यात्वमाम्नायते॥अतोन्यदार्त्तंसकलंनमत्यंतुनिरूपणे॥सए

वसर्वेनैवान्यदितिसम्पङ्निरूपणं॥७॥अतोऽन्यदार्त्तमितिं॥तदनिष्टायमाविछुरोगति
अतएवेति॥अतोस्मात्सर्वांतरादात्मनोन्यद्यत्कार्यकारणादिकंतूतनौतिकंजगदस्ति त
दार्त्तमधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनशुक्तिरूप्यवद्बाधितमतन्नास्पव्यवहारदशायामेवस
त्यंपरमार्थनिरूपणेतुनैवतत्सत्यं॥किंतुसर्वांतरेप्रत्यगात्मन्यध्यस्तत्वेनतत्रैवज्ञा
यमानमधिष्ठानमात्रेणावशिष्यतइत्यर्थः॥७॥एवमध्यात्मंप्रत्यगात्मनःसर्वांतरत्व
मुपदिशूपाधिभूतमपितदुपदेष्टुर्गुरोर्ब्रह्मणःसंगृह्णातियथाएथिव्यामोतंवस्त्रोतंचस
कलंसुरा॥तथाप्रसुसकलंदेवाश्चोतंप्रोतमसूत्रयः॥एयथाएथिव्यामित्यादिना॥तत्र

हिमवौतरस्यात्मनोनिरतिशयंसूक्ष्मत्वंव्यापित्वंचदार्ढ्यंपृथिव्यादीनांब्रह्मणो
कांतानामुत्तरोत्तरमोतप्रोतभावेनसूक्ष्मताव्यापित्वेनतरतमभावेनाम्नायते।।यदि
दंसर्वमोतंचप्रोतंचेत्यादिना।।यथातंतुषुपटोदार्घ्यसूत्रैस्त्रिर्यक्सूत्रैश्चओतप्रोत
भावेनाचस्थितः।।तथापार्थिवंसर्वंजगत्कारणभूतायांसूक्ष्मायांव्यापिकायांपृथि-
व्यामोतप्रोतभावेनावस्थितं।।यथैवंतथातत्सर्वंपृथिवीतत्वंकारणभूतास्वप्सु
ओतप्रोतभावेनावस्थितं।।एवमुत्तरत्रापियोज्यं।।८।।आपश्चवायौदेवाओतप्रोता २४२
स्तथैवच।।अंतरिक्षेचवायुश्चलोकेषुसुरपुंगवा।।९।।अंतरिक्षाश्चलोकाश्चतथागं

धर्वकेषुचलोकेष्वादित्यप्रवेषुस्थितागांधर्वसंज्ञिताः।।१०।।आपश्चवायाविनिबद्ध
मामग्निःकारणंअग्नेरापइतिश्रुतेः।।तथाचायोग्राविनिबद्धकं।नैषदोषः।।अग्नेःपा
र्थिवंवाऽप्यंबाधानुमानाश्रित्येतरभूतवत्त्वातंत्रेणावस्थानंनास्तीतितत्कारणभूते
वायावपामोतप्रोतभावोव्यपदिश्यते।।अंतरिक्षेषुवायुश्चेत्यादि।।अंतरिक्षेलोकानां
वायोःसंचरणस्थानत्वात्सतत्रोतप्रोतभावेनावस्थितः।।सूक्ष्मतारतम्यभावक्रमेणो
त्तरोत्तरमोतिभूतलोकाश्चयाकारेणपरिणतानिसंहतानिपंचभूतान्येवावस्थाविशे
षैस्तत्तल्लोकत्वेनव्यपदिश्यते।।अतएवसर्वत्रअंतरिक्षलोकेषुगंधर्वलोकेष्वित्येवमे

कैकस्मिन्नपिलोकेबहुवचनप्रयोगः॥१०॥चंद्रलोकेषुचादित्यलोकश्चोक्तस्तथैवच॥
चंद्रलोकाश्चनक्षत्रलोकेषुसुरपुंगवाः॥११॥देवलोकेषुनक्षत्रलोकश्चोक्तस्तथैवच॥
देवलोकाश्चदेवाद्रलोकेषुसंस्थिताः॥१२॥प्राजापत्येषुलोकेषुस्थितारोद्रासुरर्षभा
॥प्राजापत्यास्तथालोकाब्रह्मलोकेषुसंस्थिताः॥१३॥प्राजापत्येषुलोकेष्विति॥प्रजाप
तिःस्थूलत्रपंचात्मिकाविराट्तद्धरीरारंभकाणिवैराजपदोपलक्षितानिसाधर्म्यनिपंच
भूतानिप्राजापत्यालोकास्तेष्वित्यर्थः॥प्राजापत्यास्तथेति॥हिरण्यगर्भरूपायत्रेनब्रह्म २४३
णाऽपंचीकृतानिब्रह्मांडारंभकारिनान्येवियदादिभूतानिब्रह्मलोकशब्देनोच्यंतेतेषुका

रणाभूतेषुकार्यभूताःप्राजापत्यालोकाश्चोतप्रोतन्यायेनावस्थिताइत्यर्थः॥१३॥विष्णु
लोकेषुदेवाब्रह्मलोकाःसुसंस्थिताः॥१४॥रुद्रलोकास्तथालोकेशीश्वरस्यसुरर्षभाः॥
सदाशिवलोकेषुस्थिताह्येतेसुरर्षभाः॥श्चोताःप्रोताश्चतेलोकाब्रह्मसंज्ञेपरेशिवे
॥१६॥एवंसर्वेसदाभांतिस्वरूपेप्रत्यगात्मनि॥सर्वांतरतमेश्चोताश्चोताश्चध्यासतःस्थि
ताः॥१७॥अध्यासतःस्थिताइतियथैवमेतेसर्वेलोकाःस्वस्वव्यापकेष्वध्यासतएवावस्थि
ताःअतोनवास्तवाएवमेवसर्वदातेसर्वेब्रह्मलोकांताःस्वप्रतीत्यधिष्ठानभूतेसच्चिदेकरूपेप्रत्य
गात्मनिसर्वांतरेमायावन्नोतप्रोतन्यायेनावस्थिताः॥१८॥सर्वाधिष्ठानभूतस्तुप्रत्यगा॥

त्मास्वयंप्रभः॥नकस्मिन्निंतिष्ठतीःमाङ्गामत्स्वरूपःसुरर्षभाः॥१८॥सर्वाधिष्ठानभूत
स्कःप्रत्यगात्मास्वव्यतिरिक्तेकस्मिन्निदंतप्रोतभावेनावस्थितोभवति।किंतुस्वमदिमप्र
तिष्ठःपराधीनप्रकाशानांसन्निधिज्ञाप्यानामेवमन्तास्फुरणसिद्धयेतादृग्वस्कन्योतप्रो
तभावः॥अयंतुस्वयंतुस्वयंप्रभःस्वप्रकाशमानःसत्स्वभावश्चकुतोप्यस्मिन्नाधारेओ
तप्रोतभावेनावतिष्ठतइत्यर्थः॥१८॥एवंपृथिव्यादीनांब्रह्मलोकांतानांसर्वांतरेप्रत्य
गात्मन्यध्यस्तनयाप्रभातिप्रतिपाद्यपरमार्थतोधिष्ठान्यव्यतिरिक्तत्वमाह्ययस्मिनि ॥ २४४
ति॥यस्मिन्नध्यस्तरूपेणस्थितंसर्वनिरूप्यते॥सएवसकलंनान्यदितिसम्यङ्निरू

पणं॥१९॥एवंसर्वजगत्कल्पनास्पदत्वेनात्मनःसर्वांतरत्वमुपपाद्यांतर्यामितयापित
प्रतिपादयितुमंतर्यामेब्राह्मणंसंगृह्णातियोयमात्मास्वयंज्योतिरमृतोविजरोविमृत्युर्विवर्जितः॥
सएवसाक्षात्सर्वेषांमंतर्यामीनचापरः॥२०॥योयमात्मेत्यादिना॥योयंसर्वांतरःप्राणादिरि
तन्नात्मासत्स्वभावःसएवसर्वेषांहृदंतरवस्थितोनियमनदयामीतुप्रत्यगात्मनस्तस्मा
दन्यःकश्चिदित्यर्थः॥२०॥श्रुत्योह्याधिदैवंतमधिभूतमध्यात्मंचतदुपदात्वेनांतरवस्थितःनि
रस्तसमस्तोपाधिकःप्रत्यगात्मातन्नियमनव्यापारयोगादंतर्यामीत्याम्नातः॥यःपृथि
व्यांतिष्ठन्नित्यादेनातंतस्लोकीकरोति॥पृथिव्यामपियस्तिष्ठन्पृथिव्याश्चांतरःसन्॥यंन

वेदसुराः पृष्ठ्यानारायस्पनूरपि॥ पृथिव्यामिनियः कारणनूतआत्मापृथिव्यामनि
नस्निष्ठनन्नवतिपृथिव्याबहिरवस्थितोननांनियंतुमशक्नोतात्पनिश्नेत्यविज्ञानाष्टि।पृथिव्या
अंतरिति॥उपादानकारणत्वेनपृथिव्याअभ्यंतरप्रदेशेपिव्याप्यवर्त्तमानत्वात्सपृथिव्या
अंतरःएवंमंतर्वर्त्तमानंयंपृथिवीदेवतानवेदममाप्यन्यःकश्चिन्नियंतावर्त्तनइतियस्य
चैषापृथिवीनारायंनारायणावछादिकानततोतिरिक्तंनारायमस्ति॥२१॥योतरोयमत्येतां
नूमिनिक्रियरूपतःएषएवहिनःसाक्षादंतर्यामीपरामृतं॥२२॥एवंनूतोयःपरमात्मा
एतांनूमिमंतरवस्थितःसन्नियमयतिस्वव्यापारेप्रेरयति॥एषएवांतर्यामानंत्वंतर्य

२४५

मतत्लक्षणव्यापारयोगात्तस्यविक्रियाप्रसक्तिरित्यतआह।निष्क्रियेति।यत्तस्यपारमा
र्थिकंनिष्क्रियंरूपंतदपरित्यागेनैवोपाधिवत्तान्नियछतीत्यर्थः॥ननुसोपाधिकत्वा
दयमप्यस्मदादिवत्कस्मिंश्चिज्जीवएवेत्यानंक्याद।।परामृतइति।अंतर्यामिनोपाधे
रात्मीयत्वेनाननिमानात्साक्षादयमेवपरामृतः॥विकारजातेभ्यःपरःसांसारिकइत्वा
घसंस्पृष्टःपरमात्मेत्यर्थः॥२२॥अभ्युतिष्ठत्रपांदेवाअंतरोयंननांविदुः॥आपःनारायस्य
स्यैनाःयोतरोयमथत्यपः॥२३॥अभ्युतिष्ठन्नितिपर्ययेप्येवंयोयं॥२३॥एवंपर्यायछयंयछा
श्रुतिरयथयित्वायोयंनिष्ठन्योंतरिक्षेतिष्ठन्नित्येवमादान्पर्यायान्समानत्वादतिदेशेन।

डाक्टर भाऊदाजी लाड पुरस्कृत संस्कृत ग्रंथसंग्रहालय
DR. BHAU DAJI
MUMBAI

संगृह्णाति॥एषएवह्यनःसाक्षादंतर्यामीपरामृतः॥एवमग्नेश्चयोनेताचांतरिक्षस्य
देसुराः॥२४॥एवमिति॥२४॥वायुसर्वस्यसर्वस्यचेतनाचेतनस्यच॥एषएवह्यनःसा
क्षादंतर्यामिपरामृतः॥२५॥वायुसर्वस्येति॥योवायौतिष्ठन्निितिनिर्दिष्टोवायुःसर्वोयस्यदि
वितिष्ठन्नित्यादिनानिर्दिष्टस्यह्युपक्रमेतःसतथोक्तःतस्यचेतनाचेतनात्मकस्यसर्वस्य
कार्यप्रपंचस्ययोनेतास्वव्यापारेषुनियमेनप्रेरयितासएषएवसर्वोतरःप्रत्यगात्मैवांत
र्यमनयोगादंतर्यामीभवतीत्यर्थः॥२५॥नन्विममंतर्यामिणंस्वात्मनितिष्ठंतमस्मदादिव २४६
त्पृथिव्यादिदेवताअपिकस्मान्नविदुरित्यतआह॥अदृष्टोयंसुराद्रष्टाश्रोतेवायंतथा

श्रुतः॥अमतश्चतथामंताविज्ञाताकेवलंसुराः॥२६॥अदृष्टोयमितिरूपरहितत्वेनक
स्मिंचिदपिचक्षुर्दर्शनस्यायमविषयइत्यदृष्टः॥स्वयंतुश्चक्षुषिसन्निहितत्वादन्यस्वरूप
इतिद्रष्टा॥तथाश्रोत्रादिरहित्वात्कस्मिंचिदपिश्रोत्रविषयतामनापन्नइत्यश्रुतः॥सर्वश्रोत्र
षुसन्निधानेनाजस्रमश्रवणान्नाक्रियाद्वारासंकल्पविकल्पात्मांकंमनस्तेनाविषयीकृत
त्वादमतःस्वयमजस्रममननान्नाक्रियःसन्सर्वत्रमनस्सुसन्निधानान्मंतानिश्चयात्मिकाबुद्धिर्वि
ज्ञानंतत्रसंनिधानात्केवलंविज्ञातैवभवतीनज्ञानेनविषयीकृतेत्यर्थः॥एतेनादृष्टोद्र
ष्टाऽश्रुतःश्रोतेतिश्रुतेरर्थःसंग्रहीतः॥एवंमंतर्यामिणंएवद्रष्टृश्रोतृमंतृत्वादिरूपेणात्र

तिपादनान्नियंतव्यानांप्रपंचानामत्यएवनियंतेनिनेदन्नमोमुदन्तः॥अतएवश्रुयते
नान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतेत्यादि॥२६॥नत्वंतर्योमिणोप्यनेएवजाग्रत्स्वप्नाघव
स्थासुसुप्तःस्वोपनोक्तारःसंसारिणोजावाइत्यांकथंतदनन्यत्वप्रतिपादनायषष्ठाध्याय
गतंजोतिर्ब्राह्मणंसंगृह्णाति॥●॥रविसोमेत्यादिनाज्योतिर्ब्राह्मणेद्विजाग्रत्स्वप्नाघवस्था
सुतत्रदवस्थागदंतपदार्थैर्व्यदरतोप्यस्योक्तविधस्यात्मनस्तत्कृतपुण्यपापादिसकलध
र्मानानुगमनमसंगत्वंस्वयंज्योतिष्टादिनिरतिशयानंदस्वानाव्यमक्षितीयत्वंचेत्येतानिप्र २४७
तिपादितानि॥तत्रावस्थांत्रयसाक्षिणआत्मनःस्वयंज्योतिष्टप्रतिपादनायश्रुतयदाम्नायते

अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेग्नौशांतायांवाचिकिंज्योतिरेवायंपुरु
षइत्यात्मैवास्यज्योतिर्भवतीत्यादितत्संगृह्णातिरविसोमेति॥अदोवस्थात्रयंसाक्षिता॥२७॥
का चित्रव्यापारनानुगतदानावंसुरर्षनाः॥स्वप्नस्यानुगतजानारविसोमाग्निसर्वेषुविनष्टे
ष्वयमास्तिकाः॥चित्रसाक्षितयाज्ञातिस्वप्नकानुगतकेवलं॥२७॥सुर्यादिषुबाह्यज्योतिषु
व्यावृत्तेष्वपिआत्मास्वस्वरूपानुवृत्तचैतन्यप्रकाशश्चित्रस्यांतकरणस्यसाक्षितयास्वस्वरू
पप्रकाशनेवसर्वदाज्ञातिननुस्वप्नतिज्ञानेबाह्यज्योतिरपेक्षतइत्यर्थः॥एतेनजाग्रति
सुषुप्तौवेदनामपि॥२८॥चित्रव्यापारेतियदानुस्वप्नावस्थायांचक्षुरादींद्रियाणिमुपर

तत्वच्चित्रस्यापिबाह्यविषयव्यापारोपरमकेवलंस्वप्नपदार्थाकारपरिणामेनावस्थानं
तदास्मएवात्मा प्रकाशांतरनिरपेक्षेणस्वरूपचित्प्रकाशेनैवस्वप्नावस्थांजानाति।सु
षुप्तोवेदेति।।यदातुकारणभूतेनाविद्यारूपाज्ञानेइंद्रियांतरवच्चित्तमपिलीयतेतदासु
षुप्तावस्था।।तदानींकेवलाज्ञानमयीतामप्यवस्थास्वरूपचित्प्रकाशेनैवअयमात्मा
जानाति।।२८।।अविद्यावतिरोधावरहितस्तुस्वयंप्रभः।।जीवाज्जीवात्मकंसर्वंसदायं
वेदकेवलः।।२९।।अतस्तिसृष्ववस्थासुस्वयंप्रकाशमानश्चिदात्माअविद्यावतिरोधा २४९
वधर्मरहितः।।अतएवसदासर्वदाजीवाज्जीवात्मकंज्ञाताज्ञातनेदेनद्विविधंसर्वंजग

त्केवलोनिरस्तसमस्तोपाधिकःस्वप्रकाशचिन्मात्ररूपोयमात्माजानाति।।२९।।जी
वाज्जीवात्मनवेद्यंसमस्तंसुरपुगवाः।।वेत्तेवाद्यंनचैवान्यदितिसम्यगनिरूपणं।।३०
।।जीवाज्जीवात्मनोतिज्ञाताज्ञातारूपेणोत्पर्थः।।उक्तंह्याचार्यैःसर्वंवस्तुज्ञाततयाज्ञात स्क
यावासद्भिश्चैतन्यस्यविषयएवेति।।एवरविसोमादिबाह्यप्रकाशनिरपेक्षत्वाज्जाग्र
दाद्यवस्थासुस्वयंसर्वस्यप्रकाशकत्वादात्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वाच्चवर्त्तमानस्वावस्थास्वनु
वृत्तेरतस्तद्व्यतिरेकश्चन्यतावस्तुसिद्धमितिनिगमवतिः।।वेत्तेवेति।।वेत्तावेदितैवकेव
लंविद्यतेनचान्यद्वेद्यमस्तितस्यपरिकल्पितत्वेनमिथ्यात्वादित्यर्थः।।३०।।द्वैतनप

नृपतिपनृपत्वैतंनपनृपतात्याद्यांश्रुतिमाचष्टे॥एवंहैतंविचारेणात्मानंवेदयःपुमान्
संयोगासर्वदाहैतंपनृपन्नपिनपनृपति॥३१॥एवंहैतमित्यादिनाएवमुक्तरात्माऽवस्थात्र
यसाक्षिणंततोविविक्तंस्वयंज्योतिःस्वात्मावेतमात्मानंस्वात्मत्वेनयोजानातिसंयोगास
दासर्वावस्थासुपनृपनपिहैतंनपनृपतीत्यन्वयः॥अयमर्थःविदुषःस्वयंतिरिक्तस्या
विद्यातत्कार्यस्याविद्ययानिहर्त्रितवादमोहैतंजगच्छुरादिप्रियजनितविनोदविज्ञा
नेनपनृपतिरप्रथापिस्वरूपज्ञानेननामानएवनवति॥३१॥कुतस्तनआह॥क्षुष्टदृष्टेर्न
नान्योस्तिदनूपमेवहिनपनृपति॥तच्चैतदन्योदनूपंनास्तिक्षुष्टस्तिकेवलं॥३२॥क्षुष्टदृष्टे

ति॥क्षुष्टरात्मनश्चित्रकानूरूपायादृष्टिस्तस्मानान्योनास्तियथाग्नेरौष्ण्यावदाग्निनावि
नाग्निनाग्नात्मनादृष्टिरप्यविनाग्निनायावद्द्रव्यभाविनाग्नतस्तस्मानाग्नांकान
कानूर्ध्यमर्थः॥एतेननदिक्षुष्टदृष्टेर्विपत्तोपोविद्यतेऽविनाग्नित्वादित्येषाश्रुतिर्व्याख्याता
ननुसादृष्टेःसर्वदाविद्यतेचेन्नयेवसर्वदादनूपजगत्प्रतिनासःकुतोनेत्यतआहदनूप
मेवेति॥द्वियस्मादनूपंदृग्विषयंहैतंजगन्नस्ति॥अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनप्रतिपन्नोपधौ
विलापितंभवति॥अतोविषयाभावकृतएवविनोदाप्रतिनासोनतुचित्स्वरूपविपरिलो
पकृतइत्यर्थः॥अतस्तद्धैतंदनोःप्रत्यगात्मस्वरूपंत्रकानोनत्रकानूपंसमाधिसुषुप्ताघव

स्यासुनैवास्तिद्वेषश्चिदात्मैवकिंवलंविद्यते॥एतेननतुतृतीयंसमाम्नायते॥ए
मस्तीत्यादिश्रुतिरुक्तार्थाभवति॥३२॥एवमस्तितायात्मज्ञाननिष्ठस्यफलत्वादानंदनिर
तिशयत्वमाम्नायते॥एषास्यपरमागतिरित्यादिनातत्संगृह्णाति॥एषास्यपरमासंप
दितिश्चपरमास्यलोकएतद्धिपरमंसुखं॥३३॥एषास्येति॥यत्रनान्य
त्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसैषाब्रह्मनिष्ठायपरमासंपत्॥इतरासांसंपदांक
तकत्वेनानित्यत्वान्नित्यस्तितायब्रह्मात्मनैषैवविद्यानिष्ठासंपदित्यर्थः॥तथाएषैवास्य २५०
विदुषोगतिःपरमाब्रह्मादिस्तंबपर्य्यंतास्त्वन्यागतयःअविद्यापरिकल्पितत्वादपरमा

र्थः॥तथास्यविदुषएषएवपरमोलोकःयेकर्मफलाश्रयालोकास्तेन्यपरमाः॥सदै
रितब्रह्मात्मनिष्ठातुस्वात्मावाकत्वान्नकेनचित्कर्मणाजायतइतिनिरतिशयत्वात्तेभ्यो
नत्वाच्चपरमोलोकइत्यर्थः॥एतदेवहिपरमंसुखंयन्निरतिशयानंदब्रह्मात्मनावेनाव
स्थानंतनवत्तुनित्यत्वात्परमं॥विषयिकसुखंह्यनित्यत्वान्नपरमंतत्रेश्नूतत्वाद्युक्त
णायमित्यर्थः॥३३॥एवंब्रह्मीभूतःपुरुषपुनःकार्यकरणसंघातंनात्मत्वेनाभिमन्यतइत्येत
त्प्रदर्शनश्रुत्याप्रतियादितंतद्यथाहिनिर्व्वयनावल्मीकेमृतेत्यादिनातत्संगृह्णाति॥न्यहि
निर्व्वयनामुक्तायथाहिस्वात्मनापुनः॥नपश्यतितथाविद्वान्नदेहंमतिर्नवेत्॥३४॥न्य

Dr. BHAU DAJI

हिनोर्ज्वयनीसर्पत्वकल्पोस्त्रयेवात्माकादौनिर्मुक्तांतावत्ययथान्त्रिहिःसर्पःपुनःस्वात्मना
वेननपश्यति।।एवंब्रह्मविद्वानपिविविक्तदेहादिकंनकदाप्यात्मनावेनात्मिमन्यतइत्यर्थः
।।३४।।न्त्रीपिचदेहाद्यात्मनावस्थानेदाधीनत्वान्नस्वतानिरूपणादित्यनित्रेत्यतन्निषेधश्रु
तिमुदाहरति।।नेहनानास्तीत्यत्रइहेतिसप्तम्यंतेनयन्निषेधाधिकरणत्वेननिर्दिष्टंतद्विद
णेति।।सर्वाधारेस्वतःसिद्धेन्नित्यसंज्ञेमुनिर्मतः।।न्त्रत्यनुपेयरानंदेनेहनानास्तिकिंचन।।
३५।।सर्वाधारइति।।यस्मादुक्तविधंब्रह्मयद्वैतजगत्प्रतिभासस्याधिष्ठानमतस्तदेवतन्निषे २५१
धस्यावधिरिति।।यदुक्तंद्वैतन्त्रपंचवन्नस्याप्यध्यस्तत्वंशंकांवारयति।।स्वतःसिद्धइति।।स्व

तएवसिद्धइति।।स्वतएवसिद्धंनपुनरधिष्ठानांतरेऽध्यस्तत्वेनात्माधीनसत्ताकमितिया
वत्।।निर्मलइतिमायायाव्युदासः।।एवंन्नूतेन्नित्यसंज्ञेन्नत्यनुपेणवस्थितेऽस्मिन्नात्मनिपृथ
ग्नूतंकिमपिवस्तुपरमार्थतोनास्त्यर्थः।।३५।।श्रुत्युक्तंविपक्षेबाधकमुदाहरति।।मृत्योःसमृ
त्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति।।तस्मादध्यस्तमद्वानंतत्कार्यंचात्मरूपः।।३६।।मृत्योरितियो
स्मिन्नत्यगात्मनावेनावस्थितेब्रह्मणिनेदंपश्यतिन्त्रहमन्यःन्त्रन्यज्जगदाश्वरादिकमिति
सोयमविद्यावशात्कृतःसन्मृत्योर्मरणात्पुनर्मृत्योर्मरणंप्राप्नोतिपुनर्जायमानेम्रियमाण
श्चनवतीत्यर्थः।।न्त्रतउक्तविधमद्वितीयात्मदर्शनमेवन्नश्रस्तमितिनिगमयति।।तस्मादिति

यस्मादेवंपारमार्थिकोनेदोनास्तितस्मादज्ञानंतत्कार्यंचवियदादिप्रपञ्चोनिकंजगच्च
सर्वमप्यद्वितीयेब्रह्मण्यध्यस्तं॥अतश्चेदंसर्वमधिष्ठानात्मरूपेणैकप्रकारेणैवद्रष्टव्यंय
स्मादेकविधैवेत्ययमुत्तरःश्लोकःएवंह्यम्नातं॥एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत्प्रमेयमजंध्रुवमि
ति॥३८॥एकधैवमहायात्माद्रष्टव्योदिमुमुक्षुभिः॥अयमात्माब्रह्मेयश्चविरजश्चमहान्ध्रुव
ः॥३९॥तस्मायमर्थः।एकधैवएकेनैवप्रकारेणाविद्यातद्घनैकरसत्वलक्षणेनायमात्मामु
मुक्षुभिर्महायात्माद्रष्टव्यःशांतिदांत्यादिलक्षणसाधनकलापानुष्ठानजनितमहायास २५२
प्राप्यात्मसाक्षात्कारःसंपादनीयः।महायात्मादितिकर्मणिल्यब्लोपेचपंचमी॥ननु

दृश्यरूपआत्मासचेद्दृष्टव्यस्तर्हिदृश्यकर्मत्वाद्घटवत्तस्यदृश्यत्वंस्यादित्यतआह॥अत्र
मेपश्चेति॥अत्यल्पत्वेनप्रमीयतेअद्वितीयत्वात्कथमल्पेनप्रमेयस्यादतस्वविष
यसाक्षात्कारेसंजातेसतिस्वरूपप्रकाशेनैवप्रकाशतइतिन्यायेनप्रमेयःविरजश्चे
तिरजोनामधर्माधर्मादिमलंतद्रहितः।महान्सर्वकारणत्वेनसर्वव्यापी॥ध्रुवःकुटस्थो
नित्यः॥३९॥नमेवधीरइतिमंत्रमंशंव्याकरोति॥तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः।ना
नुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लापनंहितत्॥३०॥तमेवेतिनमुक्तविधमात्मानमेवधीरो
धीमानुपदेशतः।सास्त्रतश्चविज्ञायपुनस्तद्विषयांसाक्षात्काररूपिणींप्रज्ञांकुर्वीतनख

ष्वपरोक्षान्त्रमः परोक्षान्त्रमः परोक्षानेनिवर्त्तनइतिन्नावः॥एवमात्मविषयान्वकृष्ण ष्टा॰
न्नानुचिंतयेत्ध्यायतेजिहिःयाद्वागमः॥कुतइत्यतन्त्राह वाचाइतिद्वियस्मान्त्रवकृत्ना॰
ष्टानुचिंतनंवाचोविरापनंवागिंद्रियस्यविन्नोषेणस्तानिकरणंतस्मादित्यर्थः॥३८॥
उक्तवद्रपमाणकृत्स्नोयनिषत्प्रतिपादनपरासवाएषमहान्नजन्त्रात्माइत्यादिकाये
पंचविंकिंकासमाम्नातांसंगृक्तातिं॥सवाएषमहानात्माजन्मनाशादिवर्जि
तः॥वशीसर्वस्यलोकस्यसर्वस्येशानएवच॥३९॥सवाएषइति॥तत्रनावद्वे घ २५३
स्वरूपप्रतिपाद्यतेसप्रवोक्तजगत्कारणभूतएषहृन्मध्येऽवस्थितःयोयंमहानय

रिछिन्नत्रात्माजन्मनाशादिसकलसंसारिकनावविकाररहितः॥सएवसर्वस्प
त्रलेंद्रादिजनस्यवशासर्वोद्यस्यवशेवर्त्तते॥३९॥त्रात्माध्यतेहि॥नाष्यस्माद्भानःपव
तेनाषोदेतिसुर्यइत्यादि॥नकेवलंवशीनस्यचब्रह्मादिस्तंबांतस्यसर्वस्येशानईशिना
नवति॥तस्येशानत्वंनिरंकुशमित्याह॥सर्वस्याधिपतिःशुक्लोनन्यान्साधुकर्मणा॥
कर्मणासाधुनानैवकनीयान्सुरपुंगवाः॥४०॥सर्वस्याधिपतिरति॥त्रधियतिरधिशे
यपालयितास्वतंत्रइत्यर्थः॥योद्यधिशेयपालयतिसईश्वेशानःसवशीनवत्येवंत्र॥
याणांविशेषणानमुत्रोत्तरस्यसर्वप्रवर्हेतुत्वंत्रष्टव्यं॥यतोयमात्माशुक्लोत्रन्याधेया

तिन्नायस्वरूपः॥अतःसाधनाशास्त्रविहितेनाग्निहोत्रादिकर्मणाननूयाननवति सर्वावस्थातःकेनचिद्धर्मेणोपचितोननवतीत्यर्थः॥तथाअसाधुनाशास्त्रप्रतिषिद्धेनब्रह्महत्यादिनाकनीयानल्पवरोपिननवति॥सर्वावस्थातोनद्रायतइत्यर्थः॥कर्मवशात्कृतस्यद्यात्मनःसाधसाधुकर्मजन्यतिन्नायनाक्रंसंननवति॥एषतुनिरुपाधिकआत्मासर्वेश्वरःकर्मसहितस्यजगतईशानशास्ता॥अतस्तत्परतंत्रेसाधसाधुकर्मणीतस्मिन्नुपचयापचयलक्षणंविकारंजनयितुंनशक्नवतइत्यर्थः॥४०॥एषसर्वेश्वरआज्ञाऽनधिपतिरेवच॥भूतपालश्चलोकानामसंभेदायदेसुराः॥४१॥तथा २५४

साज्ञादेषएवब्रह्मगात्मब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांसर्वेषांभूतानामधिपति॥तथाताभूतानिपालयतीतिभूतपालः॥लोकानांभूरादीनांब्रह्मलोकांतानामसंभेदायतन्मर्यादायाःसंभेदोतिक्रमोमाभूदित्येतदर्थः॥४१॥एषसेतुर्विधरणएवब्रह्मणोन्यमाः॥विदानुवचनेनापियज्ञेनसकर्मणाच॥४२॥एषएवात्माविधरणोवर्णाश्रमादिव्यवस्थायांविधारयितामर्यादासेतुरवति॥तथालौकिकःसेतुरसंभेदायेतुस्तद्वदयंभवतीत्यर्थः॥अयंभावः॥तत्प्रमाणंश्रुतिस्मृत्युक्तमार्गेयोनुतिष्ठतितज्जन्मसुकृतेनसंसारार्णवंसंतारयतीतिसेतुः॥एवंवेषस्वरूपंप्रतिपाद्यतद्विघोत्पत्तौवेदानुवचनादेर्यत्साध

नत्वमाम्नातंतमेतंवेदानुवचनेनेत्यादितत्संगृह्णाति॥तमेवेतिमंत्रब्राह्मणात्मक
स्यकृत्स्नस्यवेदस्ययत्स्वाध्यायलक्षणमनुवचनंतेन॥तथातत्प्रतिपाद्येनत्रि
त्वैमित्तिकरूपेणयज्ञेनाग्निहोत्रादिना॥४४॥दानेनतपसादेवास्तथैवाननूनेनच
॥०॥दानेनेश्रुतिस्मृतिपुराणविहितेननुतापुरुषादिना॥तथाअननूनरूपेणतप
सानतुरुच्छ्रचांद्रायणादिना॥अत्राननूनेष्टेनकामाननूनंविवक्षितं॥ननुनोजननि
र्वृत्तिस्तथासतिजीवनसोपप्रसंगेनविघानुत्पत्तिप्रसंगात्॥२०॥वेत्तुमिच्छतियोविद्वान्स २५५
मुनिर्नेतरोजनः॥४३॥एवमेत्रैवेदानुवचनादिनिस्तमुक्तविधमात्मानमेवयोवेत्तंवेदि

तुंज्ञातुमिच्छति॥अत्रतृतीयात्मकत्वान्नःकरणशुद्धिद्वारावेदानुवचनादनंविविदिषासा
धनत्वमुपपन्नंसचोत्पन्नविविदिषःपुनर्वृत्तमाणोःशांत्यादिनिःश्रवणादिनिष्पोत्पन्नय
विधयातमुदीरितरूपमात्मानमाशुकुर्वन्नेवमननधर्मयोगान्मुनियोगीभवतितु
त्वितरोऽनात्मभोजनस्पृहनात्मविषयेमत्पिमननेकर्मसंबंधान्नकर्मित्वमेवनमुनि
त्वं॥आत्मचिन्नकृतकर्तव्यत्वात्केवलंमुनिरेव॥अनेनचएतमेवविदित्वामुनिर्भवतीति
श्रोतमवधारणाव्याख्यातंभवति॥४३॥सर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिनाविधिमुखेन
प्रतिपादितस्यात्मतत्वस्यसोपाधिकत्वंकामान्नूदित्यधुनाव्यतिरेकमुखेनपदवा

DR BHAU DAJI

अनसगम्पंस्वरूपंप्रतिपादितंसएषनेतिनेत्यात्मेत्यादिश्रुत्यातत्संगृह्यते॥नेतिने॰
तीतिनिष्कृष्टोयएषःसर्वसाधकः॥नेतिनेतीति॥इदमर्थवाचिनेतिनाष्टेनसंन्निहित दृ
ग्रूपपरामृग्रूपतेवाप्रमयाचतत्सर्वस्यनिषेधः॥तदयमर्थः॥यदिंददृग्रूपंहैतज्जातमस्ति
तत्सर्वंनेतिनेतिविलाप्यसर्वनिषेधावधिभूतोद्योयंनिष्कृष्टोनिरस्तसमस्तोपाधि
ग्रात्मासएषसर्वसाधकःविद्याकर्मादिसर्वव्यवहारनिष्पादकः॥नान्योन्यःकश्चित्क
त्रान्योक्तापरमार्थतोविद्यतइत्यर्थः॥तस्यचसर्वनिषेधावधिभूतस्यात्मनःस्वाभावि २५६
कंरूपमाह॥सोयमात्मासदाग्राह्यस्वरूपोनहिगृह्यते॥४४॥सोयमितियोयमुदारि

नरूपग्रत्यगात्मासर्वदादृग्तपादादिनिरिंद्रियैरग्राह्यस्वभावः॥नह्यसौकेनचिदिंद्रि
येणगृह्यतेइंद्रियाणांरूपादिमद्वस्तुविषयत्वात॥४४॥तथाग्रार्यस्वभावश्चदेहवानेव
ग्रार्यते॥ग्रसंगरूपोनगवान्सर्वदानहिमज्जते॥४५॥तथायमात्माग्रध्यस्तप्रपंचवहि
रारणग्रात्मस्वरूपोपिनभवतिनखल्वसौग्रार्यनेनिरवयवत्वेनविग्रारणसंभवादतो
दृग्रूपनिषेधावधिभूतंतत्वंसर्वदाबाधविधुरस्वरूपमित्यर्थः॥ननुपगमापगमधर्मवतो
दृग्रूपस्यसंपर्कवग्रान्नदधिग्रानस्यात्मनोपिविकारःकिनस्यादित्यतग्राह॥ग्रसंगरूपइति
॥पग्रपत्रवन्निर्लेपस्वरूपःनह्यसौकुत्रचित्सज्जतेग्रात्मायत्वेनकुत्रचिदप्यभिमानाभावात्

त्रामक्रियेतोर्दनुपपत्तेश्चमिथ्याभूतस्यपरमार्थतयाश्रसंजकत्वासंभवान्नहिमरुम
रीचिकाजलैर्मरुभूमिराद्रीक्रियतेइतिन्यायः॥४५॥तदेतदभ्युपगमनिश्रुत्याश्रुतिपा
दितार्थसंवादित्वेनोदाहृतमृग्मंत्रंसंगृह्णाति॥एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेक
र्मणानोकनीयात्॥तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेन॥४६॥एषनि
त्यइति॥सएषनेतिनेत्यात्मेतिश्रुत्याश्रतध्वनिमुखेनयदात्मनःस्वरूपंश्रुतिपा
दितंएषएवब्राह्मणस्यब्रह्मविदोनित्योमहिमा॥श्रतेरुभहिमानकर्मकृतत्वादनि २५७
त्याश्रयंतुस्वाभाविकत्वान्नित्यइत्यर्थः॥कुतइत्यतआह॥नवर्धतइति॥पुण्यपा

परूपेणाहिविध्येनकर्मणावृद्धिलक्षणंविक्रियानप्राप्नोति॥विकारहेतुसंगवि
रहस्यश्रुतिपादितत्वात्॥श्रतोनिर्विकारत्वादेषएवनित्योमहिमेत्यर्थः॥तथाचतस्ये
वमहिमःपदवित्स्यात्॥पद्यतेगम्यतेज्ञायतेइतियदस्वरूपंतस्यपदस्यवेदितानवे
दित्यर्थः॥तद्वेदनस्यफलमाह॥तंविदित्वेति॥तंनित्यमहिमरूपमात्मानंसाक्षात्कृ
त्यविद्वान्पापकेनकर्मणानलिप्यते॥श्रत्रपापशब्देनपापवत्पुण्यस्यापिसंसारहे
तुत्वान्नइत्ययंविवक्षितः॥श्रतःसंसारहेतुभूतेनपुण्यपापरूपेणाहिविधेनकर्मणा
नेपोविद्वोविद्वयानिवर्त्मनइत्यर्थः॥४६॥तत्रविद्योत्पत्तौबहिरंगसाधननिवेदनु

वचनादिनिष्ठाद्वर्शितानिश्रवणतस्मादेवंविद्वांतोदांतइत्याश्रुतिप्रतिपादितान्यंतरं
गसाधनानिदर्शयितिं॥तस्माद्ब्रह्मज्ञानलाभायविद्वान्शांतोदांतः सत्यवादानवेद्य
कर्मत्यागासर्ववेदांतमिहंविधादेतुमननंत्वसुपेयात्॥४७॥तस्मादिति॥यस्मादहि
तोयात्मविज्ञानम्पेदृग्विधंफलंतस्मात्तत्त्वाज्ञायशांत्यादिगुणयुक्तोभवेत्॥तत्रशां॥
तोबाह्येंद्रियव्यापाराउपरतः॥दांतोमानसविषयत्तस्मान्मोनिवृत्तः॥सत्यवादीनि
एनत्वसत्यवदनकृत्तयोगांगोयत्तद्वाणं॥कर्मत्यागाश्रुतिगतोपरतयदस्यमारभ्या
नंलोकांतरसाधनानिविद्याविरोधीनियानिकर्माणितत्यागानुत्वेत्यर्थः॥सर्ववेदां

२५६

तसिद्धमिति॥श्रोतव्योमंतव्यइत्यादिवेदांतप्रतिपादितंश्रवणमननादिकंविद्यादेतुनि
रंतरमुपगछेदित्यर्थः॥४७॥तथाजावालोमनिषदादिषुप्रतिपादितंत्रिपुंड्रधारणादिक
मपित्रिवप्रतिकरत्वेनपरविद्योत्पत्तावंतरंगसाधनमित्यादि।त्रिपुंड्रमुद्धूलनमास्तिको
त्तमामदावरेछंकरवेदनेरतः॥त्रिवादान्नाष्टंचजपेद्विशोषतःप्रप्रजयेन्नक्रिपुरःसरंहरं॥४
८॥त्रिपुंड्रमिति॥४८॥साधनैःसकलैःसहितःसुरावेदनेनसमस्तमिदंजगत्॥देवरूपत
यैवमुनिश्चिंतंवेदहस्तनलस्थितंविद्यवत्॥४९॥साधनैःसकलैरित्यादि।वेदानुवचना
दिनिःशेषांतिदांत्यादिनिःश्रवणमननादिश्चेत्यर्थः॥हस्तन्यस्तेति।हस्तनलस्थितंविद्यफ

नवत्सर्वमस्वरूपजातस्यपरस्त्रिवस्वरूपत्वमायरोद्देणयोवेदजानाति॥४९॥तस्यकिंनव
तात्येनत्प्रतिपादयति।नैनंपाप्मातरतिब्रह्मनिष्टंसर्वपापतरतिप्राकृतंचनैनंपाप्मात
पतिब्रह्मनिष्टंसर्वपापंतपतिप्राकृतंच॥५०॥नैनमिति॥एनंसम्यङ्मानिनंपाप्मापुण्यपाप
लक्षणानतरतिनातिक्रामति॥सएवब्रह्मविद्भवपरंपरोपनोग्यफलंनत्सर्वपुण्यपायम
तिक्रामति॥तथायद्वात्मप्राकृतंमायामयंकार्यजातमस्तिनत्सर्वमतिक्रमति॥एवंहिश्रुय
ते॥एनमुहैवैतेनतरतइत्यतः॥पापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेवुहैवैषए २५९
नेतरतिनैनंकृताकृतेत्पतइति॥तत्रचकृताकृतयोरुभयोरपिपुण्यपापयोस्तरणीयत्व

नापकत्वंचप्रतिपादितंश्रुतेतत्रापिपापग्रहणमुभयोरुपेतलक्षणार्थंद्रष्टव्यं॥नैनंपा
प्मातरतातिश्रुतिव्याख्यायनैनंपाप्मातपतीतितापकत्वप्रतिपादिकांश्रुतिमपिसंगृह्य॥
ति॥नैनमितिकृताकृतलक्षणःपुण्यपापरूपःपाप्माएनंब्रह्मविदंनतपति॥ब्रह्मविदेवात्म
ज्ञानाग्निनासर्वंनिर्दहति॥कृताकृतयोःपुण्यपापयोरतापकत्वंनैतरीयकेप्यामनंति॥एतं
ह्येवानतपतिकिमहंसाधुनाकरवंकिमहंपापमकरमिति॥तथागीतास्वात्मज्ञानस्य
कृत्स्नपापनिर्दाहकत्वंभगवतापुक्तं॥यथैधांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन॥ज्ञाना
ग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा॥५०॥सोहंभगवतेविदेदानींददामिमांचापि॥

महदाम्नायेतिश्रुतास्वात्मसहितंसर्वस्वंब्रह्मोपदेशाकारिणोगुरवेदेयमितिप्रतिपादितंत
दप्याह॥इत्यमिति॥इत्थंब्रह्मस्वात्मनृतंविदित्वाश्रद्धासर्वदेहमेतत्स्वकियं॥न्यर्थसर्वज्ञेत्रजा
तंसमस्तंदद्यादमेदेनिकेत्रायमर्त्यः॥५१॥तथाविधस्यगुरोर्मातपितृरूपत्वेनसर्वदाश्रेष्ठै
नकार्यइत्यस्यार्थस्यप्रतिपादकंयास्कोदाहृतमपिमंत्रंस्वयंदर्शयति॥यत्रानृणास्याविन
श्येनकर्णाऽःखंकुर्वन्तमृतंसंप्रछन्॥तंविद्यात्मरतंमातरंचतस्मैनद्यद्येकृतमप्यजानन्
॥५२॥अविनश्येनपरमार्थोयदेनोनयोगुरुःकर्णावत्कर्णेनिन्द्राविध्यतिकिकुर्वन्नऽःखं ३६०
ऽःखमकुर्वन्लोकिकंहिकर्णेनेदनंऽःखहेतुनवति॥नकेवलंऽःखकरणमात्रं॥अपिन

हिअमृतमनश्वरमात्मस्वरूपंसंप्रयछन॥स्वरूपतोप्यात्माप्रागज्ञानावृतत्वेननष्टप्रा
यत्रामापुनर्गरिष्यदेनोनकंगतचामीकरवत्पुनस्समानोनवतीत्यभिप्रायः॥तममृतत्वस्य
प्रदातारंगुरुमेवमातापितृबुद्धाजानीयात्॥स्मर्यतेहि॥सहिविद्यातंतंजनयतितंछेष्ठं
जन्मनारीरमेवमातापितरौजनयतइति॥अतकरणेदमगुरोःसंबंधिकृतममृतत्वसाधन
ब्रह्मात्मज्ञानोपदेशरूपंकर्मजानन्॥कृतज्ञतयातस्मैकदाचिदपिद्रोहोनकार्यः॥५२॥इमं
मंत्रार्थंप्रपंचयतिस्वदेनिकस्यैवनारीरचितनंनवेदनंस्पनिवस्यचिंतनं॥स्वदेनिकस्यैव
तुप्रजनंतथानवेदनंतस्पनिवस्यप्रजनं॥५३॥स्वदेनिकस्यत्यादिना॥५३॥स्वदेनिकस्यै

वतुनामकीर्त्तनंनिष्प्रवादिराष्ट्रम्पचकीर्त्तनंनभवेत्॥स्वदेशिकस्पेवत्बाधनंतथानवेद
नंतस्पनिष्प्रवम्पबाधनं॥५४॥तस्माद्विद्वान्सर्वमेनद्विहायश्रद्धायुक्तः सन्नुत्वनिरुष्टंवि
द्याकोन्नांवेदवेदांतनिष्ठंगच्छेन्नित्यंसत्यधर्मादियुक्तः॥५५॥वक्तव्यंसकलंमयापरकृपा
युक्तेनसंकीर्त्तनंकर्त्तव्यंसकलंमुरानद्विमुनेब्रह्मात्मनिष्टम्पतु॥स्मर्त्तव्यंसकलंतथान
द्विसदाब्रह्मैवसद्वित्सुखंसत्यंसनातनोदितंसमरसंन्नाश्वत्स्वयंनामते॥५६॥समरसम
खंडेकरसं॥५७॥इतिश्रीस्कंदपुराणेसुतसंहितायांयज्ञवैभवखंडेस्योपरिभागेब्रह्मगी २६१
तासत्पनिषत्सुब्रह्मविद्यायांवृहदारण्यकव्याख्यानेदत्रामोध्यायः॥१०॥इतिश्रीमाध

वाचार्येणविरचितायांसुतसंहितातात्पर्यदीपकावृहदारण्यव्याख्यानदत्रामोध्यायसमा
प्तः॥१०॥एवंवृहदारण्यकोपनिषदोब्रह्मात्मैक्यपरत्वंव्याख्यायगतिसामान्यंदर्शयितुंक
वल्युपनिषदोप्येदंपर्यंप्रतिपादयितुमयमध्यायआरभ्यते॥ब्रह्मोवाच॥अस्तिनवेप
रंसाक्षाद्दुर्द्दर्शंगुह्यमुत्तमं॥अनुप्रविष्टंसर्वत्रगुहायांनिहितंपरं॥१॥अस्तितत्वमिति॥तत्र
चतंदुर्द्दर्शमित्यनःप्राक्तनस्यमंत्रसंदर्भस्याख्यायिकारूपत्वेनविद्यास्तुत्यर्थत्वात्परिसंख्य
विद्यास्वरूपोपयोगितस्तंदुर्द्दर्शमित्यादिकाएवमंत्राःस्वरूपतोर्थतश्चसंगृह्यंते॥यत्रस
मानःपाठस्तत्रनष्टश्रुतिरुदाहर्त्तव्यायत्रत्वयाठेविशेषस्तत्रमुख्यंतांश्रुतिमसु

Dr. BHAU DAJI

दाहरणम्॥ तदयमर्थः दुर्दर्शत्वेन दर्शनायमतिसूक्ष्मत्वात् ज्ञातुमशक्यं गुहांगहनस्था
नमनुप्रविष्टं प्राकृतविषयज्ञानैः संछन्नमित्यर्थः॥ गुहायांबुद्धौनिहितंस्थितं॥ विकारजा
तेभ्यः परमादृग्विधमात्मतत्वं विद्यते॥१॥ तंहिदित्वामहाधीरोहर्षशोकौजहातिच॥ धर्मा
दिभ्यः परंतत्वनुनाऽव्याऽसन्नमाः॥२॥ तंहिदित्वासाक्षात्कृत्यनुत्कर्षापकर्षकृतौहर्ष
शोकौविद्वानजहाति॥ ज्ञेयस्यात्मतत्वस्यनिरतिशायत्वेनहर्षशोककारणायोरुत्कर्षा
पकर्षयोस्तत्रासंभवादित्यर्थः॥ अन्यत्रधर्मादितिमंत्रस्यार्थंसंगृह्णाति॥ धर्मादिभ्यइति
त्रादिशब्देनश्रुत्युक्ताधर्मादिसंग्रहः॥ धर्माच्छास्त्रीयधर्मानुष्ठानत्परंएतस्मान्नंतनश्चाऽधर्मा

दविद्वानाचरणरूपात्मापात्परं॥ पुण्यपापसंस्पर्शरहितमित्यर्थः॥ भूताऽभूतकालावच्छिन्नाऽ
व्याऽविष्यत्कालावच्छिन्नात्परंनित्यंवर्त्तमानमितियावत्॥२॥ यदाम्नंतिवेदाश्चतपांसि
परमंपदं॥ ब्रह्मचर्ययदिछंतश्चरंतिसिद्धएवसः॥३॥ इदृग्विधंयत्तत्त्वंसर्ववेदाःप्रतिपादयं
तिसर्वाणिचतपांसिपदंपदनायंयद्वक्तुवदंतियत्प्राप्यर्थानिनवंतीत्यर्थः॥ तथायत्तत्त्व
माप्तुमिछंतोगुरुकुलवासादिब्रह्मचर्यंचरंतिमुमुक्षवः सनादृग्विधंत्वं
एव॥३॥ एतद्धेवाक्षरंब्रह्मएतद्धेवाक्षरंपरंएतद्धेवाक्षरंज्ञात्वायोयदिछतितस्यतत्॥४॥
एतद्धोव्याक्षरमित्यादिकं॥ तत्रैकपदंसंग्रहेणब्रवीम्योमित्येतदितिश्रुतोप्रणवात्मक

मक्षरमाम्नातंतदेवैतच्छ्रेष्ठंनयएमृग्रूपते।।एतदेवप्रणवात्मकमक्षरंहिरण्यगर्भादिभि
र्हृएमपरंब्रह्मतच्चैतदेवाक्षरंनिरस्तसमस्तोपाधिकंसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मप्रण
वस्यतुन्नयप्रतीकत्वात्तदात्मत्वव्यपदेशः।।अतएतदेवाक्षरमपरब्रह्मात्मनोपास्यंवि
ज्ञातव्यंपरंब्रह्मचस्वाधिकारानुरूपेणज्ञात्वायोयदिच्छतिज्ञातव्यंपरंब्रह्मप्राप्तव्यम
परंब्रह्मवातस्यतज्ज्ञवति।।ध।।एतदालंबनंश्रेष्ठमेतदालंबनंपरं।।एतदालंबनंज्ञात्वा
ब्रह्मलोकेमहीयते।।५।।अतएवएतत्परापरब्रह्मप्राप्त्युपायत्वाद्ब्रह्मप्राप्त्यालंबनंनाम २६३
ध्येश्रेष्ठंप्रशास्ततमंअतएतदेवालंबनंपरंपरब्रह्मविषयत्वात्।।अतःपरापरब्रह्म

त्मनाएतत्प्रणवात्मकंमालंबनंज्ञात्वाअपरब्रह्मज्ञानादर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकंप्रा
प्तात्महीयतेतेनतुप्रणवेनपरंब्रह्मजानन्लोकपतइतिलोकब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकः
हार्दाकाशमध्यस्थितेलोकनायेपरस्मिन्ब्रह्मणिएकाभूतःसन्महीयते।।५।।अथतेन
प्रणवेनज्ञातव्यंपरब्रह्मस्वरूपतोनिर्दिशति।।नजायतेम्रियतेवाविपश्चिन्नायंकुतश्चिन्न
बभूवकश्चित्।।अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरेनजायतेइतिज
न्ममरणयोरात्मनिप्रतिषेधान्मध्यवर्तिनोविकारस्यापितन्नन
संतात्पर्यात्प्रतिपदितंभवति।सचसर्वविक्रियारहितः।।आत्माविपश्चिन्मेधावाअ

परिशुद्धप्रज्ञात्वान्नावात्।किंचनायमात्मात्मौकुतश्चित्कारणांतराद्वैतंवऽत्पद्यतेतथा
विधस्यवस्त्वंतरस्यैवाभावात्।।ननुवियदादिकंवस्कंधविघटनेननत्वाह।।नवनूवेति।।त
स्मादात्मनःकश्चिदर्थांतरभूतःपदार्थोनवनूवनोत्पन्नः।।आत्मनश्चाकाशःसंभूतइत्याघा
श्रुतिस्तुमाध्यावस्थाद्वैतप्रपंचमिथ्यात्वेब्रह्मणएवाध्यासप्रतिपादनपरा।।तस्मात्कारणांतराभा
वादयमात्माऽजोजनिरहितःअतएवनित्योध्रुवःशाश्वतःअपक्षयवर्जितःपुराणःसर्व
कालेपिनवः।।निरवयवत्वेतऽपचयापचययोरभात्सर्वदाएकरूपएवेत्यर्थः।।एवंविध २६४
आत्मास्वाधिष्ठानेनशरीरादिनिर्हन्यमानेपिनहन्यतेनहिस्यते।।६।।ननुलोकेकश्चि

त्रयतमानआत्मान्यंपश्यत्मनोहंताद्रूपतेऽतस्तावात्मानौहंत्वंहंतव्यरूपेणसर्वजनसंम
तावित्याह।।यएनंवेत्तिहंतारंपश्चैनंमन्यतेहतं।।तावुभौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते
।।७।।यएनमिति।।एवमुक्तविधमात्मानंहंतारंयोवेत्तिन्नयमस्यहंतेतियोजानातियश्चैनमा
त्मानंहतंनकिपाप्मानंमन्यतेतावुभौनविजानीतः।।यतोनायमात्माहंतिनचासौहन्यतेनि
र्विकारस्यात्मनःक्रियाश्रयत्वतद्विषयत्वयोरसंभवादित्यर्थः।।७।।अणोरणीयान्महतोमहीया
नात्मास्यजंतोर्निहितोगुहायां।।तमक्रतुःपश्यतिवीतशोकोधातुप्रसादान्महिमानमस्य।।८।
अणोरणीयानित्यादि।।अणोरल्पपरिमाणद्रव्यादप्यणीयानतिशयेनाणुः।।तथामहतोमह

त्परिमाणादपिमहान्महत्तरः॥ अणुर्महद्वायदस्तिलोकेवस्तुतत्सर्वमनेनैवकारणे
नुतेनात्मनाऽच्छसत्राकंनवतीतिनुत्तयव्यापकत्वादात्मनोरणीयस्त्वादिव्यपदेशः॥
सआत्मात्रस्यजंतोर्जनिमतोब्रह्मादिस्तंबांतस्यप्राणिजातस्यगुहायांहृदयेनिहितः
आत्मनावेनावस्थितइत्यर्थः॥तंतथाविधमात्मानमक्रतुरकामःदृष्टादृष्टविषयेविस्मः
पुरुषपशुपतिसाक्षात्करोति॥धातुप्रसादान्मनआदीनिकरणानिद्वारीकृत्यस्वयंतान
उच्यंतेतेषांधातुनाप्रसादःविषयोपभोगजनितकालुष्यविरहादस्यचप्रत्यगात्मनो॥ २६५
महिमानमनच्छिन्नब्रह्मरूपत्वंलक्षणंयदाऽऽपरोक्ष्येणजानातितदावीतशोकःसंसा

रबंधविमुक्तोभवतीत्यर्थः॥तंक्रतुंब्रजतिचासौनःन्यायानोयातिसर्वतः॥कस्मात्तान्महा
देवंमदन्योज्ञातुमर्हति॥क्रतुंब्रजतीत्यादि॥आसीनःअवस्थितोऽतएवसन्क्रतुंब्रजतिन
याऽन्यायानःसन्सर्वतोयातिगच्छति॥सर्वगतेप्रत्यगात्मनिआसनव्रजनन्यायनादीनांपरस्पर
विरुद्धार्थानामध्यस्तत्वाद्युगपन्नत्प्रतिभासोनविरुद्धतइत्यर्थः॥सचविरुद्धधर्मयोगःपरिछि
न्नस्यनसंभवतीत्यपरिछिन्नोयमात्मामहादेवः॥एतेनश्रुतिगतंमहामहंदेवमितिपदमु
क्तार्थंभवतितंमहादेवंमन्योऽकोवामाऽऽदयमहमस्मीतिहातुमर्हतीतिनाचिकेतसं
प्रतिमृत्युवाक्यं॥९॥न्यग्रोधस्यफलेषुद्यग्रोधवस्थेषवस्थितंमहांतंविभुमात्मानमत्वा

धीरोनन्नोचति॥१०॥अन्नारारमितिस्वेनस्वरूपेणान्नारारहितमाकाशाकल्पंस्वनवस्थे
ष्ववस्थानरहितेष्वनित्येषुदेवपितृमनुष्यादीनान्नारारेष्वात्मनावेनावस्थितंस्वयंनित्यं
महतमाकाशादिवदल्पमहत्वमपिद्विकंमान्नदितिविद्वानिष्टिवित्तमिति॥विभुव्यापिन
मपरिछिन्नमात्मानंसर्वप्राणिष्वहमितिप्रत्यक्षेनोलिख्यमानंमत्वामननेनिश्चित्यपुनः
संसारशोकंनप्राप्नोतिनायमात्माप्रवचनेन लभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन॥यमेवै
षवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनुंस्वां॥१९॥नायमात्मेति॥अयमात्मा २६६
प्रवचनेनानेकवेदाध्ययनेननलभ्यःलभ्रुमशक्यः॥नापिमेधयाग्रंथधारणशक्या

च॥नबहुविधेनानात्मशास्त्रश्रवणेनकेनतद्युपायेनासौलभ्यइति॥उच्यतेऽयमेव
स्वात्मानमेषसाधकोवृणुतेप्राप्तुमर्हतितेनैवसाधकेनायमात्मालभ्यःउपलब्धव्यः॥लभ्य
श्चसाधकस्यैषआत्मास्वानन्दनिरस्तसमस्तोपाधिकंस्वकीयंस्वरूपंविवृणुतेप्रकाशयति
॥१९॥नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः॥नाशांतमानसोवापिप्रज्ञानेनैवमा
प्नुयात्॥१२॥नाविरतइति॥दुश्चरितात्पापाचरणादविरतोऽनुपरतःएनमुदीरित
मात्मानंनप्राप्नुयात्॥नाप्यशांतःइंद्रियलौल्यादनुपरतः॥तथाचसमाहितश्चित्तैका
ग्ररहितोप्येनंप्राप्तंनलक्ष्यति॥तस्माच्चशांतमानसः॥अशांतमव्यावृत्तंविषयेभ्यो॥

DR BHAU DAJI

मानमयस्यसोपिनैनंब्राह्मणंप्राप्नोति।।यस्मादुश्चरितान्निवृतःइंद्रियेभ्योमनसश्चसमाहि
तचित्तःउपरतःतमात्मानंगुरुशास्त्रकृतेनब्रह्मज्ञानेनब्रह्मकर्षेन्निर्विचि।
कित्सापरोक्षज्ञानेनब्राह्मणोभवतीत्यर्थः।।१२।।यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनः।।क
त्थंवेददेवोवामनुष्योत्पश्चयत्रसः।।१३।।यस्यब्रह्मेति।यस्यात्मनःब्रह्मक्षत्रंचओभेब्र
ह्मौदनःब्रह्मानंभवतःउपजीव्यंभवतीत्यर्थः।।ब्रह्मक्षत्राघुपजीव्यंतमर्वेजगदुपसंवि
शमाणंसद्यस्यपरमात्मनःइदमोदनस्थानायंभवति।।सर्वहरोमृत्युश्चोपदंशस्था २६७
नीयःश्रूयतेहिमृत्युर्यस्योपसेचनमिति।।सचपरमात्मायत्रवर्त्ततेतत्स्वरूपमित्य

मेवंप्रकारविशिष्टमितिदेवमनुष्यादीनांमध्येकोनामजानीयात्।।१३।।उक्तमर्थंस्वयमु
पकल्पनयाप्रश्नव्यनावेनविवादपितुजावेश्वरयोरौपाधिकंलोकसिद्धमेदमनुवदति।।
ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे।।छायातपौब्रह्मविदोवदंतिपंचाग्र
यश्चत्रिणाचिकेतौतौ।१४।।ऋतंपिबंताविति।।मंत्रस्तस्यानिष्प्रायमाविष्कर्तुपठति।।ऋतंपि
बंताविति।सुकृतस्यस्वयंकृतस्यस्वात्मनानिवर्त्तितस्यकर्मणःफलभूतेलोकेलोकयमा
नेःस्मिंछरीरेगुहांसत्वपरिणामरूपांबुद्धिंप्रविष्टौबाह्यनृताकामूपेक्षयाहार्दाकाशंप
रमंतच्चपरब्रह्मोपजीव्याधिकरणत्वात्परार्द्धमुत्कृष्टस्थानंतत्रप्रविष्टौहार्दाकाशंव।

स्थितबुद्धिसत्वांतर्गतावित्यर्थः॥नौचजीवपरमात्मानौऋतंसत्यमवयुंपन्नाविकर्मफलं
विवंतौभुंजानौ॥तत्रजीवएवकर्मफलभोक्तातनुपरमात्माअनश्नन्नन्योअभिचाकशी
तिश्रुतेःअतोत्रछतिन्यायेनापिवदपिवत्समुदायोपिवत्सछष्टप्रयोगः॥नौचछायातप
वत्परस्परविलक्षणौसंसारित्वासंसारित्वादित्यनेदंनब्रह्मविदःप्रतिपादयंतिपेचपंचाग्य
यपंचाग्निविद्यायुक्ताः॥८त्रिवारंनचिकेतोग्निश्चितोयैस्त्रिभिश्चिकेताः॥एतेप्येवमेवा
त्मानौप्रतिपादयंति॥अस्यचमंत्रस्यजीवपरमात्मपरत्वंभगवतावासेतपिसुत्रितं २६८
गुहाप्रविष्टावात्मानौहितदर्शनादितिः॥९॥नचानयोर्नेदोवास्तवइत्युक्तार्थंपरत्वमंत्र

स्यदर्शयति॥नारास्तृकर्मफलंनभुक्तेनोजग्रियतान्निवः॥प्रतातितोविरुद्धौनौनेदस्तोपा
धिकस्तयोः॥१५॥नूरारस्तृदिति॥तयोर्जावेश्वरयोर्नेदस्त्वोपाधिकस्तदुपाध्योर्मायाविद्य
योर्नेदएवापरिछिन्नेब्रह्मणिउदकसूरावस्थनेदचंद्रबिंबेइवप्रतायतेअतःप्रातीतिकएं
वानयोर्नेदानवास्तवइत्यर्थः॥१५॥तत्राविद्योपाधिकृतोयोजीवस्तस्याविद्ययासंसारग
मनंविद्ययामोक्षगमनंचोभयंरथरूपकल्पनयाप्रतिपादयति॥आत्मानंरथिनंविद्धा
छरीरंरथमेवतु॥बुद्धितुसारथिंविद्यान्मनःप्रग्रहमेवच॥१६॥आत्मानमितिकर्मफलो
पभोक्तारंसंसारिणमात्मानंरथिनंरथस्वामिनंजानीयात्॥तदधिष्ठितंसूरारंरथंजानी

यान्द्रियैरिन्द्रियैराकृष्यते।व्यवसायस्वरूपाणांतःकरणपरिणामरूपांबुद्धिमारथिवि
द्यात्।बुद्धादिन्द्रियादिकंप्रेर्यतेसंकल्पादिलक्षणंमनस्तत्प्रग्रहंरश्मानाजानीयात्।१६।च
क्षुरादीन्द्रियाणिपञ्चाश्वान्बुद्धादीन्द्रियादिकंप्रेर्यंचरणाप्रदेशाःएवंशरीरादीनांरथादिरूप
त्वमात्मनस्तत्त्वमित्वंचकल्पितंतत्रशरीरादिविनिष्पत्तेरेवात्मनोन्नीकृत्वंनचिन्मात्रस्व
रूपस्येतिदर्शयति।।इंद्रियाणिहयान्विद्धिविषयानपिगोचरान्।।आत्मेंद्रियमनोयुक्तं
विद्धाज्ञोक्तारमार्षिका:।।१७।।आत्मेंद्रियेति।।आत्मशब्दःशरीरवाचीदेहेंद्रियमनोभि २६९
:संयुक्तमेवात्मानंभोक्तारंजानीयात्।।तद्रहितश्चिन्मात्रस्वरूपस्त्वभोक्ताध्यायतीवजे

ज्ञायतावा।।अनश्नन्नन्योभिचाकशीतिश्रुतेः।।१७।।भुक्तारंश्रुतिमुपजीव्यविवेकिं
नः।।इंद्रियायरूपंविवेकिनःस्वाधीनेंद्रियत्वंचप्रतीयादयति।।यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यो
युक्तेनमनसासदा।।तस्येंद्रियाणिवश्यानिदुष्टाश्वाइवसारथेः।।१८।।यस्त्विति।।यस्तुसं
सार्यात्मात्रविज्ञानवान्कार्याकार्यविवेकज्ञानरहितोभवतितथाभूतयुक्तेनाप्रतिगृहीते
नासमाहितेनमनसायुक्तोभवतितस्याज्ञानिनश्चक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियाणिदुष्टाश्ववदवश्या
निवशाकर्तुमकानिदुर्निवारणानीतियावत्।१८।।यस्तुविज्ञानवान्भवत्योयुक्तेनमन
सासदा।।तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथेः।।१९।।यस्तुपुनरुक्तेवैपरीत्येनवि

वेकज्ञानवान्युक्तेनसमाहितेनमनसाचयुक्तोभवति।।तस्माद्विवेकिनइंद्रियाणिस्व
वशानिदांताश्चवशंप्रवर्त्तयितुंनित्ययुक्तवाक्यानात्पर्थः।।१९।।एतौचाश्रोक्तमेणसं
सारमोक्षयोरधिकारिणावित्याह।।यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कःसदाशुचिर्नस
त्पदमाप्नोतिसंसारंचाधिगछति।।२०।।यस्त्विति।।यस्त्वविज्ञानवान्प्रागुक्तः।।अगृहीतम
नस्कश्चातएवशुचिरशुद्धःकामवशात्कृतत्वेनाकार्येपिप्रवर्त्तमानात्सोऽसत्प्रागुक्तं
पदंपदनीयमद्वारव्यप्रणावप्रतार्कब्रह्मनप्राप्नोतिनकेवलंतदप्राप्तिमात्रंप्रत्युतान २७०
र्थजन्ममरणादिलक्षणंसंसारंप्राप्नोति।।२१।।यस्तुविज्ञानवान्भवत्यमनस्कःसदा

शुचिः।।सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायते।।२१।।विज्ञानसारथिर्यस्तुमनःप्रग्रहवा
न्नरः।।सोध्वनःपारमाप्नोतितद्विष्णोःपरमंपदं।।२२।।यस्तुतद्विपरीतोविवेकज्ञानवान्
समाहितःमनस्कःअतएवसदासर्वदाशुचिःशुद्धश्चभवति।।सतुतत्प्रागुक्तंपदनीयंप्र
त्यप्राप्नोति।।तत्पदनीयंविशिनष्टि।।यस्मादितियस्मादाप्तात्पदादच्युतःसन्नुपपुन
र्नजायतेसंसारमंडलंनप्राप्नोतीत्यर्थः।।पुनस्तत्पदंविशिनष्टिविज्ञानेति।।निश्चयरूपाऽ
न्तरात्मविवेकबुद्धिर्विज्ञानंसंकल्पविकल्पात्मकंमनः।।तथाविज्ञानरूपसारथिनापदनी
यमानःप्रगृहीतमनस्कश्चसन्संविज्ञानधनःसंसारगतेःपरमंतंप्राप्नोति।।स्वस्वरूपा

याथात्म्यज्ञानेनसंसारबंधाद्विमुच्यते।।तच्चयोरविष्णोर्व्यापनशीलस्यब्रह्मणःपरंमत्रकृ
ष्टंपदंपदनीयंप्राप्तव्यंसच्चिदानंदैकरसंस्वरूपमितियावत्।।२२।।तद्विष्णोःपरंपदमिति
श्रुतिवाक्यंस्वयंव्याकरोति।।पदंयत्परमंविष्णोस्तदेवगिरिजेदृशं।।पदंपरममक्षैतंसमि
वःसंविवियद्दृशः।।२३।।पदंयदिति।।यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतान्येवंत्रिपुरीदानंपद
क्रियंतत्वंतदेवगिरिजेदृशंदेवमनुष्यादीनांसर्वेषांपरमंपदं।।निरतिशयानंदरूप
तयासर्वैरभिलषितत्वादीदृग्विधंपरमंपदमेवलोलयात्रर्द्धनारीश्वरीक्षद्दृशंशिवःसं २१
पन्नः।।२३।।रुद्रविष्णुप्रजेशानामन्येषामपिदेहिनां।।क्रतेसांबमदःदेवकिन्नवत्परमंप

दंशानंदेवसच्चिदानंदैकरसंपरमशिवस्वरूपंरुद्रविष्वादीनांगुणमुख्यानामन्येषामिंद्रमु
दाहरणंचपरमंपदंनवतीत्यर्थः।।२४।।इंद्रियादीनामुत्तरोत्तरंसूक्ष्मत्वव्यापकत्वप्रत्यक्कारणत्व
तत्प्रक्रमेणपदनाम्नापरशिवस्वरूपनिरतिशयंसूक्ष्मत्वादिकंप्रतिपादयति।।इंद्रियेभ्य
ःपराह्यर्थाह्यर्थेभ्यश्चपरंमनः।।मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः।।२५।।इंद्रियेभ्य
इत्यादिना।।भूतकार्याणिनावादिक्रियाणिस्थूलानिचयैरर्थैःरूपादिविषयैःस्वात्मप्रकाश
नायारब्धैतेर्थाः।।इंद्रियेभ्यःस्वकार्येभ्यःपराःसूक्ष्माःमहांतश्चतेभ्योर्थेभ्यमनःश्रेष्ठत्वाच्च
मनसश्चारब्धकंभूतसूक्ष्मंपरंतस्मान्मनसोपिपरासूक्ष्मतरामहत्तराप्रत्यगात्मभूताच्च

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
DR BHAU DAJI

बुद्धिः अध्यवसायात्मकंभूतसूक्ष्मंबुद्धिराह्वाच्यंतस्याअपिबुद्धेर्महानात्मापरःतत्स
मधिरूपोहिरण्यगर्भोबुद्धिर्महानात्मेत्युच्यतेसासर्वासांबुद्धीनांकारणत्वात्सूक्ष्मतरात्व्यपि
नाअत्यद्भूताच्च।२५।महतःपरमव्यक्तात्पुरुषःपरः॥२०॥तस्मादपिमहतःपरंसूक्ष्मतरंअत्य
द्भूतंसर्वमहच्चरंचाव्यक्तमव्याकृतंनामरूपात्मकंसर्वस्यजगतोबीजभूतंमायाअकृत्स्ना
द्यपरपर्यायंतत्वं।तस्मादव्यक्तात्परःसूक्ष्मतरःसर्वकारणभूतःअत्यगात्मान्यतएवपु
रुषःसर्वस्यकार्यप्रपंचस्यस्वस्वरूपेणाऽवस्थितः।यद्वासर्वासुपुर्षुशेतइतिपुरुषः॥०॥ २७२
सर्वांतरत्वान्नतोन्यत्सूक्ष्मस्यअस्यंगनिवारयन्नाह।पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासा।

परागतिः॥२६।पुरुषादितिपुरुषात्सर्वांतरंविश्वभूतस्वरूपाअत्यगात्मनःपरंकिंचिद
पिवस्तुनास्त्येवसूक्ष्मत्वमहत्वअत्यगात्मत्वानांतत्रैवपरिसमापनात्सैवपराकाष्ठाप
र्यवसाननूमिः॥सैवगतंतत्त्वंसंसरिणांपराअकृष्टगतिःगंतव्यंप्राप्तव्यवस्तु॥अन्या
स्तुगतयःपुनरावृत्तिमत्वादपुराः॥उक्तविधानुगतिपुनरावृत्तिरहितेनपरा।अतएव
भगवतोक्तं॥यज्ञत्वाननिवर्तंतेतद्धामपरंममेति॥एवाचअत्यगात्मत्वेनप्राप्तप्राप्ति
रूपत्वाज्ज्ञानमात्रप्राप्या॥अतोगत्यंतरवक्तिसाध्यत्वादनित्यत्वमस्यनश्वंकनीयमित्यर्थः॥२
६।श्रुतिर्गतंपुरुषपदंस्वयंव्याकरोति॥पुरुषोनामसंपूर्णः शिवःसत्यादिलक्षणः॥सा

बमुर्त्तिधरेनान्योरुद्रोविष्णुरजोपवा॥२७॥पुरुषानामेति।त्रिविधपरिछेदरहित
:सत्यज्ञानादिलक्षणःपरस्त्रिवरणवमाद्यासुरुषशब्दनिधेयःसएवलीलयास्वस्य
त्रिवरणशक्तिरूपतामविलुर्नुमर्हनारायरविग्रहान्नवति।गुणमुर्त्तयोरुद्रादयोपिनतत
एसुताइत्यर्थः।२७॥एषसर्वेषुभुतेषुगूरुोत्मानप्रकाशते।दृश्यतेत्वग्रियाबुध्यासुक्ष्म
यासुक्ष्मदर्शिभिः॥२८॥एषसर्वेष्विति।एषउदीरितरूपःपुरुषःसर्वेषुब्रह्मादिस्तंबांतेषु
भुतेषुश्रावरणविघयागुढमछन्नःश्रात्मत्वेनावस्थितेपिमोहवशादेहेंद्रियादिवि २९३
रुतयानप्रकाशते।एवमपिसुक्ष्मदर्शिभिः॥इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाइत्युक्तप्रकारेणनिरति

शयसुक्ष्मात्मतत्वंद्रष्टुंशक्तैर्विद्वद्गुरुशास्त्रसंस्कृतयाप्रौढैकाग्रतयाश्रतरावसुक्ष्मया
बुध्यासपुरुषोदृश्यतेद्रष्टुंशक्यते॥२९॥तदर्शनोपायमाह यछेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यछेज्ज्ञ
मात्मनि।महत्यात्मनिविज्ञानतद्यछेच्छांतश्रात्मनि॥२९॥यछेदिति।प्राज्ञोविवेकीवाक्शब्दोप
लक्षितंकृत्स्नंबाह्यविषयमिंद्रियजातमनसियछेन्नियछेदुपसंहरेत्॥श्रत्रमनसीतसम्
म्यगवतायछेद्वाङ्मनसीतिश्रुतिपाठगतंदैर्घ्यंछादसमितिव्याख्यातंतत्रवनि॥उपसंहृ
तबाह्यकरणंतद्वमनःज्ञानप्रकाशस्वरूपेबुध्याख्यश्रात्मन्युपसंहरेत्।निश्चयज्ञानरूप
मेवबुध्यात्मानंमहत्यात्मनितत्समष्टिरूपेसुक्ष्मतरेहिरण्यगर्भोपाधौनियछेत्।तद्वमह

दात्मानिधंदिरणपगंर्नेबुद्धिमत्वंगंतेप्रत्यस्तमितानेषविशेषरूपेनिर्विकारेसर्वानरे
सासाक्षिचिन्मात्ररूपेमुख्यआत्मनिनियढेत्।एवमिंद्रियंकंकारणपर्यंतंकिंनाप्यप
रिपूर्णास्वप्रकाशचिदात्मानुसंधानपरोनवेदित्यर्थः॥२९॥पृथिव्यादीनांभूतानामुत्तरोत्त
रमेकैकगुणमुत्वात्तत्तन्मतारतम्यदृष्टंकिंमुवक्तव्यंशब्दादिसर्वगुणरहितस्यनिरति
शयसूक्ष्मत्वमित्यत्रेत्यतन्निषेधेनतत्स्वरूपमुपलक्षयति॥अशब्दमस्पर्शमरूपम
व्ययंतथारसंनित्यमगंधवच्चयत्॥अनाद्यनंतमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यंतंमृत्युमु २७४
खात्प्रमुच्यते॥३०॥अशब्दमिति॥अस्पर्शमित्याद्युक्तार्थं॥अव्ययमित्यविशब्दादि

मज्ञवतितत्वजुव्ययधर्मवदिदंतुपरंशिवस्वरूपंशब्दादिरहितत्वान्नवेतिनहीयत
इत्यव्ययमनश्वरं॥अरसमिति॥आप्यगुणस्यरसस्यव्युदासः॥अव्ययत्वादेवनित्यं
दादग्विधतत्वं॥अनादीति॥आदिःकारणंतद्रहितंअंतकार्यंनद्रहितं॥सकारणत्वंका
र्यात्मनापरिणामश्चनित्यत्वकारणमितितदुभयमनेनव्यावर्त्यते॥महतोमहत्वाद्ध्रु
वात्परंविलक्षणंनित्यंविज्ञप्तिस्वरूपमितियावत्॥ध्रुवंकुटस्थंनित्यंनिर्विकारंतमाद
ग्विधंब्रह्मात्मानंविचार्यनिश्चित्यमृत्युमुखान्मृत्युगोचरादविद्याकामकर्मजन्यात्संसा
रात्प्रमुच्यते॥३०॥ननुक्रविधआत्माकस्मात्सर्वैर्नदृश्यतेइतिनत्रकारणमाह॥यराचि

खानिव्यतृणान्महेन्द्रास्तस्मात्पराङ्पश्यतिनान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तच
क्षुरमृतत्वमिच्छन्॥३१॥पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस

क्षणाममृतत्वंविदित्वासाक्षात्कृत्यतैःकामैरसक्तान्त्रसंबद्धाःसंतःध्रुवंकुटस्थनि
त्यंपरमार्थभूतंब्रह्मात्मानंयांतिप्राप्नुवंतितदधिगमोपायमाह।।येनरूपान्रसान्
गंधान्स्पर्शान्शब्दान्मैथुनान्।एतेनैवविजानातिकिमत्रपरिशिष्यते।।३३।।येनेति
येनविज्ञानेनवाह्यान्रूपादिविषयान्मैथुनान्मिथुनसंबंधान्सुरविरोधांश्चविजानाति
विस्पष्टंजानाति।।एतेनैवदेहादिसंघातविलक्षणेनचिन्मात्रप्रकाशेनात्मनाविजानाति।
रूपादिसकलप्रपंचसाक्षीसएवात्मानतुदेहेंद्रियादिसंघातस्तस्यरूपादिमत्वेनघटा
दिवदनात्मत्वादितिभावः।।अत्रशास्त्रमिदंश्लोकेविज्ञेयंकिंपरिशिष्यते।।सर्वमेवतुचित्ररूपे।

णात्मनाविज्ञेयमेवभवति।।नकिंचित्परिशिष्यतेइत्यर्थः।।३३।।तस्मात्स्वात्मनःस्वरूपंवि
ज्ञानेनप्रतिपादयति।।जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तारब्धंपुरंयेनानुपश्यति।।महांतंपरमात्मानंमत्वा
धीरोनशोचति।।३४।।जाग्रदिति।।जाग्रदादिस्थानत्रयंयेनचिन्मात्ररूपेणात्मनाअनुग
तेनपश्यतिजानाति।।महांतमित्याद्युक्तार्थः।।एतेनस्वप्नांतजागरितांतचोक्तायेनानुप
श्यतीतिश्रुतिरवस्थात्रयोपलक्षणार्थेव्याख्यात।।३५।।अथतस्याःश्रुतेस्तात्पर्यमाह।।
जाग्रदादित्रयंयत्तुविजानातिचिदात्मना।।ततोनेदंनचैवास्तिपुरत्रयमिदंसदा।।३६।।
जाग्रदादीतिचिदात्मनानास्पंजाग्रदादिस्थानत्रयमितरदस्पंवस्त्वनुपेतंतस्मिन्नध्य

CC-0. BHAU DAJI LADAKH RESEARCH INSTITUTE, MUMBAI. Digitized by eGangotri

स्तत्वात्ततोऽन्येदेननैवविद्यते॥३५॥चैतन्यमात्रोऽनगवान्निरवयवस्वयंप्रभः॥पुरत्र
यात्मनानातिननातिचमहाप्रभुः॥३६॥पुरत्रयाधिष्टानयश्चैतन्यमात्रंसगवस्वय॰
प्रकाशमानःपरमिवःपरिछेदप्रतातेरोपाधिकत्वादतोमहाप्रभुःस्वतन्त्रः॥परमि
वएस्वमायाविलासेनकदाचित्पुरत्रयात्मनानातितत्वदृष्ट्यानुतदात्मनानैवनातिकि
तुनिरस्तसमस्तोपाधिकःस्वयमैवप्रकाते॥३६॥यदाम्नायते॥यदेवेहतदमुत्रयद
मुत्रतदिहेतितदन्निप्रायमाह॥इहामुत्रास्थितंतत्वंसदेकंननतोपरं॥मृत्योःसमृत्यु २७१
मान्नोतियोन्यदेवंप्रयश्यति॥३७॥इहामुत्रेति॥इहास्मिन्कार्यकरणसंघातेयदव

स्थितंसच्चिदानंदैकरसंतत्वंयच्चामुत्रजगत्करणंसर्वज्ञेसुर्यात्मकेब्रह्मणेवास्थितंतउ
भयंसर्वदैकंननयोर्न्नेदोविद्यते किंचिज्ज्ञात्वसर्वज्ञत्वादिनेदप्रतिज्ञास्यमायावि
द्योपाधिकृतत्वादित्यर्थः॥नरणेवैतरेयकतैत्तिरायकयोःसमाम्नान॥तद्योहवैसोसौसो
हमिति॥सयश्चायपुरुषेपश्चासावादित्येसएकइतिमंत्रवियज्ञेबाधकमाह॥मृत्यो
रिति॥॥यस्कस्चात्मनमकामयादेवंद्योतमानंमरमिवमन्यंपश्यतिसमृत्योर्मरणात्सु
नर्मृत्युंप्राप्नोति॥जन्ममरणप्रवाहपतितोऽनवात्पर्थः॥३७॥ननुपरमाद्ब्रह्मणः
सर्वस्यजगतोऽनेदेनुनूपतरावेत्यांकदृष्टांतैस्तत्रादात्म्यप्रतिपादयति॥॥त्रस्मि

र्यथैको ऽनुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव एकस्तथासर्वभूतांतरात्मारूपंरू
पंप्रतिरूपोबहिश्च॥३८॥अग्निर्यथैत्यादिनाऽयथाऽवत्त्वयमग्निःस्वयमेकएवभव
त्यग्निर्भूतज्ञानानितिभुवनमयंलोकमुंप्रविष्टःसन्नरूपंरूपंकाष्ठादिकंसर्व
दाह्यभेदंप्राप्यतत्तत्प्रतिरूपोबभूवदाह्यसमानाकृतिर्भवतीत्यर्थः॥तथाएक
एवसच्चिदानंदरूपःपरशिवःसर्वभूतांतरात्मासर्वेषांभूतानामंतरात्माभूत्वात
त्तदेवमनुष्यादिशरीरंप्रविश्यतत्तत्प्रतिरूपोबभूव॥तथाप्रपंचाद्भिरपिस्वेननि २७९
रूपाधिकेनाविकृतरूपेणावतिष्ठते॥३९॥वायुर्यथैको ऽनुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रति

रूपोबभूव॥एकस्तथासर्वभूतांतरात्मारूपंरूपंप्रतिरूपोबहिः॥३९॥वायुर्यथै
कऽत्मत्वाप्येवंयोज्यं॥३९॥एवमेकस्यैवात्मनस्तत्रतत्रप्रतिरूपत्वावस्थानेनतत्कृत
संसारदुःखवानुन्मत्तोपिस्वप्नादित्यानांकथमदृष्टांतेनिर्लेपतामाह॥सूर्योयथासर्वलो
कस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥एकस्तथासर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोक
दुःखेनबाह्यः॥४०॥सूर्योयथेति॥यथासूर्यःसर्वलोकस्यचक्षुरालोकेनचक्षुरिंद्रिय
स्योपकारंकुर्वन्चक्षुर्नुतोप्यश्रुच्यादिदर्शनजनितैश्चाक्षुषैरध्यात्मिकैर्बाह्यैःपाप
दोषैश्चनलिप्यतेनस्पृश्यते॥तथाएकरुद्रशिवःसर्वभूतांतरात्मासन्नपिबाह्यैतस्मा

त्सर्वस्मा॒दृतज्ञाना॒हिविक्रः॒सन्नू॒नद्दा॑यऽः॒खेनन॒लिप्यतेच्छ्रविधया॒द्यात्मनः॒संसा
रत्रता॒तिर्नचसापरमार्थोपाधौविधतऽत्यसतःसंसारऽः॒खेनसकथंपरमार्थेनुतस्मा
त्तन्नोकेनेपसंन्नवऽत्यर्थः॥४०॥एकोवऽ॒॥सर्वभू॒तांतरात्माएकरू॒पंबऽहुधायः क
रोति॒तमात्मस्थंयेनुपऽ॒पंतिधीरास्तेषांसुरवंऽ॒॥श्वतंनेतरेषां॥४१॥एकोवऽ॒॥ति॥ए
कः॒सर्वभु॒नरव्यः॒नचांनेनसदृऽ॒॥धिकोवाकश्चिदस्ति॥वऽ॒॥स्वतंत्रः॒पतः॒सर्वजगद
स्पवऽ॒शेवर्त्ततेतदपिकुतऽत्यनऽ॒॥हसर्वेतिसर्वांतरात्मत्वमपिकुतऽतितद्दृ॥ए २७९
कमिति॥एकमेकरसंविशुद्धंविज्ञानलक्षणमात्मीयरू॒पंबऽहुत्रकारंविचित्रोपाधि

नेदवऽ॒नेनयः॒करोति॒तमात्मस्थंऽ॒॥त्मनिवऽ॒॥रेद्दार्ढ्यकाऽ॒॥मध्येस्थितमग्निमकंगुरु
ऽ॒॥स्त्रोपदेऽ॒शेनयेऽ॒॥नुपऽ॒॥पंतिमाद्दादनुऽ॒॥नवंतिधीराविवेकिनस्तेषांविदुषांब्रह्मा॒॥नू
तानामेवसुखवऽ॒॥श्वतंनित्यंनिरतिऽ॒॥यान्नित्यक्रिर्नवतिमेऽ॒॥नरेषामज्ञानिनांतुयच्छ
ब्दस्पर्शादिविषयभोगसुखवन्नश्वतंनऽ॒॥वति॥श्रुनकर्मोपस्थापितबुद्धिदृत्यनुविधायि
त्वेनतस्पदृऽ॒॥ष्टत्वादित्यर्थः॥४२॥नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिश्रुतेरर्थमाद॥ये
नैवनित्याऽ॒॥सचेतनाऽ॒॥श्चयस्मिन्निनऽ॒॥क्तः॒प्रविऽ॒॥तिमोहात्तमात्मऽ॒॥त्मस्थंयेनुपऽ॒॥पंतिधीरा
स्तेषांऽ॒॥तिः॒नाऽ॒॥श्वतंनेतरेषां॥४३॥येनैवेति॥व्यावहारिकनित्यात्राकाऽ॒॥शादयोयेनयत्स

त्मानुवेधबलेननित्याः॥तथापचैतन्यानुवेधबलेनदेवमनुष्यादयःसचेतनाः॥तेच
यस्मिंस्वप्रकाशेब्रह्मणिध्यस्ततयाविज्ञाताःसंतोमोहादज्ञानवशाद्विज्ञातिविचित्रनाम
रूपात्मनाविविधंनामंनेतमात्मस्थामित्यादिसर्ववस्तुज्ञातिःसर्वविषयेभ्यउपरतिः
॥४२॥तदेतदितिमन्यंतेनिर्द्वंद्वंपरमंसुखंकथंनुतद्विज्ञानीयात्किमुजानातिनजानातिवा
॥४३॥तदेतदित्यादि॥यदात्मस्वरूपन्नूतंसुखमनिर्देश्यंनिर्देष्टुंशक्यंमनोवाग्भ्यामस
गोचरंयरमंनिरतिशयंतदेतदित्यापरोक्षेणब्रह्मनिष्ठामन्यंतेश्रेन्नुजानंतिनदात्मसुखं २८०
दानीतनोपिकथंनुकेनखलुप्रकारेणविस्पष्टंजानीयान्नतत्किंजानातिदाप्यतेनासमानं

द्विनदस्यविशेषेणस्पष्टंजानातिकिंवानजानातिबहिरेवकोद्यतरं॥४३॥जानातिचेविजानातिचेत्पक्षो
न्नरंविविद्यन्नतत्रसुयोजानातिस्मुसेरर्थमाह॥न्नादित्यंचज्ञानजनतारकाद्यानजानंतियस्मि
न्नतिनूंमहांतः॥प्रकाशमानंतमनुप्रतिजानातिप्रजानमस्मेवद्विनेतरेषां॥४४॥न्नादित्ये
ति॥तमनुप्रजानातिचैतन्यज्योतिषितस्मिन्नध्यस्तत्वान्नत्कुरणमनुसृत्यैवप्रजानातिमु
र्यादयःप्रदीप्यंतेन्नतःस्वानविकंज्ञानमात्मज्योतिषावनान्येषांजौतिकानांतेजसान्नतः
स्वप्रकाशचिदेकरसंतत्स्वरूपमुतंनिरतिशयसुखस्वयमेवजानातिचविजातिचेत्यर्थः॥४४॥
दृश्यमानस्यकार्यप्रपंचस्यमूलकारणमंतरेणानुपपन्नेस्तदस्तित्वंप्रतियादयति॥उर्द्व

मूलस्त्ववाक्शाखः एषोश्वत्थः सनातनः॥तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते॥४५॥ऊर्ध्व
संसारमंडलस्योपर्यवस्थितंतद्धि मूलं परमंयदमितिश्रागुपन्यस्तंनिरस्तसमस्तोपाधिकं
ब्रह्ममूलकारणंयस्यसतथोक्तः॥अव्यक्तादिस्थावरांतः संसारवृक्षः सचस्वर्गनरकति
र्यक्क्षोतशिराःशाखानिरर्वाचीनशाखः सचसनातनोऽनादिरस्थिरत्वात्श्वोनतिष्ठ
त्यश्वत्थः॥अस्यचसंसारवृक्षस्ययन्मूलंकारणंतदेवशुक्रंशुद्धंसांसारिकदोषासंस्प
ष्टंतदेवब्रह्मामृतमविनाशिस्वभावंकथ्यतेतत्कार्यत्वेनतस्यसंसारवृक्षोवाचारंभणमा २८१
त्रत्वाज्जंधर्वनगरादिवन्मिथ्यात्वेनतुच्छत्वेत्यर्थः॥४५॥तस्मिंल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुनात्येति

कश्चन॥एतद्वै तत्पुरुश्रेष्ठः सम्यगेवमयोदितं॥४६॥तस्मिन्नित्यादितस्मिन्परमार्थ
सत्येब्रह्मणिमायाविलासवत्प्रपंचोनसर्वेलोकाःश्रिताःअश्रितापरमार्थवत्सत्यतयेत्यर्थ
:॥अतःसमस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणंतद्ब्रह्मकश्चिदविकारोनात्येतिनात्ये
वर्त्तते॥एतदेवखलुनश्शक्यंयद्विज्ञानादमृतत्वप्राप्तिवर्णने॥४६॥यदिदंकिंचेति
श्रुतेस्तात्पर्यमाह॥इदंसर्वंजगत्साक्षाच्छिवःकथयतेध्रुवं॥महद्भयमिदंवज्रंवि
द्धित्वामुच्यतेनरः॥४७॥इदंसर्वमितिं॥इदंपरब्रह्मनामसर्वंजगत्कारणंभूतःयत्रशिवःकं
थयतेनिश्चयेन॥तत्प्रज्ञानान्नानन्यात्मव्यापारेषुप्रवर्त्तमानंजगत्प्रेरयतीत्यर्थः॥नयमुद्यतमु

DR BHAU DAJI

हृतंवज्रमिवमहान्नयहेतुः॥ध्रुवंकूटस्थंनित्यंतमात्मानंविदित्वासंसारबंधान्मुच्यतइत्य
र्थः॥४७॥उक्तंन्यहेतुत्वंविवृणोतिदहत्यग्निनयान्नपतिर्नास्कारः॥न्यग्निश्च
श्चवायुश्चमृत्युर्धोवतिपंचमः॥४८॥तपत्यग्नेति॥न्यग्न्यादिलोकयात्रान्यपिनयात्स्वस्व
व्यापारेप्रवर्त्तनेकिमुवक्तव्यमन्येषांन्नयहेतुरितिन्यायः॥४८॥इहचेदनावक्ताकादितिश्रु
तिर्व्याचष्टेवर्त्तमानेनारीरेस्मिन्नाक्तोबोद्धव्यश्चरं॥नरःसर्वेषुलोकेषुनारीरत्वायकल्प
ते॥४९॥वर्त्तमानेइति॥विद्याधिकारियोग्येऽस्मिन्नारीरेविद्यमानएवप्रत्यगात्मनोऽन २८२
वच्छिन्नपरस्त्रीवस्वरूपत्वंयोबोद्धंनाक्तःसमर्वेषुलोकेषुपुण्यपापवन्नोनारीरधार

णायकल्पतइत्यर्थः॥४९॥यथादर्शोइतिश्रुतिर्गृह्णाति॥यथादर्शोस्वकंरूपंयथा
वन्निर्मलेनरः॥तथापरपतिदेहेस्मिन्नात्मानंब्रह्मकेवलं॥५०॥यथेति॥यथानिर्मले
आदर्शोस्वकीयंरूपंसम्यक्पश्यति॥तथाऽस्मिन्मानुष्यारीरेश्रवणमननादिसाध
नकलापानुष्ठानेनात्मानंब्रह्मरूपत्वेनसाक्षात्कर्त्तुमर्हति॥न्यात्रसाधनानुष्ठानमं
तरेवात्मज्ञानंनसुलभमितिन्यायः॥५०॥इंद्रियाणांपृथग्भावमितियदाम्नातंतदनिष्प्राय
माह॥जन्मनान्यावतारवानांपृथग्भावंपरात्मनः॥तेषांजन्मविनान्योन्यविदित्वानात्मरूप
तः॥५१॥जन्मनान्येति॥विदित्वानात्मरूपतइति॥आत्मनःसकाशाद्विविक्तमिंद्रियादिकं

प्रथममनात्मरूपेणविदित्वातथावस्थितंतत्पश्चात्केवलात्मनावेनविदित्वाऽधिष्ठानतु
तेस्वात्मनितत्सर्वंविजाप्येत्यर्थः॥५१॥पश्चादनात्मरूपेणविदितंकेवलात्मना॥विदित्वि
त्वास्वानुभूत्यैवमधारस्फुरन्नोच्यते॥५२॥एवंमनआदिकमपिस्वस्वकारणज्ञानावापत्या
विजाप्यसर्वाधिष्ठानतुमुदरितरूपंपुरुषस्वरूपमेवमुमुक्षणाज्ञातव्यमितिं
तत्प्रतियादयति॥इंद्रियेभ्योमनःश्रेष्ठंमनसःसत्वमुत्तमं॥सत्वादपिमहानात्मा
महतोव्यक्तमुत्तमं॥५३॥इंद्रियेभ्इत्यादिना॥चक्षुरादीद्रियेभ्यःसकाशान्मनः २०३
श्रेष्ठंतदंतरेणतेषांकार्यकरत्वान्नावान्नस्माच्चमनसस्तत्कारणभूतंसत्वंश्रेष्ठं त

स्मादपिमहानात्मादेहेणपरोबुद्धिःपरास्तानतोपिपरास्तमव्यक्तं॥५३॥अव्य
क्तात्पुरुषःसाक्षाद्व्यापकोलिंगएवच॥यंविदित्वानरःसाक्षादमृतत्वंहिगछंति॥५
४॥तत्कारणत्वेनातिसूक्ष्मत्वात्तस्मादपिसर्वांतरःपुरुषःपूर्णःअनवछिन्नआत्मा॥
अव्यक्तादिस्थावरांतस्यसर्वस्यकारणत्वात्साक्षाद्व्यापकःसचालिंगःलिंगतेयेनत
त्लिंगबुद्ध्यादितन्नविद्यतेयस्यतथोक्तःसकलसांसारिकपुण्यपापजन्यस्यलिंगशरी
रास्त्रितत्वान्तन्निषेधेनात्मनःसंसारास्पर्शोवर्णितोभवति॥५५॥नन्वसौनिरुपाधिकआ
त्माकथंवेदितुंशक्यइत्याशंक्याह॥नसंदृशेतिष्ठतिरूपमस्यनचक्षुषापश्यतिकश्चिदे

नं॥हृदामनीषामनसाभिक्लृप्तःसाक्षादात्मावाक्यतेवेदितुंसः॥५५॥नसंदृशेइति॥नसं
दृशेदर्शनविषयेप्रत्यगात्मनोरूपंस्वरूपंनतिष्ठतिश्रोतेनचक्षुषानुपलब्धेरिमेतन्
चक्षुरादिसर्वेंद्रियेणकश्चिदप्येनमात्मानंनपश्यतिकथंतर्हिसद्रष्टव्यइति॥उच्यते
॥हृदाहृत्स्थयामनीषामनसःसंकल्पादिरूपयाईक्षइतिमनादृतथाविधयाबुद्धा
मनसामननरूपेणसम्यग्दर्शनेनचाभिक्लृप्तोभिप्रकाशितोयमात्मासाक्षाद्यस्यावर्द्धदि
तुरुक्तेः॥५५॥यएतद्विदुरितिश्रुतिवाक्यस्यार्थंब्रुवन्नवभिष्टश्रुतिसंदर्भस्यार्थतात्प २८४
र्यतःसंगृह्णातिएवंसाक्षात्सच्चिदानंदरूपंनावान्नावारोषलोकस्यहेतुं॥श्रुत्यायुक्त्या

ब्रह्मजानंतिमन्त्रार्थविद्यायोगादेवमुक्तालभंति॥५६॥एवमिति॥एवंसच्चिदानंदैकरस
ब्रह्मात्मैक्यपरत्वंकठवल्लीखोपनिषदोदर्शितं॥५६॥इतिकठवल्लीव्याख्यानं॥अथश्वे
ताश्वतरवल्लीखोपनिषदोपितत्परत्वंदर्शयतिविद्याविद्यामित्याद्यधर्वशिरोषेणाः॥तत्र
हियज्जगत्कारणंतद्ब्रह्मेत्यवगमतुकालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छेत्यादिनाकालादीनां
जगत्कारणत्वंसर्वपक्षीकृत्यतेध्याननियोगानुगताश्रमरूपंदेवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगु
ढामितिमायाशक्तिसहितस्यघोतमानस्यस्वप्रकाशचिदात्मकस्यब्रह्मणोजगत्कार
णत्ववर्णितं॥तादृकशक्तियोगंतस्यप्रतिपादयितुंचिंतयितुंमन्त्राःसर्वेऽर्घटकारि

ण। काचिल्लक्षिरसेवतद्रहितस्याऽऽकस्यतन्त्रेजो विद्यावेद्यंयद्वदसिद्धंतस्याचित्याकाचि
दस्पेवऽऽक्तिः ऽऽक्तिमिनतन्नवत्यद्वयंसत्स्त्यानंदासंगबाधेकरूपंविद्यावेमितियावि
द्याऽऽगतुक्रांतातयावेद्यंसकलवेदांतेषुब्रह्मतत्पऽऽचित्याईदृग्विधंइतिसृजते
त्यादिश्रुयमाणकारणत्वानुपपत्तेरित्पर्थः॥ अत्रनोक्तानोगपंनोगप्रदश्चेतित्रेविधंप्र
तिपित्तिंता।तच्चाद्वितीयेब्रह्मणिकथंघटतइत्याऽऽकयसाऽऽक्तिस्तद्वटपतीत्याह॥ऽऽ
क्येति॥यत्सत्यादिलक्षणंमद्वितीयब्रह्मतल्लक्ष्यासत्वरजस्तमोगुणात्मिकयामायया २०५
घटाद्युपाधिनिराकाऽऽवच्छिन्नंनेदृयुक्तंनवति॥५७॥एकरूपंब्रह्मणेजीवरूपेनोगप

विश्वब्रह्मणस्त्वन्यरूपं॥अन्यद्रूपंब्रह्मणःसर्वज्ञस्त्वंप्रज्ञामात्रंशुद्धरूपंपरस्य॥५८॥
तत्रमलिनसत्वप्रधानमायावच्छिन्नंयद्ब्रह्मणोरूपंतज्जीवसंज्ञंतनते॥तमःप्रधानमा
यावच्छिन्नंतुनोगंजगद्भवतिविशुद्धसत्वप्रधानमायोपाधिकत्वन्यद्रुपमीश्वराख्यस
ज्ञेणप्रदंभवति॥अन्यद्रुपमिति॥परस्यमायानातस्यब्रह्मणःकूटस्थवेदांतप्रतिपाद्य
केवलचिदेकरसंयद्रूपंतन्नुसोपाधिकरूपाद्भितयादन्यद्भिलक्षणमित्यर्थः॥५८॥
वस्पतिहिनोक्तानोगपेमिति॥श्रुतासर्वाजीवइतिमंत्रेणाजीवस्याविद्यासंसारचक्रेब्रम
णंविद्ययाब्रह्मताद्यंचयदाब्रातंनदाह॥सर्वाजीवेसर्वमंस्थेद्दृतेतस्मिन्नजावो॥

म्त्राम्नतेब्रह्मचक्रे॥ब्रह्मात्मानंप्रेरितारंचमुक्त्वामत्वाचैकंयातिमत्र्योऽमृतत्व॥५८
॥सर्वजीवइति॥ग्रासंमताज्जीवनमाजीवःसर्वेषामाजीवोयस्मिंस्तत्सर्वाजीवंतस्मि
न्सर्वसंस्थेसर्वेषांसंस्थामरणंस्थितिर्वायस्मिंस्तत्सर्वसंस्थंतस्मिन्॥बृहतेजुर्विसृ
ज्यात्रादितिविधीयमानत्वाबाऋत्वन्बृहतेरपिग्रहणं॥बृहतिविसृतेतस्मिन्
ब्रह्मचक्रेब्रह्मणानिर्मितेसंसारचक्रेस्वाविद्ययासंसरन्जीवोनोगम्रदेनेश्वरेण
म्राप्तेसञ्चजीवःस्वार्जितसुकृतवशात्परमेश्वरानुग्रहेणचानुष्ठितश्रवणादन २८६
नादिम्राधनकलापःसन्तेनगुरुपदिष्टेनात्मश्रवणोनम्रत्यगात्मनमीश्वरंचैक

त्वज्ञानसंयुक्त्यामत्वामाद्यात्कृत्यम्रमृतत्वमोदंम्राप्नोत्यर्थः॥५९॥म्रथजीवे
श्वरतादात्म्यविषयंप्रतियादृकमन्यंमंत्रमुपस्कृत्यम्राचष्टे॥ज्ञाज्ञौजावजावसंज्ञौ
म्रतात्मानावीशतेयाभ्यामीशनीशनीरीशत्वंतयोर्जीवस्यतावदीशनत्वंयावन्न
रूपोह्यकर्त्रा॥६०॥ज्ञाज्ञाविति॥ज्ञःम्रप्रतिहतनैकस्वभावस्तत्पदार्थःपरमेश्व
म्रज्ञःकर्त्रात्मोक्तम्राद्यतज्ज्ञानस्वपदार्थस्तावेतौजीवाजीवसंज्ञौम्रतात्मानावीशतेपरमा
र्थतस्तत्त्वमसिम्रहंब्रह्मेत्यादिश्रुतातदनुसारिणीयुक्तिर्विवदनुत्वेनचतावज्ञा
नौ॥उपाधिकृतणावतयोर्निर्दोनवास्तवइत्यर्थः॥तयोर्नैदकमुपाधिंदर्शयति॥म

येति॥नोकुः संसार्यात्मनोनोगहेतुर्मायामलिनसत्वप्रधानमायावच्छाकृतोद्विप्रत्य
गात्माकर्त्रानोक्तान्नवति॥परमात्मातुस्वाधीनमायत्वादेनिर्दूषणैरुपमानैःपरिकल्पितैः
सर्वैरपिरूपैर्विश्वरूपोनानाविधरूपःसन्नप्यकर्त्राकर्तृत्वादिसकलसंसारधर्मर
हितः॥तत्तदुपाधिपरित्यागेनतयोरैक्यंस्वध्यवसानमितिन्यायः॥६७॥क्षरंप्रधानम
मृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएक
॥क्षरमेयेति॥क्षरंक्षरणाच्छंनश्वरंविद्धानिवर्त्यत्वान्मायातत्वं॥अक्षरमनश्वरंजी २८७
वन्नावान्नब्रह्मणोरूपंतदुभयात्मनाएकएवश्वयंप्रभुःपरमेश्वरःनिधतेनियोजयतेमा

त्यातत्कार्यभेदस्यतस्मिन्नध्यस्तत्वेनतद्व्यतिरेकादित्यर्थः॥आत्मज्ञानात्सर्वमुक्तेर
दर्शनान्नस्यतत्साधनत्वंप्रत्यक्षविरुद्धमितिन्नमव्युदासनायतस्यानिध्यासनादितिश्रु
तिमुदाहरति॥तस्यध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्तेविश्वमायानिवृत्तिः॥६८॥तस्ये
ति॥तस्यनिरस्तसमस्तभेदस्यचिदानंदैकरसस्यब्रह्मणोध्यानात्सर्वस्वात्मत्वेनदृढं
टस्यज्ञानाच्छ्रवणजनितात्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यविषयात्परोक्षज्ञानाद्धानेदप्रपंचस्यनिवृत्तिर्नव
नितदेवाहंब्रह्मास्मीत्यात्मतयायोजनादेकीकरणात्तयोक्तिकान्मननज्ञानाद्धाप्रतीच
स्वब्रह्मरूपामायानिवर्त्ततेपुनस्तत्वभावान्नदुपलभावनान्निदिध्यासनापरपर्यापा

त्रविषयपरोक्षज्ञानंजायते।तेनचमायातद्विज्ञासंनिवार्यतेतस्मांनिवारितायां
मपितज्ज्ञानितावासनाप्रारब्धकर्मफलक्षयययंतमनुवर्त्तते॥अतोविदुषोपितत्व
र्यंतोदेहयात्राद्यर्थोव्यवहारोनविरुद्धः॥नुयपुनःश्वेतेप्रारब्धकर्मफलोपभोगावसा
नेविदेहकैवल्यावस्थेस्वावासनयासहकृत्स्नमायानिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः॥६२॥उक्तध्या
नादःफलश्रुतिपादिकांश्रुतिसंगृह्णाति॥ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिःक्षीणैःक्लेशैर्जन्म २८८
मृत्युप्रहाणिः॥तस्यध्यानान्मुज्जमायाविश्वैश्वर्ययातिकैवल्यरूपं॥६२॥ज्ञात्वेति
देवंघोतमानंस्वयंप्रकाशंपरमात्मानमुदीरितरीत्यासर्वात्मत्वेनज्ञात्वासर्वपाशाप

हानिः।मुज्जमायाकर्मादयःपाशास्तेषांसर्वेषामविद्यास्मितादीनांक्लेशानांचपरिक्षय
प्राप्तोतीःजन्यर्थः॥तस्यानिध्यानात्ततीयंदेहभेदेतिश्रुतिर्व्याचष्टे॥तस्येति॥अखिलो
यब्रह्मात्मसाक्षात्कारेमूलाज्ञाननिवृत्तौसत्यांकैवल्यरूपंकेवलात्मावस्थानलक्षणा
मेवैश्वर्यमनपेक्षकमीश्वरत्वंप्राप्नोति॥६३॥एतज्ज्ञेयंनित्यमेवात्मसंस्थंनातःपरंवे
दितव्यंहिकिंचित्॥भोक्राभोग्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतत्॥६४॥आप्त
कामत्वान्मायाशक्तिवशाज्जीवत्वभोग्यादिभावेननिजस्वरूपंपरित्यज्यपयदेतदुक्तंवास्तवम
निजंकैवल्यरूपंएतदेवनित्यसर्वदात्मसंस्थाप्रत्यगात्मभावेनस्थितज्ञेयंसाक्षा

त्कर्तव्यं। नन्वितोन्यदपिकिंचिज्ज्ञातव्यमस्यादित्यतआह।।नातइतिश्रुतोस्मान्निरतिशया
नंदलक्षणाद्ब्रह्मात्मनोन्यद्भेदितव्यंकिमपितत्वंनास्तिश्रुतोन्यदार्त्तमितिश्रुतेः।।यत्तावन्नो
कृत्तोग्न्यादिज्ञेदेनत्रिविधंजगत्प्रतिज्ञातंतदपिनिरूप्यमाणेमायानानेब्रह्मणएवप्रपञ्च
त्वान्नतोनन्यतिरिच्यतइत्यस्यार्थस्यप्रतिपादकंमंत्रमुदाहृत्यव्याचष्टे।।तोक्तेति।ब्रह्म
मेतदितिश्रुतावः छांदसः।।६३।।तथाविधस्यब्रह्मणोज्ञानोपायंबोधयितुंयदाम्नातं
वक्ष्यंथेतितत्प्रतिज्ञानि।।वक्ष्यंथायोनिगतस्यमूर्त्तिर्नदस्यनैवचलिंगनाशः।।स २८७
नुयएवेधनयोनिगृह्यस्तद्वोनयंवैप्रणवेनदेहे।।६४।।वक्ष्यिरिति।योनिगतस्ययोनिका

रणमरणिस्तद्गतस्याग्नेर्मुनस्याग्नेर्मूर्त्तिः।।स्वरूपंनदृश्यतेचक्षुषात्वलिंगेंद्रियेणवानोपल
भ्यतेत्रथापिनैवलिंगनाशःमथ्यमानेसतियदग्निसद्भावगमकंलिंगमोष्मंतस्यचना
शेनैवविघ्नेसोग्निःपुनर्मथनोपायेनइंधनयोनिःइंधनादरणीरूपात्काष्ठाज्ज्ञायमान
ःसन्निंद्रियग्राह्योभवति।।यथायंदृष्टांतस्तथाब्रह्मापिकार्यकारणसंघातेप्रविष्टंविद्वि
वेकेनानुपलभ्यमानमपिनुपायविशेषेणग्रहीतुंशक्यते।।तमुपायंदर्शयति।।तद्वे
तिवाक्यशेषश्चार्थेतत्वंब्रह्मोभयविधंपरंचापरंचदेहेनारारेदृदंबुजमध्येध्येयत्वेनज्ञेयत्वे
नचावस्थितंप्रणवेनर्त्विकारेणगृह्यतइत्यर्थः।।कथंप्रणवस्यतद्ग्रहणोपायत्वमिति।।त

दाद्।।स्वदेहमरणिंकृत्वाप्रणवंचोत्तरारणिंध्याननिर्मथनाभ्यासादेवंपश्येन्निगूढव
न्।।६७।।देहमिति।।स्वदेहोपलक्षितं।।हृदयमधरारणिंकृत्वार्कुर्वाकारंचोत्तरारणिंकृ
त्वाध्याननिर्मथनाभ्यासाद्ध्यानंप्रणवाभिधेयत्वेननदात्मबन्धत्वेवापरस्यापरस्यवाब्रह्म
णश्चिंतनंतदेवनिर्मथनंतस्मान्नासीयावत्साक्षात्कारमनुवर्त्तिष्यतस्मादुपायादेवघो त
मानंस्वप्रकाशंनिरूपाधिकमात्मस्वरूपंपरंपेत्साक्षात्करोति।निगूढवत्।यथाकाष्ठेन्नि
गूढंविज्ञानमग्निंमधरोत्तरारणिभ्यांनिर्मथनेनावर्त्तनेनोपलभ्यतेतद्विदित्यर्थः।।६५।। २९०
विदितमात्मदर्शनेमनेकैर्दोषैस्तैरुपादयन्सत्यादिसाधनमुपदिशति।तिलेषुतैलंद

धिनावसर्पिरारणिषुचाग्निः।।एवमात्मात्मनिगृह्यतेसोम्यपेनैवंनयसायो
नुवेत्ति।।६६।।तिलेष्वितियथातिलेषुतैलंव्याप्यवर्त्तेयथावादध्नःसर्पिरापःस्रोतस्युस्किता
वमिश्रासुनदीषुस्रोतोभ्यंतरेव्याप्यवर्त्तते।।अरणिषुकाष्ठेष्वग्निः।।यथैतिलेसादयस्तिला
दिषुविवेकतोऽनुपलभ्यमानाअपिपीड़नाज्जोड़नस्वननमथनैर्विवेकतोपलभ्यंते
एवंमेवत्वयमात्मानिरूपाधिकःसच्चिदानंदैकरसआत्मानिहृदयेगृह्यते।।श्रवणमनना
दिसस्कृतेनमनसासाक्षात्क्रियतेयोसावेवंविधआत्मानंसत्येनवचनेनतपसाकृच्छ्रचां
द्रायणादिलक्षणेनवर्णाश्रमविहितेनस्वधर्मेणयःसाधकोनुचेन्निरूपपति।।तेन

सत्यादिसाधनवतापुरुषेणगृह्यतइतिसंबंधः॥अतएवाथर्वणोपनिषद्व्याख्या
त्रातं॥सत्येनलभ्यस्तपसाह्येषआत्मेति॥छ॥तिलादिषुतैलादिवद्व्याप्यवर्त्तमानो
यःसर्वव्यापकआत्मानासावुपचरितःकिंतुसाक्षात्प्रत्यगेवब्रह्मतिपादयति॥सर्वव्या
पिनमात्मानंक्षीरेसर्पिरिवार्पितं॥आत्मविद्यातपोमूलंतद्ब्रह्मोपनिषत्परं॥छ
॥सर्वव्यापिनमितिक्षीरेकारणात्मनावस्थितंघृतंयथातद्व्याप्नोति॥एवंकारणा
त्मनाकार्यंजगत्कृत्स्नंव्याप्नोतितिसर्वव्यापी॥तस्यब्रह्मरूपत्वंसंदर्शनेसाक्षात्सा २०९
धनमाह॥आत्मेति॥आत्मनश्चिदानंदैकरसस्यश्रवणमननादिसाधनैकजन्या

साक्षात्काररूपायाविद्यायास्तत्॥पोवर्णाश्रमविहितंयज्ञदानादिकर्मतदुभयंमू
लंयस्यतच्छिकारणस्यस्वयोक्तः॥एवंभूतंयआत्मानंविद्वान्यऋषितंदेवपरंब्र
ह्मतद्विज्ञानेष्टि॥उपविषदिति॥उपनिसर्वात्मदेयंशाष्टस्तस्यचविशरणगत्यव
सादनतद्भणस्त्रयोर्थाः॥अथितायंब्रह्मसर्वप्राणिष्वात्मनावमुपेत्यनिरुपाधि
करूपेणप्रकाशमानंसन्निधानादीयसंसारंविशृणोतिहिनस्तीत्युपनिषत्प्रत्य
क्षाजावन्नावेनावस्थितंसाक्षिचैतन्यंनिधानस्यात्मानमुपगमयत्येकंप्रापयतित
द्विद्यामवसादयतिनिश्चिलाकरोतितिवाउपनिषत्परंब्रह्म॥यद्वाउपषनिषत्प

दमितिश्रुतौपठनादत्रापितथैवपठनीय॥तथाचउपनिषत्तेनब्रह्मविधो
च्यतेतयापदनीयंप्राप्तव्यमित्यर्थः॥६७॥एवमद्वितीयस्यब्रह्मणःस्वरूपंनिरू
पेकृतोपपत्तोपपत्तिप्रदर्शनेनावस्थानंतद्विविक्तस्यापरिच्छिन्नचिदानंदैकरसस्य
निरुपाधिकरूपस्यज्ञानान्मोक्षश्चेतिकृत्स्नस्यशास्त्रार्थस्यसंग्रहेणप्रतिपादकंस्त
त्रत्वंपदेनाश्वतरोप॰निषदित्रथमाध्यायंव्याख्यायुंजानःप्रथममनइत्याद्य
ध्यायपंचकस्यतद्विवरणरूपतयागतार्थत्वात्तत्संगृह्यमाचष्टे॥यज्ञदानादिनि २१२
:पुणेपयोगसिद्धिर्निरूपयति॥योगात्संजायतेज्ञानंज्ञानान्मुक्तिर्नकर्मणा॥६८॥

यज्ञदानेति॥युंजानःप्रथममनइत्यादिमंत्रेषु॥त्रय्याहरणंघुपत्तक्षितस्याग्नेहो
त्रादिनित्यनैमित्तिकादिकर्मजातस्ययोगदेहत्वश्रवणात्परमेश्वरार्पणबुध्यानु
ष्ठितंनित्यनैमित्तिककर्मणानिरुन्नतंस्याप्यसमंशरीरमित्यादिश्रुत्युक्तरूपं
स्ययोगस्यसिद्धिर्नकृतियुक्तमनस्कस्यश्रवणमननाद्यनुष्ठानादनायसेनब्रह्मात्मै
कज्ञानंजायतेतेनचमुक्तिरित्याध्यायपंचकस्यतात्पर्यार्थः॥६८॥ब्रह्मविद्यासंप्रदा
यगोपनार्थमत्याश्रमिभ्यःपरमंपवित्रमित्यादिनाश्रुतौयदधिकारिलक्षणमाम्नां
तंतदाह॥त्रत्याश्रमिभ्यःशांतेभ्योवक्तव्यंब्रह्मवेदनं॥नाप्रशांतायदातव्यंनापुत्रा

DR BHAU DAJI

यकदाचन॥६९॥ अत्याश्रमिभ्यइति। कः पुनरस्यचात्याश्रमः बुधायघोगाधिकारितत्राह। अग्निरित्यादिनिर्मंत्रैर्नमनोहूत्वनंतथाग्निपुडधारणंचापिवदेत्याग्निरिति॥ जावालश्रुतिगतैरग्निरितिनमेत्यादिमंत्रैर्नमनोहूत्वनंत्रिपुड्रधारणंचातच्छेषेनुक्तसमुच्चयार्थः॥६९॥ तेनचाग्निवमंत्रजपतत्पूजादिकंसंगृह्यतेएतडहूत्वनादिकमत्याश्रमकथयंत्यनिहाः॥७०॥ग्निवत्रक्रिवछुरुत्रक्रिरपिविघोतपत्रावंतरंगसाधनमितिश्रुतिमुदाहरतियस्येतियस्यदेवेपरात्रक्रियथादेवे २९३
तथागुरौ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः॥७१॥ प्रतियादितमुपनिष

दर्थंनिगमयति॥ श्रुतिवचनेनमयैवसमस्तंपरमकृपावशतःपवितंच॥ यदिविदितमनरःस्वकंमोहतरंतिग्रिवंविज्ञातिप्रियरूपं॥७२॥ श्रुतानि॥ प्रियरूपमितिनिरतिग्रायानंदरूपमित्यर्थः॥७२॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेसुतसंहितायांयज्ञैवनवखंडेउपरिभागेब्रह्मगीतासुपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांकंठवल्लीश्वतास्वतरव्याख्यायांएकादशोध्यायः॥ इतिश्रीमत्कालग्निरुद्रक्रियरमनक्रश्रीमत्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसुतसंहितातात्पर्यदीपिकायांयज्ञैवनवखंडस्योपरिभागेब्रह्मगीतासुपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांकंठव

त्रोश्वेताश्वतरव्याख्यायांएकादशोऽध्यायः॥११॥श्रीरामजयरामजयजयराम।श्री
कृष्णममस्तेश्रीकृष्णायनमःश्रीरामचंद्रजयति॥श्रीनारायणायनमः।श्रीनिवा
यनमःश्रीविश्वेश्वरायनमः।श्रीगुरुवेनमःश्रीमगुरुवेनमः॥एवमेतरेयकादिसर्व
ब्रह्मवाक्यागताउपनिषदोव्याख्यायप्रतियत्नेसोकर्यायतासुसर्वासुपरिनिष्टितमर्थं
संग्रहेणवक्तुंप्रतिजानीते॥ब्रह्मोवाच॥वक्ष्येसारतरंसाङ्गात्सर्वब्रह्मात्मार्थसंग्रहं
श्रद्धयासहितायशृणुतांवत्सोत्तमं॥वक्ष्य॥इति॥सर्वब्रह्मात्मार्थेति॥सर्वासामुप
निषदांयस्याःविस्तरेणप्रतिपादितास्तेषांसंग्रहमित्यर्थः॥२॥सचसर्वोपनिषत्स

मान्नातोर्थः॥प्रत्यग्ब्रह्मतादात्म्यरूपइत्याह॥अस्तिनावदहंब्रह्मेत्यत्रबंधमुक्त
॥सर्वेषांनःपरज्ञानंसएवात्मानमन्नायः॥अस्तीति॥सएवात्मेति॥कार्यकारण
संघातविशिष्टस्यैचैतन्यस्याहंब्रह्मत्वात्मनयात्मत्वेप्रतिभासमानेपिदेहेंद्रियादे
श्चिज्जडस्यत्वाघटादिवदनात्मत्वेनसर्वांतरःसाक्षीचिन्मात्ररूपएवाहंब्रह्मेतद्रूपआ
त्मानंदेहादिरित्यर्थः॥२॥सोयंस्वाविद्ययासाक्षाच्छिवःसन्नपिवस्फुटः॥स्वशिवत्वम
विज्ञायसंसारीवावभासते॥३॥स्वाविद्ययेति॥स्वस्यासंसारिब्रह्मरूपत्वावरण
ज्ञानेनेत्यर्थः॥शिवःसन्नपीति॥सर्वगतःशिवःएवहिसर्वप्राणिषुतन्नडुयाधिव

ग्रज्ञानेनजीवेनयरिच्छेदस्तेनासते॥ग्रनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकर
वाणीतिश्रुतेः॥३॥एवंसंसारित्वस्यस्वरूपाज्ञानमात्रकृतत्वान्नत्वात्मनोज्ञानादन्यना
येनतेनब्रह्मज्ञानमनेनक्रमेणसिध्यतीत्याह॥वेदोदितेनमार्गेणापारंपर्यक्रमेणतु
मुमुक्षुत्वंदृढंप्राप्यपुनःश्रांत्यादिसाधनैः॥४॥समाहितःशिवेनैक्याच्चगुरोःपादौप्रण
म्यचवेदानांमहावाक्यश्रवणोनंतरंचैवच॥५॥मननेनतथादेवाध्यानेनपरमा
त्मनः॥ग्रमश्रब्रह्मैकताज्ञानंलब्ध्वायातिशिवंपरंग्रत्यगात्मानमद्वयमद्राष्टोपज २९५
ज्ञितंशिवरूपेणसंपन्नंवयातिस्वप्रर्णता॥७॥ग्रत्यगात्मानमितिशांतिदांत्या

दिनिःश्रेणमननादिनिश्चोत्पन्नज्ञानेनसाद्विचिन्मात्ररूपंसुखदुःखादिसक
लद्वंद्वविनिमुक्तंत्वमद्राष्ट्वाज्ञप्तिमपरिछिन्नपरशिवरूपेणसम्पकपन्नपन्
साक्षात्कुर्वन्नतत्समकालमेवस्वात्मनःपरिपूर्णतांप्राप्नोति॥श्रुतिरप्यज्ञानसम
कालमेवसार्वात्म्यप्राप्तिविद्वषोदर्शयति॥तदेतत्पन्नऋषिर्वामदेवःप्रतिपेदे॥
ग्रहंमनुरभवंसूर्यश्चेति॥७॥शिवरूपतयानातेद्राष्टृदृश्यार्थेमुनीश्वराः॥ग्रविद्याविल
यंयातिविद्ययापरयैवहि॥८॥विद्ययापरयाविद्यानिवृत्तोब्रह्मकेवलं॥शिष्यते
स्वजुनाभावोभावोनान्यस्तथापिच॥९॥शिष्यतेस्वजुनाभावइति॥भावाभावात्म

कस्यसकलस्याविद्यापरिकल्पितत्वान्नस्याश्चप्रतीतिमात्रत्वेनसदसद्भिन्न
त्वाच्चविषयतन्निवृत्तेश्चकेवलंब्रह्मैवावशिष्यते॥ननुनावात्मकमभावात्मकंकिंचि
त्परिशिष्यते॥९॥ननुतस्यामवस्थामविद्यानिवृत्तिरप्यस्तिनवानच्चेदविद्येवविद्य
तइतिकथंकेवलंपरिशेषः॥अस्तिचेत्सानिवृत्तिरपिपरिशिष्यतइत्यतआह॥
व्यवहारदृष्ट्यैवाविद्यातन्निवृत्तिश्चकथ्यते॥तत्वदृष्ट्यातुनाविद्यातन्निवृत्तिश्चेत्सुरा
॥१०॥व्यवहारेति॥व्यवहारदृष्ट्यैवाविद्यातन्निवृत्तिश्चकथ्यतेपरमार्थदृष्ट्यानुनेत्थ ३१७
मपिनस्तइत्यर्थः॥अतएवोक्तमाचार्यैः॥अस्माविद्यैस्माविद्यायामेवास्तित्वंप्रकल्प्यते

ब्रह्मादृष्ट्यात्वविद्येयंनकथंचनयुज्यतइति॥किंतर्हितत्वदृष्ट्यासतइतितदाह॥
तत्वेति॥एतच्चपंचमेध्यायेपिप्रतिपादितंव्यावहारिकमज्ञानमपिब्रह्मैववस्तुइत्या
दिना॥१०॥तस्मात्तत्वदृशःस्वदृष्ट्यानावानावादिनेदमस्तितुच्छंजगत्कारणाद्यनन्त्र
ह्मात्मनैवावशिष्यते॥९॥जगद्भयइत्यादिना॥९॥विद्याविद्यादिनेदेननावाना
वादिनेदतः॥गुरुशिष्यादिनेदेनब्रह्मैवप्रतिभासते॥९॥ब्रह्मसर्वमितिज्ञानंब्रह्म
प्राप्तिसाधनंजगन्मायेतिविज्ञानमज्ञानंफलतोन्नवेत्॥९३॥अथःज्ञानंफलतइति
ब्रह्मात्मनायत्सर्वजगद्विषयंज्ञानंतद्ब्रह्मप्राप्तिसाधनं॥यत्पुनस्तोत्पत्तेनजगद्वि

यं ज्ञानं फलं तस्य दृश्यानमेव अन्यथावस्थितस्यान्यथाग्रहणमित्यर्थः॥२३॥किमर्थं
तर्हि आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिकया सृष्टिश्रुत्यानेदं जगत्प्रतिपादनमित्यत
आह॥तथापि परमार्थैतज्ज्ञानस्येदं तु वेदनं॥उपकारकमत्रैतन्नदृष्टावपि च
श्रुति॥तथापि ती॥जगदध्यारोपापवादयोः सतो निष्प्रपंचमद्वैतं ब्रह्मप्रत्येतुरु
क्यते अतस्तत्प्रत्युपकारकत्वेनद्वैतजगद्वर्णनमित्यर्थः॥२५॥ननुजगन्मिथ्यानृतंचेत्क
थंतर्हियावज्ज्ञानमग्निहोत्रंजुहुयात्॥तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतीत्या २०७
दिकश्रुतिःसाध्यसाधनभावंप्रतिपादयतीतिनत्राह॥यथाज्ञानस्वरूपेणसत्यत्वेन

जगद्भुतिः॥अंगीकृत्यहितंवृणेकदाचिद्वक्तिसादरं॥२४॥यथेति॥सत्यत्वेनजगदंगी कृ
त्यसाश्रुतिःसाध्यसाधनभावमात्रप्रतिपादनपरा॥ननुतस्यपारमार्थिकंसत्यत्वंप्रति
पादयतात्पर्यं॥२५॥सत्यत्वेनजगज्ज्ञानंसंसारस्यप्रवर्तकं॥असत्यत्वेननानर्थसंसा
रस्यनिवर्तकं॥२६॥सत्यत्वेनजगज्ज्ञानमित्यादि॥पारमार्थिकसत्यतयाजगज्ज्ञा
नंतन्मिथ्याज्ञानत्वात्संसारहेतुः असत्यतयातज्ज्ञानंतुपरमार्थत्वात्संसारस्यनिवर्त
कं॥२७॥अतःसंसारनाशायकदाचित्परमाश्रुतिः॥जगत्सर्वमिदंमायावदत्रैतं
तन्निर्मलं॥२७॥परमाश्रुतिरिति॥मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं॥इंद्रोमा

DR BHAU DAJI

यानिः पुरुरूपईयते॥मायामात्रमिदंद्वैतमित्यादिकाश्रुतः॥२७॥अतोवयंक्वचि
न्नस्यचिन्नयाकमयेऽपसा॥सर्वंब्रह्मेतिकल्पाणश्रुतिवदतिसादरं॥२८॥सर्वंब्र
ह्मेतातिसर्वंखल्विदंब्रह्माइदंसर्वंयदयमात्मेत्यादिकाश्रुतिम्रतायमानस्यकृत्स्न
स्यजगतोरंडैकरसब्रह्मात्मत्वंबोधयतीत्यर्थः॥२९॥ब्रह्मैवकेवलंशुद्धंविद्यतेतत्व
दृशि॥नचविद्यानचाविद्यानजगच्चनचापरं॥२९॥अतःपरमितिर्वाणनिष्टस्यपर
योगिनः॥यथायथाचनासोयंशिवइत्यपिवेदन॥३०॥यथायथावनासइति॥ब्रह्म २९८
निष्टस्ययेनयेनप्रकारेणजगत्प्रतिनासस्तेनसर्वेणापिप्रकारेणतत्तत्साक्षिचैतन्यं

शिवएवावनासनेनचान्यत्किंचिदित्यर्थः॥२०॥नूतप्रर्वानुसंधानात्कथ्यतेनचवस्तु
नः॥यथायथावनासोयंशिवइत्ययेवेदनं॥२१॥नूतप्रर्वेति॥योयंसर्वजगद्विषयो
वनासःसएवशिवइत्येवंरूपायाबुद्धिःसापिनूतप्रर्वगत्यातदानींसर्वस्यजगतोप्रति
भासनात्॥२१॥नहिनिर्वाणनिष्टस्यशिवस्यपरयोगिनः॥यथायथेतियत्किंचिन्ना
मतेयरमार्थः॥२२॥नूतप्रर्वगताश्रयणेनेदन्नायाबुद्धिःसापितदानींसंनवतीत्याद
॥यथेति॥ईदृग्विधस्यास्यवेदनस्याप्यविद्याकार्यत्वेनकारणनिवृत्तत्वादित्यर्थः॥२२॥त
था तथावनासेनत्वेनरूपेणकेवलंस्तिमितोदधिवद्योगास्वयंतिष्ठतिनान्यथास्तिनि

तोदधिरिति।।निस्तरंगसमुद्रवद्विक्षेपहेतोर्हेतस्याभावादत्यंतनिर्विकल्पेनचि
दानंदैकरसस्वभावेननिश्चलतिष्ठतीत्यर्थः।।२३।।परनिर्वाणनिष्पन्नयोगिनःपरमा
स्थितिः।।स्वयंचैवंविजानातिनहरिर्नमहेश्वरः।।२४।।स्वयंचैवंविजानाति।।स्वप्रकाश
ब्रह्मात्मनावस्थितस्यविद्योविज्ञानहेतूनामंतःकरणादीनामविद्याकार्यत्वाद्विद्या
यानिवर्त्तनात्स्वयंविद्वानपितामवस्थाकर्मकर्तृत्वेननजातीत्यर्थः।।२४।।नमयाच
यैरज्ञानुभाक्यतेयोगिनःस्थितिःनापिवेदेनमानेननचस्मृतिपुराणकैः।।२५।।ब्रह्मो २९९
निर्वाणनिष्पन्नयोगिनःपरमास्थितिः।।यादृग्परमनिष्णातादृग्रूपंवेद्मिकेवलं।।२६।।

वंरूपापरानिष्णुशिवस्यास्तिस्वभावतः।।शिवायाश्चांबिकायर्नुःप्रसादेनहरेरपि।२
७।।तथाममपिचान्येषांनचोद्यार्होमदेरः।।तादृग्रूपोमहादेवःखलुसाक्षात्परमात
नः।।२८।।ईदृग्परमनिष्णगुरोःसाक्षान्निरीक्षणात्।।कर्मसाम्येत्वनायासात्सिद्ध्यत्ये
वनसंशयः।।२९।।कर्मसाम्येत्वनायासादितिकर्मणोःमुक्तभुक्तयोःफलभोगे
नक्षयसाम्येतीत्यर्थः।उक्तंहिजंतोरपिप्रारब्धमतनोःसतिकर्मसाम्यइति।।२९।।देवो
कंदेवदेवेनशिवेविद्याधिचक्षणः।।तदिष्टंसर्वयत्नेनप्रकुर्यात्सर्वदादरात्।।३०।।
स्वस्यानिष्टमपिप्राज्ञःप्रकुर्याद्गुरुणोदितः।।गुरोरिष्टंप्रकुर्वाणःपरंनिर्वाणमृच्छति

३१॥स्वाश्रमंचस्वजातिंचस्वकीर्तिंचनपश्येद्यत्न॥स्वादृष्टंलोकदृष्टंवधुपुत्रादिसंगमं
३२॥गृहक्षेत्रधनादीनांदानिंकैरासुखंतथा॥अनवेक्ष्यगुरोरिष्टंकुर्यान्नित्यमतंद्रितः
३३॥गुरौप्रीतेशिवःसाक्षात्प्रसन्नःप्रतिभासते॥गुरोर्देहेमरुद्देवःसावःसन्निहितःसदा
३४॥गुरोरनिष्टमाचरणंकुर्याकुरुतेयदिपश्यतेनरकंताव्रयावदाभूतसंप्लवं॥३५॥
शिवेरुष्टेगुरुस्त्रातागुरौरुष्टेनकश्चन॥तस्मादिष्टंगुरोःकुर्यात्कायेनमनसागिरा॥३६॥
गुरुर्नात्मनोन्यःसत्यमेवनसंशयः॥आत्मज्ञानात्परोलाभोनास्तिनास्तिनसंशयः ३००
यःआत्मनोन्यइति॥परमात्मनोनभेदतिरिक्तःसएवगुरुमूर्त्तिमास्थायावतिष्ठते॥

उक्तंहितत्वप्रकाशे॥योजयतिपरेतत्वेसदाचार्यमूर्त्तिस्थइति॥३७॥अनात्म
रूपंदेहादियोददातिपितानुसः॥नगुरुरुच्यतेप्राज्ञैःकेवलंहेतुमद्दोहिमः॥३८॥
अष्टैश्वर्यप्रदस्तद्वदथर्वादिपदप्रदः॥सर्वज्ञोमन्त्रदश्चापिनगुरुःकेवलंदोहिमः॥३९
मंत्रंतन्त्रादिदस्तद्वत्तत्तत्कोमापदस्तथा॥नगुरुःकथितःप्राज्ञैःकेवलंहेतुमद्दोहि
मः॥४०॥सत्यवत्सकलंज्ञानंनिश्चित्यासत्यरूपतः॥सर्वसाक्षितयात्मानंविजप
रचेतनं॥४१॥सत्यवत्सकलमिति॥सनघटःसनपटइत्यादिनासत्यवत्प्रतिभा
नमपिकृत्स्नंहैतरूपमसत्यरूपेणनिश्चित्यदेहेंद्रियादिसंघातसाक्षिचिन्मात्र

रूपमात्मानंततोविज्ञज्ञानवच्छिन्नचिदात्मकंयत्परंब्रह्मतदेवत्वमसीतिवेदां
तमहावाक्यलक्षणेनग्रंथेनएवंब्रह्मात्मतत्वंप्रबोधयतिएषएवसाक्षाद्गुरु
र्नान्यःनिषोधःखोच्छित्तिर्निरतिनृणायानंदावाप्तिलक्षणस्यपुरुषार्थस्ययएक
त्वादित्यर्थः॥४२॥एतदेवग्रंथंवयति॥दृग्रूपरूपमिदंसर्वंदृग्रूपेणविलाप्यच
॥दृग्रुपंब्रह्मतयोवक्तिसगुरुर्नापरःपुमान्॥४३॥दृग्रूपमित्यादिनापरमार्थैतवि
ज्ञानंकृपयैवददातियःसोयंगुरुगुरुसाक्षाच्छिवएवनसंशयः॥४४॥गुरुगुरु ३०१
इति॥गुरवःपित्राद्यास्तेषामप्येसौविद्यागुरुः॥४४॥तादृग्देहेनिरंकंसाक्षाद्वेदां

तांबुजनास्करं॥तोषयेत्सर्वयत्नेनश्रेयसेनृयसेनरः॥४५॥प्रतिज्ञानमर्थमुपसं
हरति॥सर्ववेदांतवाक्यानामर्थःसंयदरूपतः॥कथितश्चमयादेवीममाहयरमे
श्वरः॥४६॥सर्ववेदांतेतिस्पष्टार्थः॥४६॥सर्वज्ञःसर्ववित्साक्षादाप्तकामःकृपाकरः॥
सर्वदोषविनिर्मुक्तःसत्यमेवाब्रवीन्ममयथादृसर्ववेदानामर्थंसर्वज्ञईश्वरः॥तथे
वकथितोस्माभिःसत्यमेवनसंशयः॥४७॥स्वप्रकाशस्वरूपस्यस्वतःसुखरूपिणः॥
करामलकवत्सर्वंप्रत्यक्षहिनसंशयः॥४८॥वेदानामन्यथेवार्थंयेवदंतिविमोहिता
महासाहसिकाएवतेनरानहिसंशयः॥५०॥मुक्तार्थंप्रकारेणविनायेप्रवदंतिते

न्धकूपेनिरालंबेपतंत्येवनसंशयः॥५१॥वेदार्थंपरमाद्वैतंन्नानेनत्सुरपुंगवा
॥नोचेदत्रैवमेमूर्द्धापतिष्यतिनसंशयः५२॥अन्यथावेदवाक्यानामर्थइत्यनिश्चि
कयान्नविश्चितार्थश्चिन्मुर्द्धापुष्पाकंचयतिष्यति॥५३॥इतःपरंनवक्तव्यंविधते
सुरपुंगवाः॥सत्यमेवमयान्नोक्तंन्नोःपादोस्मृन्नाम्यहं॥५४॥सुतउवाच।एवमु
क्तामहातेजान्नस्याचसुरपुंगवावान्॥न्नत्वन्तुंपरानंदंपार्वतीपतिमीश्वरं॥५५॥
एवमुक्तेत्यादिसुतवाक्यं॥५५॥परमाद्वैतरूपंतन्नवरोगस्यनेषजं॥स्मृत्वानत्वापुनः
स्तुत्वानन्नायरवरोन्नवत्॥५६॥देवाश्चदेवदेवंन्नस्मृत्वासांबंत्रियंबकं॥न्नणम्य॥ ३०२

दंडवन्नमोविवन्नान्नन्नवन्मुदा॥५७॥देवदेवोमहादेवोमहाकारुणिकोन्नमः॥तत्रै
वाविरभुदेव्यासहसत्यंतपोधनाः॥५८॥विभुश्चपन्नयोसार्द्धंतत्रैवब्रह्मविन्नमाः॥
न्नागतोभगवान्पुष्पदंतोषसुरनायकः॥५९॥पुष्पदृष्टिरनवद्यथापुरास्वस्तिपूर्ववनानि
चानवत्॥तत्रनन्दिसहितेनविभुनापन्नयाचपरिपूजितःशिवः॥६०॥नंकरोपि
न्नोश्वरःपरस्त्वंबयेवसहितःसनातनः॥तत्रनृत्यमकरोदतिन्नभुःस्वस्वरूप
परंवेदनमियात्॥६१॥सर्वलोकजननंशिवापारापापनान्नाकरबोधदायिनं॥न्न
स्तन्नजन्नधरंसर्वकानिमान्स्वानुनुतिसहितेनचस्तुषाः॥६२॥विलोक्यकारुणेपबलेनके

DR BHAU DAJI

वत्तंप्रबोधयामासमुरोत्तमानिमान्॥पुनःप्रजानाथपुरःसुराःसुराःप्रनृत्यमानंतु
न्निवन्निवाव्यपि॥६३॥त्वच्चसुप्तेवददश्रुःश्रुतिमस्तकोत्थविज्ञानरूपपरलोचनगोच
राहत्तक्षापुनःपरमकारुणिकंमहांतंपंचाक्षरेणनवपात्राद्धरेणसज्य॥६४॥तुष्टश्च
पुःश्रुतिवचोन्निरादरान्त्रष्टकष्टनवपात्रबंधनाः॥इष्टसिद्धिरनवद्धिवःसुराइत्यवोचद
श्रुनापहस्त्रिवः॥६५॥नांकारात्त्रनाणारणतिप्रियाबंधहेतुमतनानाकारिणी॥म
त्तस्मादबलत्तश्चवेदनाइत्यवोचदनवत्तंतिन्नया॥६६॥किंसवोपिसुरपुंगवान्प्रति ३०२
प्राहसन्नुरयमश्रुत्मनुः॥सर्ववेदन्निरसाम्गोचरःप्रानएवनवनामितिद्विजाः॥६७॥

दिवोपिकारुणपरमार्द्रमानसःसुरानुवाचगीतामतिन्नान
नमिमामनुकलामपियपेद्विजाः॥६८॥सयातिमामेवनिरस्तबंधनःपरान्निवा
चिसदेववर्त्ततेदिवाकरेणापिसमश्चतेजसाश्रियासुकुंदेनसमःसदानवेत्॥६९॥
एषागीताब्रह्मगीतानिधनाश्रुत्मायुक्त्यासर्वगीतोत्तमाच॥वेदाकारावेदनिष्ठैर्द्विजेन्द्रै
र्नक्षापाठन्यानेवश्रुत्रदिनिश्चा॥७०॥इत्येवंपरमशिवःप्रनाष्यनाथःन्निष्टानामश्रुदर
पुरत्रयादिः॥नक्तानाममलसुरवप्रबोधकारीतत्रैवस्फुरणसुरवैतिरोबभुव॥७१॥देवासा
सकलजगद्धिचित्राकारुणपादरविन्दसुरानजविलोक्यसुत्रातायरमसुरवप्रबोधरूपा

तत्रैवस्फुरणासुखेतिरोवत्तुव॥७६॥विस्मृत्यैश्यासाकमाश्वास्यदेवान्दृष्टस्कृष्टःस्वैवे
कुंठमायाब्रह्मदेवानात्मविदानियुक्तांस्पन्कारुण्यध्यानानिष्टोबत्तुव॥७३॥देवाःसर्वेद
उवत्तमिनागेनत्कासार्द्धपद्मयोनिप्रभृणाम्य॥दृष्टात्मनःसत्बोधैकनिष्टाःसद्यःस्वस्वंदे
त्रामयुहिजेद्राः॥७४॥इत्यंसाद्राब्रह्मगातानवद्भिःश्रुद्धज्ञानैरादरेणश्रुतैव॥मन्त्रश्रु
त्तक्तियुक्तस्यविप्रानित्यंदेयानेतरस्यापिशुद्धाः॥७५॥इतिपरमशिवनत्कात्प्राप्तविद्यस्कन्त
:सुखघनशिवतत्वप्राप्यकांमेवगातं॥मुनिगणहितबुद्धान्नाष्यनिर्वाणरूपंपरतैमव ३९४
लोक्यप्रत्ययामौनमाप॥७६॥इतिपरमशिवनत्कोनिकाविवाकं॥७६॥मुनयश्चगुरुंपर

वदनप्रणिप्रत्यसमस्तहितप्रदं॥हृदयस्थमहंपदलक्षितंपरतत्वतथैवविदुःस्थि
रं॥७७॥इतिश्रीमत्कात्यायनविजासक्रियाशक्तिपरमनत्कश्रीमन्त्रबकपादाब्जसेवाप
रायणेनोपनिषत्मार्गप्रवर्तकेनमाधवाचार्येणविरचितायांसुनस्हितातात्पर्यदी
पिकायांयज्ञवैनखंडेस्योपरिनागेब्रह्मगातासुपनिषत्सुब्रह्मविद्यायाह्लादश्रोऽध्या
यसमाप्ताब्रह्मगीता॥८२॥श्रीरामोजयतिश्रीकृष्णायनमः॥श्रीमोमासेशुक्लपक्षे
१५बुधेग्रंथसंपूर्णः॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

सूतसंहितायाः सर्वदीपिका

₹०॥